

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
TƏHSİL NAZİRLİYİ

ISSN 0134-3289 (Print)
ISSN 2617-8060 (Online)

AZƏRBAYCAN DİLİ və ƏDƏBİYYAT TƏDRİSİ

ELMİ-METODİK JURNAL

2020. №1 /263

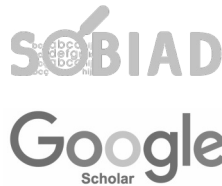
Journal of TEACHING of AZERBAIJANI LANGUAGE and LITERATURE

Jurnalın indekslənməsi / Indexed by

Azərbaycan Respublikasının
Prezidenti yanında
Ali Attestasiya Komissiyası

DOAJ DIRECTORY OF
OPEN ACCESS
JOURNALS

ИСТИНА
Интеллектуальная Система
Тематического Исследования
НАукометрических данных

EBSCO

AZƏRBAYCAN DİLİ və ƏDƏBİYYAT TƏDRİSİ

Elmi-metodik jurnal. 1954-cü ildən nəşr olunur.
ISSN 0134-3289 (Print) **ISSN 2617-8060** (Online)

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 5 may 1997-ci il tarixli Nizamnaməsi ilə təsdiq edilmiş, Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyində dövlət qeydiyyatına alınmışdır. Seriya AB № 022436, Qeydiyyat № B 236

«Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi» jurnalı Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisi metodikası, təbliği və tətqiqi problemlərini araşdırır, tədris prosesində Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimlərinə elmi-metodik köməklik göstərir. Jurnal ildə dörd dəfə nəşr olunmaqla, Azərbaycan, rus, ingilis və türk dillərində orijinal məqalələrin dərcini həyata keçirir. Jurnal dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq, metodika: təcrübə və nəzəriyyə, ümumtəhsil, orta ixtisas və ali məktəblərdə Azərbaycan dilinin və ədəbiyyatın tədrisi, eləcə də qədim, orta və yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqi, poeziya və mətnşünaslıq, ədəbi tənqid və dilçilik məsələlərini əhatə edən bölmələrdən ibarətdir. «Nəşrlər» bölməsində elmi-pedaqoji sahədə yeni nəşr edilən kitablar tanıtılır.

© Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, 2020

TEACHING OF AZERBAIJANI LANGUAGE and LITERATURE

established in 1954, is an scientific and methodical journal published quarterly by the Ministry of Education of Azerbaijan Republic
ISSN 0134-3289 (Print) **ISSN 2617-8060** (Online)

Teaching of Azerbaijani language and literature journal publishes articles consisting of research and practice materials that investigate the problems of teaching, promoting and researching the Azerbaijani language and literature, providing scientific and methodical support to teachers of these disciplines. The journal publishes original articles in Azerbaijani, Russian, English and Turkish. The journal consists of sections covering the topics of linguistics and literary criticism, methodology: pedagogy on practice and theory of Azerbaijani language and literature in comprehensive, secondary, vocational schools and universities, as well as research of ancient, medieval and modern Azerbaijan literature, poetry and linguistics, literary criticism. In the section «Book Review» are presented new books published in the scientific and pedagogical field.

© 2020 Teaching of Azerbaijani language and literature

Təsisçi

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

Baş redaktor vəzifəsini icra edən

Vaqif Alkərəmov

Redaksiya Şurası

Bədirxan Əhmədov (AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu)

Vaqif Qurbanov (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)

İsa Həbibbəyli (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası)

İsmayıl Kazımov (AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu)

Qəzənfər Kazımov (AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu)

Mahirə Nağıyeva (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)

Mahmud Allahmanlı (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)

Möhsün Nağısoylu (AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu)

Şahbaz Musayev (AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu)

Özcan Bayrak (Fırat Universiteti, Türkiyə Cümhuriyyəti)

Rafael Hüseynov (Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı muzeyi)

Lütfiyyə Əsgərzadə (AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu)

Sayalı Sadıqova (AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu)

Səadət Şıxıyeva (AMEA Şərqşünaslıq İnstitutu)

Şirindil Alışanov (AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu)

Təyyar Salamov (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)

Yaqub Babayev (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)

Zümrüd Quluzadə (AMEA Fəlsəfə İnstitutu)

Redaksiya Heyəti

Bilal Həsənlı (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)

Adilə Nəzərova (Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu)

Könül Məmmədova (Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi)

Sevda Abbasova (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)

Soltan Hüseynoğlu (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)

Nəsrəddin Musayev (AR Təhsil Nazirliyi)

Sərdar Zeynalov (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)

Bibixanım İbadova (Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu)

Adil Baliyev (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)

Redaksiya

Gülınar Əliyeva, Aynurə Əsədova, Aytən Həsənova, Ramilə İsmayılova,

Xatirə Məmmədova, Cəvahir Quluzadə

Redaksiyanın ünvanı: AZ 1065, Bakı şəhəri, Azad Mirzəyev küçəsi, 236

Telefon: (012) 538 82 65; (012) 538 82 67

E-mail: mekteb@edu.gov.az

<http://www.journal.edu.az>

The Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan
TEACHING of AZERBAIJANI LANGUAGE and LITERATURE

Acting Editor-in-Chief

Vagif Alkaramov

Editorial Council

Badirkhan Ahmadov (The Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS)
Vagif Kurbanov (Azerbaijan State Pedagogical University)
Isa Habibbayli (Azerbaijan National Academy of Sciences)
İsmail Kazimov (The Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS)
Qazanfar Kazimov (The Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS)
Mahira Nagiyeva (Azerbaijan State Pedagogical University)
Mahmud Allahmanli (Azerbaijan State Pedagogical University)
Mohsun Nagisoyle (The Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS)
Shahbaz Musaeu (The Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS)
Ozcan Bayrak (Firat University, The Republic of Turkey)
Rafael Huseynov (The National Museum of Azerbaijan Literature)
Lutfiya Askarzadeh (The Institute of Literature named after Nizami of ANAS)
Sayali Sadiqova (The Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS)
Saadat Shikhiyeva (Institute of Oriental studies of ANAS)
Shirindil Alishanov (The Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS)
Tayyar Salamoghlu (Azerbaijan State Pedagogical University)
Yagub Babaev (Azerbaijan State Pedagogical University)
Zumrud Guluzada (The Institute of Philosophy of ANAS)

Editorial Board

Bilal Hasanli (Azerbaijan State Pedagogical University)
Adila Nazarova (The Institute of Education of the Republic of Azerbaijan)
Konul Mammadova (Baku State University, faculty of Oriental Studies)
Sevda Abbasova (Azerbaijan State Pedagogical University)
Nasraddin Musaeu (The Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan)
Soltan Huseynoghlu (Azerbaijan State Pedagogical University)
Sardar Zeynalov (Azerbaijan State Pedagogical University)
Bibikhanum Ibadova (The Institute of Education of the Republic of Azerbaijan)
Adil Baliev (Azerbaijan State Pedagogical University)

Editorial Team

Gulnar Aliyeva, Aynura Asadova, Aytan Hasanova, Ramila İsmailova,
Khatira Mammadova, Javahir Guluzadeh

Address: 236 Azad Mirzayev St., Baku, Azerbaijan AZ 1065

Tel: + 994 12 538 8265; 12 538 8267

E-mail: mekteb@edu.gov.az

Homepage: <http://www.journal.edu.az>

İÇİNDƏKİLƏR / № 1, 2020

• ƏDƏBİ DİLİN İNKİŞAFI

Yedgar Cəfərov

Sosial medianın dil xüsusiyyətləri 11

Mehriban Əsədullayeva

Azərbaycan ədəbi dilinin xüsusiyyətlərini öyrənmək baxımından
Naxçıvanlı yazarların yaradıcılığında bədii tərcümənin rolu 27

.....

• ROMANLARIN DİLİ

Təyyar Salamoğlu

Müasir Azərbaycan romanında məzmun və forma vəhdəti 41

Solmaz Ələsgərova

Bədii əsərlərin dilindən «Xaotik Dünya»nın təsviri 59

.....

• ƏDƏBİYYATIN TƏDRİSİ

Bilal Həsəni

Orta məktəb ədəbiyyat dərslərində monoqrafik mövzuların
tədrisi problemləri 73

Soltan Hüseynoğlu

Fənn kurikulumunun tələblərinin ədəbiyyat dərslərində
reallaşdırılması 89

Yaqub Babayev

Ali və orta məktəblərimizdə ədəbiyyat dərslərində
klassiklərin tədrisi ilə bağlı mülahizələr 113

• ƏDƏBİYYAT TARİXİMİZDƏN

Sevinc Rəsulova

XIX əsrin II yarısı – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan
uşaq ədəbiyyatında tədrisə, məktəbə, müəllim və şagird
şəxsiyyətinə münasibət 131

Kamal Camalov

Cəlil Məmmədquluzadə irsində məktəb, müəllim, təlim-tərbiyə
məsələlərinə nəzəri baxış 147

Çinarə Rzayeva

Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri olan «atalar sözləri»nin
tərbiyəvi əhəmiyyəti və tədrisinə dair 155

Əkbər Nəcəf

Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşah Həqiqinin yeni tapılan şeirləri 167

CONTENTS / № 1, 2020

• DEVELOPMENT OF LITERARY LANGUAGE

Yedgar Jafarov

Language peculiarities of social media 11

Mehriban Asadullayeva

The role of literary translation in the work process of
Nakhichevan writers regard to learning the characteristic of
Azerbaijani literary language 27

.....

• LANGUAGE OF NOVELS

Tayyar Salamoglu

Unity of content and form in the Modern Azerbaijani novel 41

Solmaz Alasgarova

Interpretation of the «Chaotic World» in the analysis of
literary studies 59

.....

• TEACHING OF LITERATURE

Bilal Hasanli

The Issues of the teaching of monographic topics in literature
textbooks in the secondary schools 73

Soltan Huseynoglu

Implementation of requirements of the subject curriculum in
literature textbooks 89

Yaqub Babayev

Thoughts on the teaching of the Classics in the lessons of
literature in our High and Secondary schools 113

• HISTORY OF OUR LITERATURE

Sevinj Rasulova

Attitude to school, education and the personality of a teacher and learner in Azerbaijani children's poetry at the second half of the 19th - early 20th centuries 131

Kamal Jamalov

A theoretical view to the issues of «school», «teacher», «education» in the heritage of Jalil Mammadguluzadeh 147

Chinara Rzayeva

Educational significance of proverbs and issues of teaching it 155

Akbar Najaf

Newly discovered poems of Jahanshah Haqiqi, the Ruler of Garagoyunlu state 167

Language peculiarities of social media

Yedgar Jafarov

Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS, Azerbaijan.

E-mail: yedgar@yandex.ru

<https://orcid.org/0000-0001-8205-8000>

Abstract. Language in the virtual world is not only the mode of communication, but also the mode of self-expression of each internet user, particularly the member of the social networks. In the virtual environment people use language more creatively, than in real life. All these forms peculiar language and style of social media. Sometimes this peculiarity exceeds the bounds of rules and norms of traditional linguistics. Often it also affects the verbal environment of the real life. Therefore, new verbal trends, which we can observe in the virtual space, can both create new perspectives and incur some danger for preserving national linguistic traditions. Also, because of using social media as the tool of communication, adoption of their peculiar style turned into necessity. From this point of view, learning peculiar features of the social media is actual issue for contemporary linguistics. This article is following new linguistic trends observed in the virtual space. It provides detailed information about typical characteristics of the virtual communication, main and additional tools, cases of breaking borders of common language norms and their conditioning factors and new genres created in the virtual space. It also pays attention on the new development perspectives of national languages, created by social media. The article offers suggestions to gain benefits from these perspectives and preserve national languages from the negative impact of the virtual space.

Keywords: Social media, social network, language, virtual space, communication, virtual personality.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.121>

To cite this article: Jafarov Y. (2020) Language peculiarities of social media. *Teaching of Azerbaijani Language and Literature*. V. 263, Issue I, pp. 11–26.

Article history: Received — 15.12.2019; Accepted — 17.02.2020

Sosial medianın dil xüsusiyyətləri

Yedgar Cəfərov

AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Azərbaycan. E-mail: yedgar@yandex.ru

<https://orcid.org/0000-0001-8205-8000>

Xülasə. Virtual aləmdə dil yalnız ünsiyyət üsulu kimi deyil, həm də hər bir internet istifadəçisinin, xüsusən də sosial şəbəkə üzvlərinin özünüifadə formasıdır. Virtual mühitdə insanlar real həyatda olduğu kimi dildən daha yaradıcı istifadə edirlər. Bütün bunlar sosial medianın özünəməxsus dil və üslubunu formalaşdırır. Bəzən bu özəllik ənənəvi dilçiliyin qayda və normalarının həddini aşır. Çox vaxt bu hal həqiqi həyatın şifahi mühitinə də təsir edir. Buna görə, virtual məkanda müşahidə edilə biləcəyimiz yeni şifahi meyillər, həm yeni perspektivlər, həm də milli dil ənənələrini qorumaq üçün müəyyən təhlükə yarada bilər. Ayrıca, sosial medianın ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edilməsi, özünəməxsus üslubun mənimsənilməsi zərurətinə çevrilir. Bu baxımdan, sosial medianın özünəməxsus xüsusiyyətlərini öyrənmək müasir dilçilik üçün aktual məsələdir. Bu yazı virtual məkanda müşahidə olunan yeni dil meyillərini izləyir və virtual rabitənin tipik xüsusiyyətləri haqqında ətraflı məlumat verir. Sosial media həmçinin yaratdığı milli dillərin yeni inkişaf perspektivlərinə də diqqət yetirir. Məqalədə bu perspektivlərdən faydalanmaq və milli dilləri virtual məkanın mənfi təsirindən qorumaq üçün təkliflər verilir.

Açar sözlər: Sosial media, sosial şəbəkə, dil, virtual məkan, rabitə, virtual şəxsiyyət.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.121>

Məqaləyə istinad: Cəfərov Y. (2020). Sosial medianın dil xüsusiyyətləri. «Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi». № 1 (263), səh. 11–26.

Məqalə tarixəsi: göndərilib — 15.12.2019; qəbul edilib — 17.02.2020

Giriş / Introduction

Sosial media bu gün cəmiyyət həyatının müxtəlif sahələrinə gətirdiyi digər köklü dəyişikliklərlə yanaşı, milli dillərə getdikcə güclənən təsiri ilə də yeni bir mənərə yaratmaqdadır. Bunun ən səciyyəvi xüsusiyyətləri şifahi nitqdə olduğu kimi sosial media mühitində də dil normalarından kənarlaşma, fikrin yığcam ifadəsinə meyl, simvolların, şəkillərin söz, cümlə və mətnləri əvəz etməsi, bir sıra yeni sözlərin yaranması, mövcud sözlərin yeni mənə çalarları qazanması və s. bu kimi tendensiyalardır [J.Reed].

Təkcə Facebook şəbəkəsinin son illər Azərbaycan dilinə gətirdiyi, yaxud dildə əvvəldən mövcud olana yeni məzmun verdiyi söz və terminlərin sayı onlardır: *hashtəq, izləyici, dost, dostluq, dostluq təklifi, post, bəyənmə, like, status, divar, səhifə, profil, troll, feyk* və s.

Arqo və jarqonların internet istifadəçiləri arasında ümumişlək vahidlərə çevrilməsi, epistoliar üslubun elektron yazışma şəklində yenidən dirçəlməsi, fikrin mümkün qədər sadə vahidlərlə ifadəsi də virtual reallığın dil mühitinə gətirdiyi yeniliklərdəndir. Belə ki, virtual məkanın oynaq xarakteri kommunikasiyalarda şifahi nitq manerasını gücləndirir. Hətta ən ciddi saytlarda belə, bu manerəni xatırladan kontentlərə təsadüf edilir. Bu, dildə tamamilə yeni bir funksional üslubun formalaşmasıdır ki, onu internet üslubu adlandırma bilirik. İnternet ünsiyyəti zəminində meydana çıxan bu üslub tədricən real həyatda da insanların nitq mədəniyyətinə təsir göstərir. İtaliya alimi Marino Niola özünün «#Hashtəq» kitabında bu barədə son dərəcə maraqlı bir müddəadan çıxış etmişdir: «Bu gün biz «homo digitalis» (rəqəmli eranın adamı) erasının lap başlanğıcına qədəm qoymuşuq. Rəqəmli ünsiyyət tərzlərimizi dəyişir. Bu dəyişiklik düşüncələrimizə təsir göstərir, ünsiyyətin başqa forma və tiplərində də özünü büruzə verməyə başlayır. İnformasiya vasitələrinin (kitab, qəzet, radio, TV) xarakteri həmişə məlumatın formatında müəyyən dəyişikliklər yaradıb. Həm əlyazmalar dövründə, həm çap erasında, həm də elektron informasiya vasitələrinin meydana gəldiyi dövrdə elə dəyişikliklər baş verib. Əgər bu gün mənə tvitterdə yazmaq üçün cəmi 140 işarə imkanı verilibsə, mənim yazdığım hər mətn mütləq sloqanı xatırladacaq. Söhbət tədricən bizim düşüncələrimizin, təfəkkürümüzün də rəqəmsal mahiyyət daşımından gedir. Əgər biz işarələri ixtisar ediriksə, deməli, avtomatik olaraq məlumat tutumunu da ixtisar etmiş oluruq».¹

Bu gün dil təkcə ünsiyyət vasitəsi rolunda məhdudlaşmır, o həm də virtual reallığın yaradılması missiyasını yerinə yetirir. İndi texnoloji məqsədlərlə istifadə üçün süni dillər yaradılır. Virtual reallıq milli dillərdə baş verən inkişaf proseslərinə

¹ <http://inosmi.ru/world/20140929/223301606.html>

çox ciddi təsir göstərir. Eyni zamanda, virtual məkanın özü də milli dillərin əsas zənginləşmə mənbələrindən birinə çevrilir. Məsələn, bu gün İngiltərədə başqa dillərdən internet terminləri götürmək mümkün olmadıqda, terminologiya mütəxəssisləri Veblişin (internet mühitindəki ingilis dilini bildirmək üçün istifadə olunan Web+English ifadəsinin qısa forması) funksional üslubuna nəzər salaraq buradan bəzi sözləri götürməyə çalışırlar.

Virtual məkandakı yeni dil tendensiyaları tədricən işgüzar sənədləşmələrə də sirayət edir və bu sahədə demokratizmi gücləndirir. Yazışmaların *online* formatda aparılması işgüzar yazışmaların ofis standartlarını yüngülləşdirir.

Virtual ünsiyyətin özəllikləri

Virtual ünsiyyətin əsas xarakterik cəhətlərini belə ümumiləşdirə bilərik:

1. Anonimlik. Virtual şəxsiyyətin profilində bir sıra anket məlumatları və fotolar olsa da, onlar şəxsin real və adekvat şəkildə qavranılmasından ötrü yetərli deyildir. Bundan başqa, virtual mühitdə şəxsiyyətin gizlədilməsi, başqa bir obrazla təqdim olunması imkanları həddən artıq genişdir. Bu isə müəyyən sosial-psixoloji risklər doğurur. Qeyri-normativliyə və istifadəçilərin ünsiyyət zamanı məsuliyyətsiz davranışlarına geniş meydan verir. Bu zaman istifadəçilər qarşı tərəfi incidən sözlərdən, senzuradan kənar ifadələrdən, müxtəlif məqsədlərə hesablanmış hiylələrdən istifadə etməyə çalışırlar.

2. Sərbəstlik. Virtual mühitdə şəxsiyyət müxtəlif «maskalar taxaraq» kommunikasiya prosesini özü üçün yüngülləşdirir. Psixoloji səddi aşmaqla yaradıcı «mə»ni azadlığa buraxır. İnteraktiv dialoq ona özünüifadə üçün unikal imkanlar verir. Bu, kommunikasiya şərtlərini, söhbətin məsuliyyət yükünü sadələşdirməklə bərabər, virtual şəxsiyyətin diqqətini də fəallaşdırır və bu diqqəti dil vasitələrinə cəlb edir. O, dil vasitələrindən istifadə məsələsində xeyli diqqətli və məqsədyönlü olmağa başlayır. Bütün bunlar dilə də yeni münasibət formalaşdırır. Virtual şəxsiyyət dilə artıq təkə ünsiyyət vasitəsi kimi baxmır, həm də fərdi yaradıcılıq imkanlarının ifadə vasitəsi kimi yanaşır.

3. Şəxsiyyətlər arasında qarşılıqlı qavranılma prosesinin qeyri-verbal informasiya mühitində baş verməsi. Virtual mühitdə həmsöhbətin özünü yüksək səviyyədə təqdim etməsi stereotipləşdirmə və eyniləşdirmə mexanizminə malikdir. Bu təsir tərəfdaşdan gözlənilən keyfiyyətləri müəyyən edir.

4. Əlaqələrin könüllülüyü və arzu edilənliyi. Virtual mühitdə həmsöhbətlər könüllü şəkildə əlaqəyə girir, yaxud ünsiyyət prosesini istədikləri zaman dayandırırırlar. Eyni zamanda, onlar yenidən əlaqəyə qayıtmaq imkanına malik olurlar.

5. Ünsiyyətin emosional komponentlərinin çatışmazlığı. Bu çatışmazlığın kompensasiyası üçün, adətən, xüsusi işarələrdən istifadə edilir.

6. Tipik olmayan qeyri-normativ davranış tərzlərinin sərgilənməsi. Virtual mühitdə istifadəçilər özlərini real sosial şərtlərdən kənar bir formada təqdim edirlər.

7. Virtual ünsiyyət üslubunun danışıq üslubuna yaxınlığı. Bu, virtual şəxsiyyət obrazını reallığa yaxınlaşdırır və söyləmin etibarlılıq səviyyəsini gücləndirir ki, bu da kommunikasiyanın çox mühüm amillərindən biridir [Vinoqradova T.Yu.].

İnsanları virtual ünsiyyətə cəlb edən səbəblər çoxdur. Real həyatda ünsiyyət ehtiyacının təmin olunmamasını burada ilk səbəb kimi qeyd edə bilərik. Əgər real həyatda belə bir ehtiyac təmin olunsaydı, bu zaman internet ünsiyyətinə, bəlkə də, lüzum qalmazdı. Amma onu da qeyd etməliyik ki, əgər virtual ünsiyyət məzmun etibarilə real ünsiyyətin sadəcə təkrarı olsaydı, insanlar virtual ünsiyyətə marağı çox tez itirərdilər.

Fikrimizcə, insanları virtual ünsiyyətə həvəsləndirən ən mühüm amillərdən biri burada şəxsiyyətin realizə edilməsi üçün hədudsuz imkanların olmasıdır. Sərbəstlik, anonimlik imkanları, rol oynamaları, emosiyaların ifadəsi, imitasiya şəraiti, şəxsin öz arzularındakı obrazını yarada bilməsi və real həyatda mümkün olmayan digər bir sıra digər xüsusiyyətlər insanları virtual ünsiyyətə cəlb edir. Sərt olmayan normativlik də burada çox əhəmiyyətli məqamdır. Virtual məkanda ünsiyyət real həyatda olduğundan daha qeyri-formal və daha açıq xarakter daşıyır.

Virtual ünsiyyətdə köməkçi vasitələr

İnsan sosial mediadakı ünsiyyəti zamanı real həyatdakından daha müfəssəl və çevik davranır. Bu da onu yaradıcı olmağa, özünü daha yığcam şəkildə ifadəyə vadar edir. Yeni yaradılan akronimlər, abbreviaturalar, neologizmlər kommunikasiyanın bu yeni forması üçün çox xarakterikdir. Kommunikasiya alətləri inkişaf etdikcə, bu mühitdə yaranan yeni dil vahidlərinin də sırası genişlənir və inkişaf edir. Bütün bunlar bizə texnologiyanın «dilini» anlamaqda yardımçı olur. Virtual ünsiyyət zamanı bu cür akronimlər real vaxt rejimində söhbətin yazılması prosesini sürətləndirir. Məsələn, ;-) kimi emosiyalar və LOL (laughing out loud) kimi akronimlər qeyri-verbal ünsiyyət üçün faydalı elementlər əlavə edir. Məlum olduğu kimi, virtual ünsiyyət iştirakçıları real kommunikasiya aktlarında çox mühüm rol oynayan səs tembrri, məntiqi vurğu, emosional çalar, diksiya, jest, mimika və s. bu kimi paralingvistik köməkçi vasitələrdən məhrumdurlar. Bu elementlər isə həmin vasitələrin bir qismini əvəz edərək həmsöhbətinin emosiyalarının vizual təsəvvürü üçün şərait yaradır [J.Reed].

Psixoloqların fikrincə, kommunikasiya aktında qeyri-verbal vasitələrdən istifadə nəticələrin təxminən 55%-i təmin edir. Bu mənada, virtual ünsiyyət zamanı emosiya çatışmazlıqlarının təmin olunmasından ötrü istifadə edilən

vasitələr ünsiyyətin nəticəsinə mühüm təsir göstərir. Onların surroqat vasitələr olmasını və doğurduğu reaksiyaların surroqat xarakter daşmasını da xüsusi qeyd etməliyik. Məsələn, bir çoxları ünsiyyət zamanı *təbəssüm* işarəsindən (☺) istifadə etməklə öz real emosional durumlarını gizlətməyə çalışırlar. Bu, bəzən bir o qədər uğurlu alınmasa da, ümumilikdə təbəssüm işarələri (*smaylik*) müəllifin mətnə vurduğu emosional rəng barədə məlumat verir, onun emosiyalarının səviyyəsini müəyyənləşdirir və əks tərəfin düşüncələrini istiqamətləndirir.

Təbəssüm işarələrindən başqa, söyləmin məntiqi vurğu altına düşən hissəsinin tempini xüsusi qabartmaqdan ötrü bəzən böyük hərflərdən istifadə olunur. Yaxud istifadəçilər virtual ünsiyyətdəki rəng, səs, hərəkət, hiss-həyəcan çatışmazlıqlarını onların verbal və ya işarə analogları ilə əvəz edən zaman nida işarəsindən geniş faydalanırlar.

Dildəki hər bir işarənin öz vəzifəsi olduğu kimi, virtual ünsiyyətdəki bu işarələrin də hər birinin müvafiq mənası vardır. Məsələn, ucadan gülmək mənası verən LOL simvolundan həmsöhbətinin halına şərqlik, yaxud barışıq işarəsi kimi istifadə olunur. Sosial mediada təsadüf edilən bu cür halları dilçilər «praqmatik təcrübə» adlandırırlar. Burada söz, yaxud ifadə cümlə konteksti ilə semantik baxımdan bağlı olmasa da, danışanın münasibətini daha yaxşı şəkildə göstərə bilər. Praqmatik təcrübəyə *uh, um, hm, aha* və s. bu kimi digər ifadələri də nümunə göstərmək olar. Bu cür praqmatik təcrübədən istifadə halları dilin təkamül təbiətini əks etdirir. Amma bir amil də diqqətdən kənar qalmamalıdır ki, bu işarələrdən həddən artıq istifadə insanları bezdirə və ünsiyyət prosesinə mənfi təsir edə bilər [Angie Pascale].

Sosial media ünsiyyətində ortaya çıxan digər bir fenomen ünsiyyətin təmkinlilik səviyyəsini ehtiva edir. Bu da dil işarələrindən istifadə əsasında üzə çıxır. Əgər həmsöhbət dil vahidlərindən səliqəli şəkildə istifadə edir, sözləri, cümlələri bitkin şəkildə tamamlayırsa bu, onun hövsələli davranışlarından xəbər verir. Qırıq söz və cümlələr, dil vahidlərindən məhdud istifadə, durğu işarələrinin yanlış qoyulması isə həmsöhbətin vaxt məhdudluğu, əsəb və aqressiyası, yaxud söhbətin axarından qeyri-məmnunluğunun təzahürü kimi qiymətləndirilə bilər.

Bir məqamı da nəzərə almaq lazımdır ki, sosial mediada bəzən durğu işarələri də konkret bir işarədə ümumiləşdirilir. Məsələn, qırıq xətlərin bir çox durğu işarələrini əvəz etməsi mümkündür. Bundan başqa, sosial mediada öz məzmununu dəyişən durğu işarələri də vardır. Məsələn, ədəbi dildə çağırış, hiss-həyəcan məzmunu verən *!/?...* işarəsi sosial mediada istifadə olunarkən bu məzmunu bildirmir. Amma şəxs onə yazılanların nə məna verdiyini anladığını göstərir. Sosial şəbəkələrdə sual işarəsinin də məzmun dəyişikliyinə məruz qaldığını görürük. Belə ki, bu mühitdə sual işarəsi təkcə sual mənası daşımır. Eyni zamanda, etiraz mənasını da ifadə edir.

Ədəbi dildə geniş istifadə olunan və fikrin bitməməsinə, yaxud uzun pauzanın

yanarına xidmət edən üç nöqtə işarəsinin də sosial media ünsiyyətində fərqli məzmun daşdığını görürük. Burada həmin işarə söhbətin açıqlığını bildirir, yaxud həmsöhbətlərdən birinin söhbətin davam etdirilməsi israrını, tərəf-müqabilini mütləq cavaba təhrik etməsini bildirir.

Sosial media dilində rast gəlinən digər bir fenomen isə bəzən hər sözün ayrı-ayrı fikirlər ifadə etməsi vəziyyətidir. Məsələn, «Worst. Breakfast. Ever.» Or «Best. Party. In. History.». Bu cür fenomenlərin ortaya çıxmasında bəzi sosial media platformalarındakı işarə məhdudluğu, yaxud düşüncənin sürəti ilə insanın barmaqlarının sürəti arasında harmonikliyin pozulması da müəyyən rol oynayır.

Sosial mediada dilin ənənəvi qayda-qanunlarının pozulması, o cümlədən bu mühitdəki ünsiyət proseslərində şifrəli inisiallardan, korrekt olmayan abbreviaturlardan, emosiya işarələrindən istifadə barədə fikirlər heç də birmənalı deyildir. Bir çoxları sosial medianın milli dillərə böyük zərbə vurması qənaətinədir. Eyni zamanda, sosial mediada istifadə olunan dilin həqiqətən yazılı ədəbi dilin faktı olub-olmaması da hələkət mübahisə mövzudur. Çünki bu dili ədəbi dil nümunələrinin digər təzahür formaları ilə müqayisə etmək mümkün deyildir.

Yazılı şifahi dil

Amerika dilçilərindən John McWhorter özünün TED mühazirəsində abbreviaturları, emosiya işarələrini, idiomları və s. sosial media mesajlarının mühüm tərkib hissəsi kimi təqdim edir və virtual ünsiyət tərəflərinin onlardan istifadə etməsini sosial baxımdan tam təbii sayır [John McWhorter]. Onun fikrincə, sosial mediada istifadə olunan dil, real yazılı dil deyildir. Amma bununla belə, həmin dili sırf şifahi dil də saymaq olmaz. Çünki danışq dili daha çox ani, yazılı dillə müqayisədə az götür-qoy edilən və qeyri-formaldır. Sosial media dili isə şifahi dillə müqayisədə daha formaldır. Beləliklə, sosial media dili yazılı dillə şifahi dil arasında orta bir mövqedə qərar tutur. John McWhorter daha çox yazılı danışq dilini xatırladan bu dilə maraqlı bir ad verərək «barmaq nitqi» adlandırır. McWhorterin nəzəriyyəsi göstərir ki, insanlar sosial mediada danışdıqları kimi yazırlar. Bunun da özünəməxsus səbəbləri vardır. Virtual ünsiyət, əsasən, həmsöhbətlərin qarşılıqlı şəkildə bir-birinə ünvanladığı sözlər, cümlələr, mətnlər əsasında reallaşır. Bu, real vaxt rejimində baş verir və bu zaman qeyri-iradi şəkildə şifahi ünsiyətə meyillik yaranır. Real həyatda insanın düşüncəsi ilə nitqi arasında ahəng var. İnsan düşündüyünü eyni anda dilə də gətirə bilər. Virtual ünsiyətdə isə insanın yazı tempi onun düşüncəsinin sürətindən geri qalır. Ona görə də virtual şəxsiyyətlər bu sürəti uzlaşdırmaq üçün daha müxtəsər ifadə vasitələri tapmağa can atırlar. Beləliklə, internet mühitində dil vahidlərindən, əsasən, yazılı variantda istifadə edilsə belə, şəbəkə ünsiyyətinin interaktivliyi şərtləri, nitqin tempi ona tamamilə fərqli forma verir. Bu isə hazırda rus dilçiliyində

yeni bir fenomen kimi geniş tədqiq olunan «Olban dili» anlayışını ortaya çıxarır. Bu fenomen bir çox hallarda «Padonkaff dili» fenomeni də adlandırılır. «Olban dili»nin əsas xarakterik xüsusiyyətləri sözün orfoepik baxımdan cüzi istisnalara nəzərə almasaq, düzgün, orfoqrafik baxımdan isə yanlış yazılmasıdır. Ünsiyyət prosesində qeyri-normativ leksikadan geniş istifadə edilməsidir. «Olban dili»nin bir əsas xüsusiyyəti də sözün yazılışındakı səhvin sonradan digər istifadəçilər üçün özünəməxsus kulta çevrilməsidir. Yəni, həmin yanlışın da bir növ norma kimi qəbul olunmasıdır [Rogachyova N. 2011, s.36].

«Olban dili»ndən, daha çox, bloqlarda, çatlarda, veb-forumlarda, sms-ismarıclarda istifadə edilsə də, bu dilin tədricən şifahi dilə nüfuz etməsi meyl də müşahidə olunmaqdadır. Psixoterapevt D.V.Kovpak hesab edir ki, «Padonkaff dili» stixiya kimi əmələ gəlmişdir. Bu, bir sıra həvəskarların məqsədyönlü fəaliyyətinin nəticəsidir ki, başlanğıcda İnternetdəki yazı formalarında ortaya çıxaraq ardınca şifahi nitqə daxil olur [Kovpak D. 2012, s.64].

Bu səhvlərin yaranmasının bəzi səbəbləri vardır. Birincisi, John McWhorterin də qeyd etdiyi kimi, sözün deyildiyi formada yazılması amildir. İkincisi, bir çox sözlərin sonundakı cingiltili samitlərin tələffüzü ilə bağlı çətinliklərdir. Kompüterdə bəzi hərflərdən istifadə məhdudiyyəti də «Olban dili» nümunələrinin ortaya çıxmasına səbəb ola bilər. Məsələn, Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasında mövcud olan «ş» hərfi virtual mühitdə bu cür məhdudiyyətlərin yarandığı hallarda, əsasən, *sh* kimi yazılır. Yaxud *ə* saiti ilə bağlı məhdudiyyətlər *e* saiti vasitəsilə aradan qaldırılır və *s*. Bu hallar bəzən o səviyyədə normativləşir ki, hətta bu cür məhdudiyyətlərin olmadığı hallarda da istifadəçi sövq-təbii şəkildə bu cür yanlış yazılış formalarından istifadə etməyə başlayır.

Virtual ünsiyyət iştirakçılarının dialekt mənsubiyyəti də «Olban dili» nümunələrinin yaranmasına səbəb ola bilər. Xüsusilə, savad səviyyəsi, yaxud dil bilikləri nisbətən aşağı olan bəzi istifadəçilər müəyyən söz və ifadələri özləri də bilmədən ədəbi dildə olduğu kimi deyil, ləhcələrindəki variantında yazırlar. Bəzi hallarda isə belə meyllərə kifayət qədər savadlı, nitq mədəniyyəti yüksək olan şəxslərin virtual ünsiyyət tərzində də təsadüf edilir. Fikrimizcə, bu, daha çox həmin şəxslərin təmsil etdikləri submədəniyyətə aidlik hissini qabartmaq niyyətindən irəli gəlir. Azərbaycanda «Olban dili» təzahürlərinə müxtəlif ticarət, ictimai işə xidməti müəssisələri üzərində yazılan primitiv elanlarda da təsadüf etmək mümkündür.

Bu fenomen, bütün hallarda ədəbi dilin inkişafına mənfi təsir göstərir, insanların nitq mədəniyyəti normalarına yiyələnməsinə əngəl törədir. Unutmaq lazım deyil ki, ana dili xalqın ruhudur, xalqın milli psixologiyası dil vasitəsilə ifadə olunur. Dildə xalqın xarakteri öz ifadəsini tapır, onun təfəkkürü qorunur, bədii yaradıcılığının təkrarolunmazlığı formalaşır. Bu baxımdan yanaşdıqda «Olban dili» milli dillər üçün ciddi təhdiddir. Çünki ədəbi dil normaları haqqında müfəssəl biliklərə

malik olmayan hansısa gənc bir internet istifadəçisinin lüğət ehtiyatı, onun buraxdığı linqvistik səhvlər tədricən başqa insanlar üçün də etalona çevrilir və dillə yanaşı təfəkkürün də primitivliyinə rəvac verir. Çünki dildəki primitivlik təfəkkürdəki primitivliyin göstəricisidir. Əlbəttə, dilin imkanlarından hər kəs eyni səviyyədə istifadə edə bilməz. Bu, nitq mədəniyyətinin səviyyəsindən asılıdır ki, burada da dil daşıyıcıları arasında müəyyən fərqlərin olması mütləqdir. Ona görə də müasir linqvistikada insanın nitq mədəniyyətinin iki səviyyəsi fərqləndirilir: aşağı və yuxarı səviyyə. Aşağı səviyyə üçün ədəbi dilin birinci səviyyəsinə yiyələnmək şərtidir. Bu zaman nitq kifayət qədər aydın olur və dilin leksik, orfoepik, qrammatik, söz yaradıcılığı, morfoloji, sintaktik normalarına əməl edilir. Yuxarı səviyyə isə nitq mədəniyyətinin mükəmməl səviyyəsidir. Əgər insan səlissə nitqə malikdirsə, bu onun, nitq mədəniyyətinin ən yüksək səviyyəsinə yetişməsinə dəlalət edir. İnsan bu səviyyədə də öz nitqində müəyyən səhvlər buraxa bilər. Amma bu səhvlər primitiv xarakter daşımır. Şəxs sözün və konstruksiyaların hər bir məqamına düzgün yanaşma imkanlarına malik olur və ünsiyyətin məzmununa uyğun parlaq, yaddaqalan ifadələr qurur, dilin orfoepik normalarına əməl edir, tələffüzdə hər hansı yanlışlıqlara yol vermir. Çünki əgər söz bizim fikrimizin maddi qəlibirdirsə, səs də nitqimizin geyimidir.

Bütün bunlar onu göstərir ki, nitq mədəniyyətinin səviyyəsindən asılı olmayaraq dildən istifadə zamanı onun əsas normalarına əməl olunmalıdır. Dil insanın təcrübəsindən təşkil olunur. Mədəniyyət kimi o da, hamı tərəfindən qəbul edilmiş mənada hasil olunur, təkmilləşdirilir. Gündəlik həyatımızdakı ünsiyyət proseslərində dilin son nəticəsi isə fərd olaraq bir-birimizi nə dərəcədə başa düşə bilməyimiz, bu zaman istifadə edilən dil vahidlərinin neytrallığı, hamı tərəfindən normal şəkildə qəbul olunmasıdır. Həmsöhbətdə müsbət təəssürat yaratması, kommunikasiyanın ardıcılığını, davamlılığını təmin etməsidir.

«Olban dili» fenomeninin təhlili onun bu amillərə zidd olduğunu və cəmiyyətin sosial aşınmasına gətirdiyini göstərir. Slenqlərdən, arqo və jarqonlardan geniş ifadə, cümlədə söz sırasının pozulması, sözlərin ixtisarına meyli dilin müvafiq normalarına xələl gətirir. Ona görə də tədqiqatçıların «Olban dilinin» perspektivləri ilə bağlı mövqeləri birmənalıdır:

- «Olban dili» ancaq kompüterin klaviaturasında qalmalıdır;
- «Olban dili»ni internetdən televiziya və radioya buraxmaq olmaz;
- Bu dillə mübarizə aparmaq arzu edilən, onların məhdudlaşdırılması isə mütləqdir;
- Virtual həmsöhbətləri tanımaqdan ötrü bu dili öyrənmək vacibdir.

Sosial mediada dildən məqsədyönlü istifadə

Ümumilikdə, sosial medianın dili hazırda sürətli təkamül mərhələsindədir və

bu prosesin gələcəkdə hansı dil situasiyaları ilə müşayiət olunacağı, indi çoxlarında maraqlı doğurur. «The New York Times» qəzetinin proqnozlarına görə, gələcəkdə insanlar virtual məkanda sadəcə şəkillər vasitəsilə danışımağa başlayacaqlar [Nick Bilton.].

Həmsöhbətinin əhval-ruhiyyəsini, çatdırmaq istədiyi mesajları çox yığcam və konkret formada ifadə edən şəkillər, simvollar, ideoqrafik və piteoqrafik yazı nümunələri ənənəvi mətnlərin yerini tutacaq. Bu meyli əsasən şəkil konsepti üzərində qurulmuş *Instagram*, *Vine*, *Tumblr* və digər bu kimi sosial media kanallarında artıq müşahidə etməkdəyik. Texnologiyalar inkişaf etdikcə bu trend daha da güclənəcəkdir.

Əslində, sosial mediada dillə bağlı yeni heç nəyin baş vermədiyini, sadəcə olaraq bəşəriyyətin minilliklər ərzində müxtəlif səviyyələrdə faydalandığı dildən indi sosial mediada da istifadəyə başladığını iddia etmək olar. Yəni, dil real həyatdakı potensialı ilə indi həm də virtual həyata transformasiya olunub. Bu gün virtual ünsiyyət dilinin əsas atributlarından biri kimi görünən arqolardan, jarqonlardan, slenqlərdən, vulqarizmlərdən və s. əslində əsrlər boyu insanların real ünsiyyətində də istifadə olunub. Fərdlərin dili öz istək və ehtiyaclarına uyğunlaşdırmaları bir sosial qanunauyğunluqdur. Bu mənada, sosial medianın dillə bağlı yeni heç nə etmədiyini düşünmək olar. İnternetin inkişafı ilə əlaqədar həyatımıza daxil olmuş sosial media alətləri, sadəcə olaraq texniki vasitədir. Çünki dili dəyişmək gücündə olan yeganə qüvvə ondan praqmatik məqsədlərlə istifadə edən insanlardır. 50-100 il əvvəl də jurnalda dərc edilmiş hansısa şəkillər vasitəsilə kommunikasiya qurmaq mümkün idi. Yaxud hər hansı bir rəsm əsəri üzərində çalışan rəssamın son məqsədi də yaratdığı rəsm əsəri ilə hansısa mesajı ötürmək, başqa sözlə, görüntü vasitəsilə kommunikasiya yaratmaqdır. Sosial media alətləri isə belə bir ötürücülük imkanlarını qat-qat genişləndirir. Bir insanın hansısa materialı real həyatda paylaşması ilə sosial mediada paylaşmasının təsir gücü fərqlidir. Sosial media kanallarında fərdlər real həyatdakı ilə müqayisəolunmaz dərəcədə böyük auditoriyaya malikdirlər. Burada fərdin paylaşdığı materialların – mətnlərin, şəkillərin, videoların, musiqilərin və s. doğurduğu kütləvi maraqlı, onun dostluğunda olan adamların sayı və s. mühüm rol oynayır. Eyni zamanda, fərdin istifadə etdiyi dilin auditoriya üçün anlaşılıqlı olması da böyük əhəmiyyət daşıyır.

Sosial media kanallarının insanlara kütləvi təsir gücü bu gün onları müxtəlif biznes subyektlərinin, özəl və dövlət qurumlarının da hədəf kütlələri əsas kommunikasiya vasitələrindən birinə çevirmişdir. Bu kommunikasiyanın səmərəliliyi, müxtəlif fərdi və korporativ səhifələrə daha çox izləyicinin cəlb olunması və onların itirilməməsi, səhifə izləyicilərinin diqqətinin hansısa konkret məhsula, xidmətə cəlb olunması və s. məqsədlə göstərilən fəaliyyət bu gün rəqəmsal marketing (digital marketing) kimi yeni və son dərəcə perspektivli bir fəaliyyət

növünün yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu fəaliyyətin də əsas istiqamətlərindən biri məhz dillə bağlıdır.

Müxtəlif kontentlərin hazırlanmasından ötrü istifadə edilən dil vahidlərinin sosial media auditoriyasına yaxınlığı rəqəmsal marketinqin ən mühüm şərtlərindən biri kimi irəli sürülür. Əgər hər hansı şirkətin sosial şəbəkələrdəki korporativ səhifəsi üçün kontentlərin hazırlanması zamanı auditoriyanın rəyi deyil, sırf dilin akademik qayda-qanunları əsas götürülsə, bu zaman dilin onlara uyğun olmaması müştərilərdə mənfi effekt doğuracaq. Ona görə də kontentlərin hazırlanması zamanı dil vahidlərindən istifadə ilə bağlı bir neçə zəruri məqamın mütləq nəzərə alınması tövsiyə edilir:

- Hədəf kütlə kimlərdən ibarətdir, onların demoqrafik bölgüsü necədir? Əgər auditoriyanın böyük hissəsi 55 yaşından yuxarı olan qadınlardırsa, bu zaman kontentlərdə təbəssüm, yaxud digər hiss-həyəcan işarələrindən istifadə məqsədəuyğun deyil. Bunun əksinə, əgər hədəf kütlə yeniyetmə qızlardan ibarətdirsə, o zaman bu cür işarə və simvollar kontentin ayrılmaz bir hissəsi olmalıdır. Yalnız bu şəkildə kontentin dilini istifadəçilərin dilinə uyğunlaşdırmaq olar.

- Təqdim edilən brend, marketinq dilində ifadə olunduğu kimi B2B, yoxsa B2C kateqoriyasına aiddir? B2B brendlər, adətən formal, akademik dildən istifadə edən xüsusi peşəkar qrup üçün nəzərdə tutulub. B2C brendlər isə qeyri-formaldır, onların təqdimat dili də sadə, oynaq xarakter daşımaqla müxtəlif peşələrdən olan insanlara hesablanıb.

- Brendin səs tonu necədir? Təqdimatın tonu həddən artıq səs-küylü, yaxud zəif eşidilən ola bilər. Burada əsas məsələ onun ahəngini sosial medianın ümumi danışiq dilinə uyğunlaşdırmaqdır.

- Kontent hansı sosial media kanalı üçün hazırlanır? Əgər istifadə edilən tvitterdirsə, onda konkret işarə sayı limitinə uyğunlaşdırılmış kontentlərdən istifadə mütləqdir. Yaxud əgər LinkedIn sosial şəbəkəsindən istifadə ediləcəksə, onda kontentin daha peşəkar və xüsusi bir dildə hazırlanmasına böyük ehtiyac vardır [Angie Pascale].

Bu kimi məqamların nəzərə alınması tərəflərin bir-birini asanlıqla başa düşməsinə və səmərəli, məqsədyönlü kommunikasiyanın qurulmasına kömək göstərir. Sosial mediada istifadə edilən dil haqqında məlumatlı olmaq virtual izləyicilərin başa düşülməsinə və praktikanın ona uyğun müəyyənləşdirilməsinə yardım edir. Məsələn, Facebook-dakı izləyicilərin istifadə etdikləri bir çox işarələrin mənasından xəbərsizlik yazılmış şərhlərin müvafiq şəkildə cavablandırılmasında müəyyən çətinliklər yarada bilər. Sosial şəbəkələr vasitəsilə reallaşan ünsiyyətin əsas xüsusiyyətlərindən biri onun bir çox tiplərinin yarıcaıq xarakterli olmasıdır. Bunları yalnız onların mənasından xəbərdar olanlar bilir. Bütün bunlar sosial media ünsiyyətinin incəlikləridir.

Sosial medianın yeni janrları

Son illər virtual ünsiyyət mühitində, eləcə də sosial şəbəkələrdə çox sürətli şəkildə formalaşan daha bir fenomen də vardır ki, tədqiqatçılar onu internet-mem adlandırırlar [Karen. Schubert]. Mem (meme) termini ingilis biologu Riçard Dokinsə aiddir. O, həmin termindən mədəniyyətin ayrıca bir elementinin qorunması və yayılması prosesinin təsviri üçün istifadə etmişdir [Richard Dawkins. 1989, pp.192].

İnternet-mem isə internet mühitində, sosial şəbəkələrdə insanlardan insanlara yayılan ideya, davranış üslubudur. İnternet memlər şəkil, hiperlink, video, internet səhifələri, haştaq və s. formalarında ola bilər. Onun mahiyyətini qısaca şəkildə belə izah edə bilərik: son dövrlərə kimi bir o qədər məşhur olmayan hansısa fikir, ideya, çıxış müxtəlif audiovizual formalarda (səs, video, şəkil, mətn və s.) birdən-birə ortaya çıxıb sürətlə populyarlaşır və bir istifadəçidən bütün internetə yayılaraq müəyyən müddət ərzində sosial medianın əsas trendinə çevrilir. İnternet-mem də mahiyyətcə informasiyadır. Amma funksional baxımdan bəzən o bir sıra ciddi nəticələrə gətirib çıxarır. Mem həm horizontal, həm də vertikal şəkildə yayıla bilər. Horizontal yayılma onun ancaq bir nəslin təmsilçiləri arasında yayılmasıdır. Vertikal yayılmada isə mem həm də nəsillərdən-nəsillərə yayılır. Müxtəlif memlərin populyarlıq müddəti fərqli ola bilər. Memin varlığı onun populyarlığından asılıdır. Hər bir mem müəyyən müddətdən sonra öz populyarlığını və beləliklə, bir fenomen kimi mövcudluğunu da itirir. Onun dirçəldilərək canlandırılması isə mövcud memin dirilməsinə can atan daşıyıcıdan asılıdır.

Memin populyarlaşması onun məzmunu ilə bağlıdır. Hər hansısa bir memi süni şəkildə populyarlaşdırmaq mümkün deyildir. Onun daşdığı informasiyanın təsir gücü sosial media iştirakçılarını bu məzmunu başqaları ilə də paylaşmağa psixoloji baxımdan vadar etməlidir. Bir mem başqa bir memin hazırlanmasından ötrü dəyişikliklərə məruz qala bilər. Bu mənada, virtual məkanda da təbii seçmə prosesi gedir və internet istifadəçilərinə psixoloji baxımdan daha güclü təsir məzmununa malik olan qalib gəlir.

Əgər son illər Azərbaycanın sosial media mühitində izlənən trendləri tədqiq etsək, ən populyar memlərin daha çox satirik məzmunu malik olduğunu görürük. Bu hal, əslində, tək Azərbaycan üçün deyil, bütün dünya üçün xarakterikdir. Hazırda internet məkanda ən populyar mem janrları demotivatorlar, kəpslər, vaynlar, strip-komikslər, karikaturalardır. Ümumilikdə, bütün bu internet-memlər, ələlxüsus demotivatorlar internet kommunikasiyanın kifayət qədər mürəkkəb sosiokulturoloji fenomenidir və onun geniş elmi tədqiqinə ehtiyac vardır. İnternet-memlərdə verbal və vizual komponentlər təfsilata yer vermir. Adresant özü bu komponentləri təhlil edərək müəyyən nəticələrə gəlməlidir. Bir çox hallarda isə o, materialı hərfi mənada, öz bildiyi kimi qəbul edir.

Ona görə də bu fenomenin öyrənilməsi zamanı, internet-məmlər vasitəsilə qurulan kommunikasiya zəncirinə də nəzər salınmalıdır. Məlumdur ki, hər hansı bir ideya öz mənbəyindən kommunikasiyanın son nöqtəsinə çataraq adresantda müəyyən münasibət formalaşdırana qədər bir neçə mərhələdən keçir. Bu, oxucu, tamaşaçı, dinləyici auditoriyasına təqdim edilən istənilən yaradıcılıq nümunəsində (ədəbiyyat, kino, musiqi, rəsm və s.) belədir. Sosial-mediada yayılan internet-məmlər də yaradıcılıq nümunəsidir və onlar vasitəsilə kommunikasiya zəncirini aşağıdakı kimi göstərmək olar: mənbə, mesaj, şifrələmə mexanizmi, ötürülmə kanalı, şifrəaçma mexanizmi, adresant, kommunikasiyanın nəticəsi, əks əlaqə. Adresantın dünyagörüşünün demotivatorların vizual obrazının şifrəsini açacaq səviyyədə olması burada əsas şərtədir. Bu şərt təmin olunmadıqda demotivatorlarda şifrələnmiş mesaj öz ünvanına çatmayacaq, yaxud təhrif olunmuş şəkildə çatacaq.

Demotivatorların bir sıra spesifik xüsusiyyətləri, yerinə yetirdiyi funksiyalar onları dilə çox yaxınlaşdırır. Çünki bunların əksəriyyəti dillə müştərək funksiya və xüsusiyyətlərdir: 1) insanlar arasında ünsiyyət vasitəsidir (kommunikativ funksiya); 2) fəaliyyət haqqında yeni biliklərin əldə olunması vasitəsidir (koqnitiv funksiya); 3) fəaliyyət, ənənələr, mədəniyyətlər və tarix haqqında biliklərin saxlanması və ötürülməsi vasitəsidir (akkumulyativ funksiya); 4) hiss və emosiyaların ifadə vasitəsidir (emotiv funksiya); 5) təsir funksiyasını yerinə yetirir (volyuntativ funksiya) [Ukhova L.V.].

Bütün bunlardan sonra belə bir sual ortaya çıxır ki, demotivatorları da dil vahidləri saymaq olarmı? Fikrimizcə, onlar xüsusi bir dil tipidir. Demotivatorlar iki tip işarələrdən təşkil olunur. Onlar arasındakı əlaqələr sadəcə semantik əlaqələr deyildir, bu əlaqələr həm də beynəlmiləl xarakter daşıyır.

İnternet-məmlər, sadəcə işarələr yığını olmayıb sinergetik effektdə malikdir. Məlum olduğu kimi, sinergetik effekt deyərəkən inteqrasiya nəticəsində fəaliyyətin səmərəliliyinin artması nəzərdə tutulur. Bunun klassik misalı belədir ki, əgər 2 adam öz almalarını dəyişsələr, onların hər birinin yenə də 1 alması olacaq. Beləliklə, almaların sayında artım baş verməyəcək. Amma əgər 2 adam öz ideyalarını bölüşsə, bu zaman onların hər 2-də 2 ideya olmuş olacaq. Sosial mediada paylaşılan internet-məmlər də, əslində, ideya paylaşımıdır və onlar sinergetik effektlə müxtəlif-tərəfli münasibətlərə təsir göstərir.

Demotivatorların bir fərqləndirici əlaməti də mətnin vizual komponentlərindən və mobil verbalıqdan çoxvariantlı istifadə səviyyəsidir. Bu zaman bir vizual obrazdan müxtəlif sloqanlarla istifadə olunur. Yaxud konkret bir sloqan müxtəlif şəkillərdə istifadə edilir. Müəyyən komponentlərin təkrarlanması asılı olmayaraq bu demotivatorların sinergetik effekti də fərqli olur.

Sosial şəbəkələrdə demotivatorlar insanlar arasındakı özəl ünsiyyətdə nitq situasiyasının korrelyasiyasından ötrü istifadə olunur (diskussiya təşəbbüsləri, müzakirə, həmsöhbətinin ovqatını qaldırmaq, həmsöhbətini sancmaq, həmsöhbətdə

təəssürat oyatmaq, öz sözlərinə xüsusi məna vermək, bərişmaq, təəssürat və duyğularını paylaşmaq, sevgi etirafı etmək, bayram təbrikləri məqsədilə istifadə, klassik zarafatlar, ideyaların orijinal tərzdə təqdimatı, hikmətli kəlamlar, psevdokəlamlar və s.) Bunların bir çoxu da əvvəlcədən dildə hazır olan nümunələr, o cümlədən aforizmlər, qanadlı ifadələr, yumoristik deyimlər və s. əsasında toplanır. Ona görə də sosial mediada internet memlərin yayılması sayəsində bu mühitdə istifadə edilən dilin statusunda da müəyyən dəyişikliklər baş verir. Az sözlə mümkün qədər geniş məzmunun ifadə olunması niyyəti dilin zəngin qatlarının üzə çıxarılmasını zərurətə çevirir.

Əgər demotivatorları internet kommunikasiyasının xüsusi bir dil tipi kimi qəbul ediriksə, o zaman bu dilin daşıyıcıları, bu dili öyrənməyin mümkün olub-olmaması da aktual bir sual kimi ortaya çıxır. Təcrübə göstərir ki, başqa dillər kimi demotivatorları da bir dil kimi öyrənmək və onlardan lazımı anlarda istifadə etmək olar. Bəzi internet saytları öz demotivatorlarını yaradaraq hər bir istifadəçiyə ondan öz arzusuna uyğun istifadə imkanı verir. Demotivatorları heç kimin köməyinə ehtiyac duymadan müstəqil qaydada yaratmaq da olar.

Nəticə / Conclusion

Bütün bu qeydlər rəqəmsal eranın milli dillərin inkişafında artıq yeni bir mərhələnin əsasını qoyduğunu və bu gün virtual məkanın milyonlarla iştirakçısının ünsiyyət dili olan Azərbaycan dilinin bu mərhələdə də düzgün inkişafının təmin olunması zərurətini göstərir.

Statistik hesablamalara görə, 2017-ci ilin sonlarına Azərbaycanda internet istifadəçilərinin sayı 7,999,431 nəfər olmaqla ölkə əhalisinin 80,6%-i təşkil edib.² Bu rəqəmdən də görüldüyü kimi, ölkəmizdə internet istifadəçisi olaraq Azərbaycan dilini ünsiyyət vasitəsi kimi virtual məkana daşıyanların sayı sürətlə artır. Belə bir şəraitdə ana dilimizin qorunması və inkişafı üçün bu sahədə tədqiqatların genişləndirilməsinə, müvafiq elmi layihələrin həyata keçirilməsinə böyük ehtiyac vardır.

Sosial şəbəkələr dildə baş verən dəyişikliklərin, yeni söz trendlərinin izlənməsinə əlverişli şərait yaradır. Burada müşahidələr aparmaqla sözlərin hansı şəkildə ümumişləklilik qazandığını izləmək olur. Bu baxımdan, sosial şəbəkələr, ədəbi dilin inkişaf etdirilməsi, dillə bağlı təcrübələrin aparılması, bu sahədə müəyyən islahatların həyata keçirilməsindən ötrü böyük imkanlar deməkdir.

Sosial şəbəkələrdə aparılan müzakirələr, yeni sözlərin üzə çıxması və funksionallıq qazanması faktlarının işarələnməsi, yeni sözlərin yaradılması və

.....
² <https://www.internetworldstats.com/stats3.htm>

viral effekti ilə yayılması dilin inkişafı üçün böyük perspektivlər təmin edir. Sosial şəbəkələrdə virtual ictimai referendümlər təşkil etməklə, həm xarici dillərdən götürülən, həm də dildə yeni yaradılan sözlərin nə dərəcədə uğurlu olub-olmadığını, bu sözlərin Azərbaycan dilində vətəndaşlıq hüququ qazanıb-qazanmayacağını müəyyən etmək olar.

Ümumiyyətlə, virtual məkan lakmus kağızı kimidir və bu məkan kütləvi auditoriyanın dil savadlılığı vəziyyətini ortaya çıxarır. İnsanın qrammatik vərdişlərinin, orfoepik bacarıqlarının qeyri-ixtiyari nitq aktında baş verdiyi məlumdur. İnternet meydana çıxana qədər qeyri-ixtiyari nitq yalnız şifahi formada idi və ani xarakter daşıyırdı. Ona görə də bu sahədə ümumi vəziyyətin aydınlaşdırılması, kütləvi nitq xarakterlərinin elmi təhlili o qədər də asan görünürdü. Amma indi internetdə reallaşan nitq aktlarını həm də yadda saxlamaq, kağız üzərində çap etmək, müxtəlif elmi məqsədlərlə faydalanmaq, insanların nitqindəki xarakterik nöqsanları aydınlaşdırmaq və onların aradan qaldırılması üçün kompleks tədbirlər həyata keçirmək mümkündür.

Milli məkanda aparılan ilkin araşdırmalar Azərbaycandilli internet istifadəçilərinin virtual ünsiyyət prosesində ana dilindən istifadə zamanı ən çox aşağıdakı pozuntulara yol verdiklərini göstərir: xarici dillərdən götürülmüş söz və terminlərdən lüzumsuz şəkildə geniş istifadə meyli; xarici dillərdən götürülmüş sözlərin Azərbaycan dilinin qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılmadan istifadəsi; söz və cümlələrin qısaldılması; durğu işarələrinin düzgün işlədilməməsi; argo və vulqarizmlərdən istifadə və s.

Ölkəmizdə internet istifadəçilərinin sayı artdıqca daha da kütləviləşən belə halların Azərbaycan xalqının milli varlığı olan ana dilimiz üçün doğurduğu təhlükələri nəzərə alaraq, vətəndaşların dil savadlılığı səviyyəsinin yüksəldilməsindən ötrü bəzi tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir.

Sosial mediada dil pozuntularının qarşısının alınmasından ötrü, ilk növbədə orta təhsil dövründə şagirdlərə ana dilində mükəmməl yazı vərdişlərini öyrədən xüsusi fənn tədris edilməlidir. Bu gün, ümumilikdə sosial medianın orta və ali təhsil müəssisələrində ayrıca fənn kimi tədrisinə böyük ehtiyac vardır. Çünki insanların dildən istifadə zamanı yol verdikləri pozuntular əsas etibarilə təhsildən qaynaqlanan pozuntulardır. İnsanların ana dilindən qüsurlu şəkildə istifadə etmələri dilin ifadə gücü və kasadlığından irəli gəlir. Bunun əsas səbəbi o dildən istifadə edən insanların təhsil və mədəni səviyyəsinin aşağı olmasıdır. Ona görə də təhsil prosesində bu məsələnin indidən yüksək ciddiyyətlə nəzərə alınması gələcəkdə gənc nəslin virtual məkanda ana dilindən arzuolunan səviyyədə istifadəsini təmin etmiş olardı. Bundan ötrü təhsil müəssisələrində Azərbaycan dilinin tədrisinin məzmunu dəyişməlidir. Şagird və tələbələrin ana dilimizdə yazılı şəkildə özünüifadə vərdişlərinə yiyələnmələrinə xüsusi diqqət yönəlməlidir. Bundan ötrü daha çox praktik fəaliyyətə əsaslanan alternativ üsullardan istifadə

edilməlidir. Azərbaycan dilinin distant tədrisi layihələrinin həyata keçirilməsi, insanların yazı və nitq qabiliyyətinin inkişafına yönəlmiş videodərslərin hazırlanaraq online resurslarda hər kəsin istifadəsinə verilməsi, eləcə də radio və televiziyalarda olduğu kimi sosial mediada da dildən istifadə üzrə monitorinqlərin aparılması və digər belə tədbirlər bu baxımdan faydalı ola bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Richard D. (1989). *The Selfish Gene*. Oxford University Press.
2. Rogachyova N. (2011). Tipi vtorichnikh rechevikh janrov v internet-kommunikatsii. *Izvestiya Saratovskogo Universiteta*. T. 11. Ser. Filologiya. Jurnalistika, vip. 2.
3. Kovpak D. (2012). Ne na tekh napali! ili Kak borotsya s grubostyu. *Izdatelskiy dom «Piter»*. 207 s.
4. Reed, J. (2014) How social media is changing language// <http://blog.oxforddictionaries.com/2014/06/social-media-changing-language/>
5. Yazik Eri sosialnikh setey: epokhialnie peremeni // <http://inosmi.ru/world/20140929/223301606.html>
6. Vinoqradova T.Yu. Spesifika obsheniya v internete // http://www.philology.ru/linguistics1/vinogradova_t-04.htm
7. Pascale A. How Social Media Is Changing Language Usage and What Marketers Need to Know About It//<https://www.clickz.com/clickz/column/2326906/how-social-media-is-changing-language-usage-and-what-marketers-need-to-know-about-it>
8. John McWhorter. Texting is killing language // http://www.ted.com/talks/john_mcwhorter_txtng_is_killing_language_jk
9. Bilton N. Disruptions: Social Media Images Form a New Language Online// http://bits.blogs.nytimes.com/2013/06/30/disruptions-social-media-images-form-a-new-language-online/?_php=true&_type=blogs&_php=true&_type=blogs&_r=1
10. Schubert K. Bazaar goes bizarre. http://usatoday30.usatoday.com/tech/news/2003-07-28-ebay-weirdness_x.htm
11. Ukhova L.V. Spesifika yazika polzovateley sosialnikh setey// http://www.rusnauka.com/28_PRNT_2011/Philologia/7_93862.doc.htm
12. <https://www.internetworldstats.com/stats3.htm>

The role of literary translation in the work process of Nakhichevan writers regard to learning the characteristic of Azerbaijani literary language

Mehriban Asadullayeva

Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor, Nakhichevan State University, Azerbaijan. E-mail: quliyeva.mehriban@list.ru
<https://orcid.org/0000-0002-2640-5220>

Abstract. Translations play an important role in the development of literary language and contribute to the enrichment of its lexical content. Translations of different periods are a useful source in terms of learning the literary features and spelling of that period. The translations have served as a bridge between the development of national cultures, the enrichment of national languages, and the popularity of the rich Western literature with its philosophical depth. Figurative translation began to develop widely from the 19th century in Azerbaijan. Special attention was paid to the understanding and literary expressions in the language of the translation of Mahammad Agha Shahtakhtli, Mahammad Taghi Sidgi, Eynali Bey Sultanov, Jalil Mammadguluzade, Mammad Said Ordubadi, Sheikh Mohammed Rasizadeh, Alakber Garib Nakhchivanli, Ali Sabri, Aziz Sharif the representatives of Nakhchivan literary atmosphere. The writers tried to keep the originality when they translated the works of classics.

Keywords: Nakhchivan, literary environment, Azerbaijan language, translation, literary language.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.122>

To cite this article: Asadullayeva M. (2020). The role of literary translation in the work process of Nakhichevan writers regard to learning the characteristic of Azerbaijani literary language. *Teaching of Azerbaijani Language and Literature*. V. 263, Issue 1, pp. 27–40.

Article history: Received — 09.11.2019; Accepted — 14.03.2020

Azərbaycan ədəbi dilinin xüsusiyyətlərini öyrənmək baxımından Naxçıvanlı yazarların yaradıcılığında bədii tərcümənin rolu

Mehriban Əsədullayeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Naxçıvan Dövlət Universiteti, Azərbaycan.

E-mail: quliyeva.mehriban@list.ru

<https://orcid.org/0000-0002-2640-5220>

Xülasə. Tərcümə əsərləri ədəbi dilin inkişafında mühüm rol oynayaraq onun leksik tərkibinin zənginləşməsinə kömək edir. Müxtəlif dövrə aid tərcümələr müxtəlif xalqların ədəbiyyatını, dövrün tarixi-ictimai şəraitini, ədəbi dil xüsusiyyətlərini öyrənmək baxımından faydalı mənbə hesab edilir. Tərcümələr milli mədəniyyətin inkişafını, milli dillərin zənginləşməsini, həm də fəlsəfi dərinliyi ilə diqqəti cəlb edən Şərq ədəbiyyatının qərb dünyasına tanıtılmasında bir körpü rolu oynayan amil funksiyasını yerinə yetirmişdir. Bədii tərcümə Azərbaycanda XIX əsrdən geniş inkişaf etməyə başladı. Məhəmməd ağa Şahtaxtı, Məhəmməd Tağı Sidqi, Eynəli bəy Sultanov, Cəlil Məmmədquluzadə, Məmməd Səid Ordubadi, Şeyx Məhəmməd Rasizadə, Ələkbər Qərib Naxçıvanlı, Əli Səbri, Əziz Şərifin tərcümə etdiyi əsərlərin dilindəki anlayışa və ədəbi ifadələrə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Naxçıvan ədəbi mühitinin nümayəndələri klassiklərin əsərlərini tərcümə edərkən orijinallığı saxlamağa çalışmışdılar.

Açar sözlər: Naxçıvan, ədəbi mühit, Azərbaycan dili, tərcümə, bədii dil.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.122>

Məqaləyə istinad: Əsədullayeva M. (2020). Azərbaycan ədəbi dilinin xüsusiyyətlərini öyrənmək baxımından Naxçıvanlı yazarların yaradıcılığında bədii tərcümənin rolu. «Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi», № 1 (263), səh. 27–40.

Məqalə tarixəsi: göndərilib — 09.11.2019; qəbul edilib — 14.03.2020

Giriş / Introduction

XIX əsrdə ilk dəfə olaraq, Azərbaycanın görkəmli ədibi A.Bakıxanov bədii tərcümənin inkişafına zəmin yaratdı. XX əsrin əvvəllərində zəngin təcrübə qazanan bədii tərcümə ilə məşğul olan ədiblərimiz bir-birindən maraqlı tərcümə əsərləri ilə Azərbaycanlı oxucuların zövqünü oxşadılar.

Tərcümə əsərləri ədəbi dilin inkişafında mühüm rol oynayaraq onun leksik tərkibinin zənginləşməsinə kömək edir. Müxtəlif dövrə aid tərcümələr həmin dövrün ədəbi dil xüsusiyyətlərini öyrənmək baxımından faydalı mənbə hesab edilir. Tərcümələr milli mədəniyyətlərin inkişafını, milli dillərin zənginləşməsini, həm də fəlsəfi dərinliyi ilə diqqəti cəlb edən zəngin Şərq ədəbiyyatının qərb dünyasına tanıtılmasında bir körpü rolu oynayan amil funksiyasını yerinə yetirmişdir. Bədii tərcümədə təşbeh, məcaz, kinayə, eyham, metafora ilə zəngin bir dildən istifadə edən hər bir yazıçı oxucunun ruhunu oxşamağı bacarmalıdır. O, həm məna dəqiqliyini, həm də üslub gözəlliyini qoruyub saxlamalıdır. Tərcümə ilə məşğul olan qələm sahiblərimiz zəngin söz ehtiyatına malik olmalı, tərcümədə obrazların mənəvi aləmini ən dəqiq nitq vahidləri ilə göstərməli, üslub orijinallığını, milli xüsusiyyətləri, eyni zamanda bədii əsərdə atalar sözü, məsəllər və idiomlar varsa, onları xüsusi məhəratlə oxucuya təqdim etməyi bacarmalıdır.

Müzakirə / Discussion

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin yaradıcılığında da tərcümə əsas yer tutmuşdur. Ədiblərimiz bədii tərcümə sahəsində etdikləri müxtəlif tərcümə nümunələri ilə özünə geniş miqyaslı oxucu qazanmaqla yanaşı, XX əsr Azərbaycan realist nəsrinin yenilənməsinə çox təsir etmişdir. Məhəmməd ağa Şahtaxtlı (1846-1931), Məhəmməd Tağı Sidqi (1854-1903), Eynəli bəy Sultanov (1866-1935), Cəlil Məmmədquluzadə (1869-1932), Məmməd Səid Ordubadi (1872-1950), Şeyx Məhəmməd Rasizadə (1878-1939), Ələkbər Qərib Naxçıvanlı (XIX əsrin 90-cı illərində – ?), Əli Səbri (1892-1983), Əziz Şərif (1895-1986) kimi ədiblərimiz tərcümə sahəsində qələmlərini sınamış, gözəl bədii nümunələr yaratmağa müvəffəq olmuşdular. Onların tərcümələrinin dilində anlaşılmaya və ədəbiyyət xüsusi fikir verilir. Bu tərcümələr ümumi aydınlığından əlavə, sadəliyi, danışq dili üçün səciyyəvi söz və ifadələrin işlənməsi baxımından əhəmiyyətli. Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz ədiblərimiz tərcümədə qəbul və təqdim olunan mətni, bədii əsərin təfərrüatlarına qədər dərk etməyi, onu orijinala çox yaxın şəkildə ikinci bir dilə çevirməyi bacarmışdılar.

M.Şahtaxtlı çoxcəhətli yaradıcılığı dövründə tərcümə sənəti ilə də yaxından məşğul olmuş, Şərq xalqlarının qiymətli sənət əsərlərinin Avropa və Rusiyada tanıtılması, təbliği istiqamətində böyük əmək sərf etmiş, bu peşənin nümayəndəsi,

sahibi olmaqla qürur duymuşdur. Məsələn, görkəmli maarifçi hələ XIX əsrdə yazdığı ilk məqalələrinin birində Mirzə Mehdixanın o dövr Azərbaycan və İran hökmdarı, görkəmli sərkərdə və dövlət xadimi Nadir şahə həsr olunmuş «Tarixi-Nadir» əsərindən, onun ədəbi və bədii xüsusiyyətlərindən bəhs edərəkən əsərin məzmununun çox lazımlı keyfiyyətlərə malik olduğunu, ancaq qəzetin həcmninə buna imkan vermədiyini təəssüflə qeyd edir, Mirzə Mehdixanın dərin və fəlsəfi düşüncələrinin oxucuya çatdırılmasında özünün ancaq sadə bir tərcüman olduğunu fəxrlə qeyd edirdi [Şahtaxlı M. 2006, s.265]. Məlum olduğu kimi, böyük ziyalı ədib ömrünün çox hissəsini tərcüməçilik sənətinə həsr etmişdir. O, hələ 1882-93-cü illərdə İstanbulda işləyərəkən farsca «Əxtər», fransızca «İstanbul» qəzetlərində, fransızca «Şərq ədəbiyyatı» jurnalında tərcümə nümunələrini nəşr etdirmiş, ondan sonra bu şəhərdə Beynəlxalq Ticarət Məhkəməsində Rusiyanın daimi nümayəndəsi kimi, həm də tərcüməçi sifətilə fəaliyyət göstərmiş, 1909-1912-ci illərdə Rusiyanın Türkiyədəki səfirliyində jurnalist-tərcüməçi vəzifəsində, daha sonra 1914-cü ildən 1917-ci ilin fevral ayınadək Rusiya Xarici İşlər Nazirliyində tərcüməçi ştatında çalışmışdır. M. Şahtaxlı eyni zamanda Azərbaycan dilinə tərcümə sahəsində də mühüm xidmətlər göstərmişdir. Hələ 1920-ci ildə rus dilindən N.Nərimanovun «Maarifilər və xalq təsərrüfatını bərpa eləmək» məqaləsini sadə və anlaşılqılı tərzdə Azərbaycan dilinə tərcümə etmiş, Azərbaycan hərbi inqilab komitəsinin orqanı olan «Füqərə füyuzatı» həftəlik məcmuəsində nəşr etdirmişdir [«Füqərə füyuzatı» dərgisi, 1920, №125-27]. Tərcümədə dəqiqlik M.Şahtaxlının hələ XIX əsrin 70-ci illərdəki publisistik fəaliyyətində də gözə çarpmaqdadır. Belə ki, həmin ildə «Tiflisskiy vestnik» qəzetində M. Şahtaxlının çap olunmuş əlifba islahatı haqqında məqaləsi tərcümə edilərək «Ziya» qəzetində gecikməli şəkildə nəşr olunmuşdur. Sensor M. Axundov materialla tanış olarkən təhrifə yol verildiyini, orijinaldan kənara çıxıldığını müəyyən etmiş və bu yanlışlığın düzəldilməsini tələb etmişdir [Zeynalzadə A. 2006, s.168]. Görkəmli şahtaxlışünas akademik İsa Həbibbəyli ədibin tərcümə əsərlərinin aşkar edilməsində böyük əmək sərf etmiş, bu qiymətli əsərləri elm ictimaiyyətinin istifadəsinə təqdim etmişdir. İsa Həbibbəyli ədibin axırıncı dəfə Türkiyədə çalışdığı dövrdə (1909-1912) Əhməd Muxtar paşanın «Anadoluda 1877-1878-ci illər Rusiya-Türkiyə müharibəsinin tarixi» əsərini rusçaya uğurla tərcümə etməsindən [Военно-исторический сборник. 1913, с.224-280] bəhs edərəkən yazmışdır: «Bu əsərin tərcüməsi barədə indiyədək elmi ədəbiyyatda heç bir məlumat verilməmişdir. Bu qiymətli memuar əsəri nümunəsi bir daha ədibin tərcüməçilik fəaliyyəti barədə ümumiləşdirmələr aparmağa imkan verir. M.Şahtaxlı Azərbaycanda elmi-publisistik ədəbiyyatın tərcüməsi ilə məşğul olan ilk müəlliflərdən biridir. Mövcud tərcümələri onun türk-müsəlman aləmini Rusiyada, habelə rus dili vasitəsilə dünyada tanımaq, dərk və qəbul etdirmək arzularının ifadəsidir. Bundan başqa, M.Şahtaxlının tərcümə əsərləri orijinaldan

ən mükəmməl tərcüməyə də dəyərli örnəklərdir» [Həbibbəyli İ. 2008, s.37]. M.Şahtaxtlı tərcümə məsələlərində, xüsusilə Avropa sözlərinin tərcüməsində diqqətli olmağı tövsiyə edirdi: «Ruscadan türkcəyə əsərlər tərcümə edənlər bilirlər ki, rus dili bizim tərcüməmizdən çox zəngindir. Yüzlərcə, minlərcə Avropa dillərindən eynilə alınmış sözlər var ki, əvəzləri rus dilində olmadığı kimi bizim şərq dillərində dəxi yoxdur. Bunların hər birinin əvəzinə öz dillərində ruslar bir söz qoysaydılar, söz mənasını əldə edəməyəcək idi. Çünki bu mənalari vücuda gətirən Avropa millətlərinin, rusların şəriklik etmədikləri diriliyi və vüquati olmuşdur. Ona görə bu sözləri Avropa sözü ilə istemal edib ləfzləri ilə bərabər mənalari da öyrənirlər» [Şahtaxtlı M. 2006, s.224-225]. M.Şahtaxtlı tərcümə nümunələrinin dəyərləndirilməsi zamanı rus və Azərbaycan dillərinin bədii ifadə vasitələrinin yerli-yerində işlədilməsinə son dərəcə həssaslıqla yanaşmışdır. Onun həm ərəb-fars, həm də rus dilində etdiyi tərcümələr elmi xarakteri ilə də seçilirdi. «Türkcəmizi haqiqətdə türkcə etmək» adlı məqaləsində qeyd edir ki, «Farsı cəmlərini istemal edərək indiki dilimizin islahını isə yorur. Ərəb və fars kəlmələrini yalnız kəndi türk qaydamızla cəmləndirməliyiz. Yəni daima və istisnasız olaraq «ədyan» yerinə «dinlər», «su-xənvəran» yerinə «suxənvərlər» deməliyiz. Bəzi ərəb cəm ilə işlənən sözlər dilimizə məxsus bir məna almışlar. Məsələn: «alim» kəlməsi «fazil» – elmi çox olan adam mənasına istemal olunur. «Üləma» kəlməsi isə osmanlı türkcəsində müsəlman ruhani sinfinə mütəəliq olan adama osmanlılar «üləmadandır» deyirlər [Şahtaxtlı M. 2006, s.226]. M.Şahtaxtlı «Kiçik romanlar haqqında» yazdığı məqalədə ədəbi tərcüməyə yüksək qiymət verərək yazırdı ki, rus və ya Avropa romanları oxuyan yazıçılar tərcümədən başladıklarında onlar Avropa usta ədiblərinin yazmaq üsullarını öyrənəcək, onların sirlərinə vaqif olacaq və onların zəhn və fikirlərindən istifadə edəcək olurlar.

Məhəmməd Tağı Sidqinin zəngin, çoxşaxəli yaradıcılığı XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda maarifin, ədəbiyyatın, mədəniyyətin inkişafında mühüm rol oynamışdır. İsa Həbibbəylinin sözləri ilə desək: «Maarifçilik hərəkətinin və maarifçi ədəbiyyatın görkəmli nümayəndəsi» – «Böyük maarifçi ədib və pedaqoq Məhəmməd Tağı Sidqi maarifçilik hərəkəti və maarifçi ədəbiyyat istiqamətlərinin hər ikisində «keçid dövrü» nün lideridir. XIX əsrin son 25 ilində və XX əsrin əvvəllərində həm maarifçilik hərəkəti, həm də maarifçi realist ədəbiyyatı baxımından Məhəmməd Tağı Sidqi səviyyəsində xidmət göstərən görkəmli ziyalı göstərmək çətindir. Sidqi pedaqoq olduğu daha çox gənc nəslin təlim-tərbiyəsinə müsbət təsir bağışlayan əsərlər yazmışdır. Uşaq nəsrinin ilk mükəmməl nümunələri, ədəbi-fəlsəfi traktat, poeziya və tərcümə materialları Azərbaycanda maarifçi ədəbiyyatın inkişafında mühüm rol oynamışdır» [Qədimov Ə. 2010, s.262]. M.T.Sidqi Əhməd bəy Ağayevin məqalələrini tərcümə etmişdir. O, Əhməd bəy Ağayevin milli əqidəsinə və qələminə yaxından bələd idi və onunla məktublaşır. Hətta Ə. Ağayevin Şərq mətbuatında dərc olunan bəzi məqalələri

Sidqi tərəfindən farscaya tərcümə olunub redaksiyalara göndərilirdi [Qədimov Ə. 2010, s.441]. Ə.Ağayev panislamizmin ictimai və siyasi köklərini açan bu məqalənin Şərqi mətbuatında da çap olunması və bütün müsəlman aləminə çatdırılması üçün M.T.Sidqidən onu tərcümə edib «Sürəyya» qəzetinə göndərməsini xahiş etmişdir. Ə.Ağayev yazmışdır ki, «Kaspi» idarəsinə hər nə yazsam, ya türkcə, ya farsca, tərcümə edərim və Əlimərdan bəyə də deyərəm ki, hər sətirinə üç qəpik sizə həqqül-qələm versin. Dübarə kağız yazıb razılıq elədim... «Qaspi» ruznaməsinin 113-cü nömrəsində dərc olunubdu.

Ə.Ağayevin tərcümə olunmasını xahiş etdiyi bu məqaləsini Sidqi rus dilini mükəmməl bilmədiyi üçün Mirzə Cəlildən türkcəyə çevirməsini xahiş etmiş və onun türkcəyə tərcüməsi əsasında məqaləni farscaya çevirib «Pərvəriş» qəzetinin redaksiyasına göndərmişdir. Bu haqda Sidqi dostu Qurbanəli Şərifzadəyə göndərdiyi 25 avqust 1900-cü il tarixli məktubunda yazırdı: «Bu günlər bir məqalə ki, cənabi-müstətab Əhməd bəy Ağayev «İttihadi-müslimin» adı ilə yazmışdı və ruscadan türkcəyə məxdumum Mirzə Cəlil tərcümə etmişdi, türkcədən farscaya tərcümə edib «Pərvəriş» idarəsinə göndərəcəyəm» [Qədimov Ə. 2010, s.454]. Sidqi də özünün maarifçiliklə bağlı fikirlərini və tənqidi mülahizələrini bildirmək üçün məsnəvi formasını daha əlverişli forma hesab etmişdir. Bu isə XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühitində Sidqinin şəxsinə klassik poetik formalarda yeni məzmun axtarırlarının sənətə gətirilməsi idi. Əsərin fars dilində yazılması isə onun geniş şəkildə təbliği ilə əlaqədar idi. Belə ki, XIX əsrdə fars dili Azərbaycan mühitində, əsasən, anlaşılırdı, lakin türk dili Şərqi ölkələri müsəlmanlarının hamısı tərəfindən anlaşılırdı. Məhz bunu nəzərə alan Sidqi öz mətləbini bütün müsəlman Şərqi çatdırmaq üçün əsəri fars dilində qələmə almağı daha münasib bilmişdir [Qədimov Ə. 2010, s.368].

Yazıçı-publisist Eynəli bəy Sultanov da müxtəlif vaxtlarda ədəbi tərcümə ilə məşğul olmuşdur. Tərcümə sənətində tərcümə olunacaq əsərin seçilməsi də mühüm amillərdən biridir. Bu baxımdan Eynəli bəy Sultanov tərcümə üçün müraciət etdiyi elmi-publisistik və ya bədii əsərlər dövrün nəbzini tutan, mövzusunun aktuallığı ilə seçilən, öz dövrü ilə səsleşən ədəbi nümunələr olmuşdur. Təhsil illərində o, tərcümə məşğələlərində də fərqlənmişdir. Belə ki, Eynəli Sultanov fransız, latın, yunan dillərindən rus dilinə, yaxud rus dilindən həmin dillərə tərcümə məşğələləri zamanı xüsusi qabiliyyət nümayiş etdirmişdir. 24 fevral 1884-cü il tarixdə latın dilindən təklif olunan idiomatik ifadələri rus dilinə düzgün tərcümə edən 4 nəfər gimnazistin arasında onun da adı yazılmışdır. 29 aprel 1884-cü il tarixdə o, rus dilindən imtahan zamanı Nikolay Qoqolun «Köhnə dünya mülkədarları» əsərinin məzmununu danışmış, nəzərdə tutulan parçanı eyni zamanda fransız, latın və yunan dillərinə tərcümə etmişdir [Sultanov E. 2017, s.13]. İmtahanda «əla» qiymət alan olmamış, biliyini sınaqdan çıxaran 16 nəfərdən yalnız Eynəli bəy Sultanovun cavabları tələbkar komissiya tərəfindən

«yaxşı» ilə qiymətləndirilmişdir. 19 may 1886-cı il tarixdə suallarının tərkibində tərcüməyə aid tapşırıqları olan latın dili imtahanında «əla» qiymət alan iki nəfər müdavimdən biri Eynəli bəy Sultanov idi. Mirzə Fətəli Axundzadənin «Molla İbrahimxəlil kimyagər» və «Hacı Qara» komediyalarını, Sədinin «Gülüstan» kitabından nümunələri və Baba Tahirin «Allah insan məhkəməsi qarşısında» adlı ictimai ruhlu məsnəvisini rus dilinə, M. Qorkinin «Həyatdan lövhələr», V.Mayakovskinin Azərbaycanda olduğu zaman yazdığı «Bakı» şeiri «Zarya Vostoka» qəzetində dərc olunur. Qocaman yazıçı dərhal həmin şeiri Azərbaycan dilinə tərcümə edərək «Dan ulduzu» məcmuəsinin 2-ci nömrəsində çap etdirir. O, tərcüməçilik fəaliyyətini sonralar da davam etdirmişdir. M.Qorkinin «Həyatdan lövhələr», M.F.Axundovun «Hacı Qara», «Molla İbrahimxəlil kimyagər», İ.Baxmanovun «Pedaqoji laboratoriyasında» və s. əsərlərini tərcümə etmişdir. M.F.Axundovun hər iki əsərinin rus dilinə edilən tərcüməsi o zamankı mətbuatda müsbət qarşılanmış və qeyd edilmişdir ki, hər iki əsər («Kimyagər» və «Hacı Qara») M.F.Axundova layiq, təmiz rus dilindədir. Tərcüməçi Axundovun ruhunu saxlamağa müvəffəq olmuşdur [Maqsudov İ. 2016, s.63]. Eynəli bəy Sultanov İvan Krilovun «Tülkü və üzüm» təmsilini də yüksək səviyyədə Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. Eynəli bəy Sultanov çalışmışdır ki, rus klassik poeziyanın mahiyyətini, onda öz əksini tapmış koloriti, digər milli və regional xüsusiyyətlərini azərbaycanlı oxucuya bütövlükdə çatdırsın [Sultanov E. 2017, s.14]. Hafiz Şirazinin divanından seçmələr, Şeyx Sədinin «Gülüstan» kitabından nümunələr və Baba Tahirin «Allah insan məhkəməsi qarşısında» adlı ictimai ruhlu məsnəvisi də Eynəli Sultanovun tərcüməçilik xidmətləri sayəsində rus oxucusuna çatdırılmışdır [Sultanov E. 2017, s.14].

Eynəli Sultanov «Baba Tahir» poemasını farscadan tərcümə etmişdir. O, mənzum poemanın bədii tərcüməsində qeyd edir ki, tanrını mühakimə edən insan bütün eybəcərlikləri, insan qəlbindəki xəbis niyyətləri, çirkin ehtirasları, bütün çirkinlikləri tanrıda görərək məhkəmə günü ondan haqq-hesab tələb edir və «Все зло в мире от тебя лиш одного, но, ради страха, я не могу возвысить свой голос...» – deyirdi. Bütün səbəblərini tanrıda axtaran üsyankar insan məhkəmə günündə tanrını ittiham edir. Tərcümə aşağıdakı müraciətlə, ifadələrlə başlayır:

«Dərkedilməz! Sən qarışqanın döş qəfəsini genişləndirmədən oraya sərhədsiz kainatını kiçiltməyərək sığdırmağa qadirsən! Şərqi və qərbi bütün dağlarını dəniz balıqqulağında gizlətməyə qadirsən Sən! Sənin qüdrətin ilə küləklər bitki aləmini qidalandırır...» [Sultanov E. 2017, s.36]

Tərcümə işinə yüksək bir sənət kimi baxan, əlinə aldığı hər bir əsəri böyük bir ilhamla, al-əlvan bədii yaradıcılıq ehtirası ilə tərcümə edən bu istedadlı yazıçı qısa ömrü ərzində dünya klassiklərinin bəzilərinin əsərlərinin Azərbaycana həqiqətən klassik tərcümələrini vermiş, onları bütün əzəməti ilə oxucularının zövqünü oxşaya bilmişdir. «Baba-Tahir» poeması E.Sultanovun tərcüməsində gözəl

əsərlərdən birdir. Əsəri farscadan tərcümə etmək o qədər də asan deyildir. Lakin ədəbi mühitin görkəmli nümayəndəsi zəhmətə qatlaşaraq əsəri tərcümə edə bilmişdir. Bəzi dil və istilah xüsusiyyətləri nəzərə alınmazsa, E.Sultanovun tərcüməçilik fəaliyyəti diqqətəlayiqdir.

Eynəli Sultanov 1908-ci ildə «Zakavkazy» qəzetində qələmə aldığı məqaləsində Baba-Tahirin müctəhid-alim kimi tanınmasını qeyd edərək yazır: Baba-Tahir həmçinin lur dilində bir çox şeirin müəllifi sayılır. Onlardan birini tanış lütfkar dərvişin köməyi ilə nəsr tərcümədə təqdim edirəm: Dərkedilməz! Yalnız Sənə xidmət etməyi bizə əmr edirsən, yoldan çıxaran şeytana isə insan qəlbinin bütöv guşələrinə azad girmək imkanı verirsən.

Aydın görünür ki, orijinalda olduğu kimi tərcümə olunan bu məqalədə ədib qəliz ərəb-fars mənşəli sözlərin yerinə mənası aydın başa düşülən sözlərdən istifadə edərək ana dilinin sintaktik normasına uyğun qaydada cümlələr qurmuşdur.

Ədibin «Tatar atalar sözləri» adlı məqaləsində olan atalar sözlərinin tərcüməsi də maraqlıdır. Son dərəcədə münasib, anlaşılan ifadələr seçmək və onu öz oxucusuna çatdırmaq istəyən Eynəli Sultanov bədii dilin qüdrətindən istifadə edərək tərcüməni aşağıdakı kimi etmişdir:

Кошка – это лев, когда ловит мышь, но сама она обращается в мышь всхватке с барсом. / *Tərcüməsi*: Siçanı tutanda pişik aslandı, lakin bəbirlə döyüşdə özü siçana dönür.

Когда нет какой возможности спастись бегством, тогда рука невольно хватается за острый меч. / *Tərcüməsi*: Qaçmaqla xilas olmağa heç bir imkan olmayanda, əl qeyri-ixtiyarı iti qılıncdan yarışar.

Кто стремится в бой, тот играет своей собственной кровью, а кто обращается в бегство, – играет кровью ратников. / *Tərcüməsi*: Döyüşə can atan öz qanı ilə oynayı, kim ki qaçmağa üz tutur – əsgərlərin qanı ilə oynayı.

Огромное тело нельзя считать доблестью; в день битвы идёт в дело поджарый конь, а не упитанный вол. / *Tərcüməsi*: Çox böyük bədən şücaət sayıla bilməz; döyüş günü arıq-qıvrıq at işə yarayı, kök öküz yox.

Tərcümə işi xalqlar arasında ədəbi-mədəni əlaqələrin, azad fikrin ifadəsinin üzə çıxmasına imkan verirdi. Görkəmli yazıçı Cəlil Məmmədquluzadə də bu sahədə qələmini sınaqaraq uğurlu tərcümə nümunələri yaratmışdır. «Şərqi-Rus» qəzetində L.N.Tolstoyun «Zəhmət, ölüm və naxoşluq» adlı hekayə-əfsanəsi C.Məmmədquluzadənin tərcüməsində [1904, №7] işıq üzü görmüşdür. Əsər öz ictimai-siyasi əhəmiyyəti ilə yanaşı bədii cəhətdən də diqqəti cəlb edir. Hekayənin Azərbaycan dilində xüsusi bir tərəvətlə səslənməsi, canlı danışıq dilinə yaxınlığı, sadə və hamı üçün anlaşılıq olması Mirzə Cəlili mahir bir tərcüməçi, eyni zamanda L.N.Tolstoy yaradıcılığının ruhunu yaxından duyan bir sənətkar kimi tanıtmışdır. C.Məmmədquluzadənin «Şərqi-Rus»da tərcüməçilik fəaliyyəti «Zəhmət, ölüm və

naxoşluq» hekayəsindən sonra ədib «Xanzadə» təxəllüsü ilə rus dilində yazıb yaradan sensor Kışmişovun «Arvad» hekayəsini də müvəffəqiyyətlə dilimizə tərcümə etmişdir. Bu əsər qəzetin 30 may, 2 iyun 1904-cü il tarixli 63 və 64-cü nömrələrində işıq üzü görmüşdür. Hekayənin tərcüməsi sadə və duzlu xalq ifadələri ilə zəngindir. Ədəbi dil ilə xalq dili arasında səddi aradan qaldıran C. Məmmədquluzadənin oxuculara tanış yazı üslubu, sərbəst və usta təhkiyəçilik qabiliyyəti bu əsərin tərcüməsində xüsusi ilə nəzərə çarpır [Novruzov Ş. 1988, s.158].

Orijinalda: Среди индейцев Южной Америки существует следующая легенда: Бог сотворил людей, говорят они, сначала так, что им не нужно было трудиться, им не нужны были ни жилище, ни одежда, ни пища, и жили все до ста лет и не знали никаких болезней.

Tərcümədə: Cənubi Amerikanın hind tayfasının içində belə bir rəvayət var: Allah-təala əvvəl insanı o yolda xəlq eləmişdi ki, heç bir kəsin yeməyə, içməyə, libasa və evə ehtiyacı yox idi. Belə ki, nə zəhmət çəkmək lazım idi, nə bir şeyin fikrini eləmək. Və bununla bərabər insan yüz il ömür eləyib heç bir mənzərə mübtəla olmazdı [Məmmədquluzadə C. 2004, s.639].

Orijinalda: И опять бог оставил людей, но когда вернулся посмотреть, как они живут теперь, то увидал, что с тех пор, как стали они подвержены болезням, жизнь людей стала еще хуже. Те самые болезни, которые, по мысли бога, должны были соединить людей, еще более разъединили их .

Tərcümədə: Bir qədər keçəndən sonra genə xalığı-ələm istədi yaratdığı məxluqa nəzər salıb görsün ki, necə zindəganlıq edirlər və gördü ki, adamların bir-biri ilə rəftarı irəliləmədən dəxi də pis, fənadır. Çünki onlar hərçənd cəmiyyət ilə zəhmət çəkirdilər, amma dəstə-dəstə olmuşdular və hər dəstə səy edirdi o biri dəstə gördüyü işə mane olub, qoymasın onun işi hüsni-nəticə bağışlasın [Məmmədquluzadə C. 2004, s.639].

Göründüyü kimi C.Məmmədquluzadənin tərcümə etdiyi hekayənin dilinin ümumi aydınlığından əlavə, sadəliyi, danışiq dili üçün səciyyəvi söz və ifadələrin işlənməsi baxımından maraqlıdır.

Ələkbər Qəribin (Abbasov) tərcüməçilik fəaliyyəti 1920-1930-cu illərdə daha ardıcıl və əhatəli xarakter daşmışdır. 1927-ci ilin sonlarından etibarən Bakıda nəşriyyat sistemində çalışan ədib həm müxtəlif bədii nümunələri məharətlə Azərbaycan dilinə çevirərək nəşr etdirmiş, həm də bir çox tərcümə kitablarının redaktoru olmuşdur. İyirminci illərdə o, M.Y.Lermontovun «Zəmanəmizin qəhrəmanı» əsərini tərcümə etmiş, bu tərcümə haqqında o zamanlar hələ gənc olan M. Arif «İnqilab və mədəniyyət» jurnalında [1928, № 5] resenziya çap etdirmişdir. Mərhum ədəbiyyatşünasımız Ə.Şərif öz xatirələrində vaxtilə Azərnəşrdə Ələkbər Naxçıvanlı ilə birgə Qorkinin «Ana» romanının tərcüməsi üzərində birgə çalışmaları barədə söz açır. Bu fakt Ə.Naxçıvanlının bacarıqlı bir tərcüməçi

olduğunu sübut edir [Saraçlı M. 2007, s.47]. Ələkbər Naxçıvanlı 1912-ci ildə rus sentimentalisti N.M. Karamzinin (1766-1826) «Bədbəxt Liza» əsərini dilimizə tərcümə etmiş və həmin ildə Bakıda ayrıca kitabça kimi nəşr etdirmişdir. Ələkbər Naxçıvanlı «Bədbəxt Liza» əsərini tərcümə edərkən orijinalın ruhunu saxlamağa çalışmış, rus dilindəki söz və ifadələrin Azərbaycan dilindəki paralelini, qarşılığını dəqiqliyi ilə yerli-yerində işlədərək üslub xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamışdır. Ə.Qəribin diqqətəlayiq bədii tərcümələrindən biri rus ədibi M.Y.Lermontovun 258 səhifədən ibarət olan «Zəmanəmizin qəhrəmanı» romanıdır. Kitabın redaktoru tanınmış şair-tərcüməçi Əhməd Cavad idi. Tərcüməşünaslıq üzrə tanınmış mütəxəssis olan Lyudmila Səmədova Ələkbər Qəribin rus klassikinin əsərinin tərcüməsini yüksək qiymətləndirmişdir: «Sadəliyi və təbiiliyi ilə seçilən tərcümə orijinalın ruhunu özündə tam ifadə edir. Azərbaycan dilinin ifadə imkanlarından bacarıqla istifadə edən mütərcim öz dövrünə görə gözəl tərcümə əsəri yarada bilmişdir.

Orijinalda: Но скоро по смерти его жена и дочь обедняли.

Burada deyilir ki, onun ölümündən sonra arvadı və qızı yoxsullaşdılar, bədbəxt oldular.

Tərcümədə: Bain həmə, neçə-neçə səbəblərə binaən onun vəfatından zövcəsi, sevgili qızı biçiz və fəğir qalmışdılar.

Professor Hüseyn Həşimovun məqaləsindən götürülən bu tərcümədə müəllifin də qeyd etdiyi kimi «neçə-neçə» səbəblərə görə ifadəsi artıqdır.

Ələkbər Naxçıvanlının tərcüməsində orijinalın məzmununa da maksimal dərəcədə sadıqlıq duyulur. Böyük rus klassikinın fikir və hisslərini Azərbaycan dilinə çevirən mütərcim orijinaldakı obrazları, metaforaları, üslubi xüsusiyyətləri qoruyub saxlamağa səy göstərmiş, rus ifadə və bədii təsvir vasitələrinin azərbaycanca analoqlarını tapmağa çalışmışdır. Bacarıqlı tərcüməçi orijinalın məzmunu ilə bir sırada onun üslubunu, dil xüsusiyyətlərini, ritmini, intonasiyasını, ifadələrin konstruktiv xüsusiyyətlərini və s. verməyə də müvəffəq olmuşdur. Ə.Qəribin tərcüməsini oxuduqca biz yüksək estetik zövqə malik olan, rus klassik ədəbiyyatını dərinləndirən bilən, onun tarixi əhəmiyyətini və milli xüsusiyyətlərini həssaslıqla duyan bir tərcüməçi ilə qarşılaşırıq [Səmədova L. 1990, s.139-140, s.194-218].

Ə.Qərib 1927-ci ilin ikinci yarısında artıq Tiflisdən köçərək yaradıcılıq fəaliyyətini Bakıda davam etdirirdi. Həmin ildən etibarən təxminən on il müddətində onun bir sıra tərcümələri nəşr olunduğu kimi, çoxsaylı tərcümə kitablarına redaktorluğu da bəllidir. Rus, alman, fransız, ingilis və s. xalqların ədəbiyyatlarının E.Zolya, C.London, A.Barbüs, A.S.Puşkin, M.Y.Lermontov, N.V.Qoqol, İ.S.Turgenev, A.P.Çexov, M.Qorki və digər məşhur simalarının müxtəlif əsərlərinin dilimizə Ə.Haqqverdiyev, C.Cabbarlı, Ə.Cavad, Ə.Şərif və başqa tanınmış mütərcimlər tərəfindən edilmiş tərcümələrinin Bakıda Azərnəşr

tərəfindən məhz Ə.Qəribin redaktorluğu ilə çap edilməsi də onun yetkin ədib, kamil mütəxəssis olmasından soraq verir. 1920-1930-cu illərdə Ələkbər Qərib ictimai-siyasi xarakterli bəzi əsərləri də rus dilindən məharətlə tərcümə etmişdir. Xüsusən bir sıra rəsmi materialların tərcüməsinin Ə.Qəribə həvalə edilməsi mütərcimin bacarıq və məsuliyyətinə olan etimadın ifadəsi idi [Həşimli H. 2016, s.3-9].

Əli Səbri ədəbiyyat tariximizə nəşir, publisist, tənqidçi, eyni zamanda tərcüməçi kimi də daxil olmuşdur. Ə. Səbrinin yaradıcılığı çoxşaxəlidir. Hər şeydən əvvəl, qeyd edək ki, Ə.Səbri mahir bir tərcüməçi olmuş, müxtəlif vaxtlarda L.N. Tolstoy, İ.S.Turgenev, A.P.Çexov, B.Şekspir, R.Taqor və başqa yazıçıların bir sıra əsərlərini, ayrı-ayrı elmi, siyasi monoqrafiyaları Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. Bundan əlavə, M.S.Ordubadi, S. Şamilov və başqa Azərbaycan yazıçılarının bəzi əsərlərinin rus dilinə tərcüməsi də Ə.Səbriyə məxsusdur. Ə.Səbrinin bədii tərcümə sahəsindəki ilk işi məşhur rus yazıçısı L.N.Tolstoyun hekayələrinin dilimizə çevrilməsi ilə bağlıdır. Yazıçının xatirələrindən oxuyuruq ki, onu bu işə həvəsləndirən müəllimi Firudin bəy Köçərli olmuşdur. 1912-ci ildə hələ Qori seminariyasının tələbəsi ikən gənc Əli L.N.Tolstoyun dörd hekayəsini Azərbaycan dilinə tərcümə etmiş, onun bu tərcümələrini F.Köçərli müsbət qiymətləndirmişdir. 1912-ci ildə həyata keçirilmiş bu tərcümə barədə ədəbiyyatşünas Alməmməd Alməmmədov belə yazır. «Həmin ildə Əli Səbri Qasimov yazıçının «İlyas», «Fransuaza», «Kareni Vasilyeviçin sərgüzəşdi», «Fəhlə Yemelyan və boş baraban» əsərlərini tərcümə edərək «Dörd hekayə» adı ilə Orucov qardaşlarının mətbəəsində çap etdirmişdir. Bu kitab Lev Tolstoyun o vaxtadək Azərbaycan dilində nəşr olunan kitablarının həcmi etibarlı ilə ən böyüyü idi. Bu tərcümənin uğurundan ruhlanan Ə.Səbri fəaliyyətini davam etdirmiş, sonrakı illərdə bu sahə ilə daha ciddi məşğul olmuş, yeni-yeni tərcümələrini oxuculara ünvanlamışdır. R.Taqorun «Fələkət», P.P.Vərşinqoranın «Təmiz vicdanlı insanlar» adlı kitabları, «Gürcü hekayələri» adlı məcmuə, V.Şekspirin «Şiltaq qızın yumşalması» pyesi və s. Əli Səbrinin geniş tərcümə yaradıcılığından xəbər verir [Həşimli H. 2007, s.14-15].

XX əsr Naxçıvan ədəbi mühitinin görkəmli şəxsiyyətlərindən biri də filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Əməkdar elm xadimi Əziz Şərifdir. Bədii tərcümə sahəsində Ə. Şərifin əməyi əvəz olunmazdır. Çünki ədəbiyyatşünas alim bir neçə dili mükəmməl bilirdi. Bu işə ona müxtəlif xalqların ədəbiyyatını orijinaldan oxumaq şansı vermişdir. Həm də bu xalqların ən yaxşı ədəbi-bədii nümunələrini tərcümə edib yaymaq imkanı qazandırmışdır. Qoqolun «Evlənmə» komediyası, Şillerin «Məkr və Məhəbbət» dramı, Qorkinin «Ana» romanı, «Düşmənlər» pyesi, A. Fadeyevin «Tarmar» əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi də məhz ona məxsusdur. Azərbaycan dilindən rus dilinə tərcüməyə gəlincə ilk növbədə qəhrəmanlıq dastanımız olan «Koroğlu» dastanının tərcüməsinin Ə. Şərifə məxsus

olduğunu qeyd etmək gərəkdir. XX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq M.F.Axundov, N.Vəzirov, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev irsinin rus dilinə tərcüməsi ilə məşğul olmuşdur. Ə.Şərif bu klassiklərin əsərlərini dəfələrlə çap etdirməklə yanaşı, bu əsərlərə yazdığı dərin məzmunlu elmi müqəddimələri və şərhləri ilə ədəbiyyatımızın rus dilli oxucuları arasında geniş şəkildə təbliğ olunması istiqamətində misilsiz xidmətlər göstərmişdir. Bu onun olduqca səliqəli, yazıçının üslubunu saxlamaqla, tərcüməni dəqiq, həm də bədii cəhətdən ifadəli etməsi sayəsində baş tutmuşdur. Sovet dönməndə SSRİ EA Dünya Ədəbiyyatı İnstitutunda hazırlanan Sovet ədəbiyyatının altı cildliyinin, dünya ədəbiyyatının on cildliyinin yaranmasında Ə.Şərif həm müəllif, həm də resenziyaçı kimi xüsusi rol oynamışdır [Kazımova F. 2015, s.59]. Tərcümə işi ilə mütəmadi və ciddi şəkildə məşğul olan Ə.Şərifin bu sahə ilə bağlı maraqlı nəzəri fikirləri var idi. Məsələn, 1967-ci ildə «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti bədii tərcümə problemi ilə bağlı geniş bir müzakirə açır. Bu məsələ ilə bağlı alimlər, yazıçılar, eyni zamanda oxucular çıxış edərək münasibətlərini bildirirlər. Müzakirə alimin «Bədii tərcümənin bəzi məsələlərinə dair» [Şərif Ə. 1967] məqaləsi ilə açılır. Tərcümə sahəsində mükəmməl təcrübəyə sahib olan alim məqalədə bədii tərcümənin mühüm xüsusiyyətlərindən, tərcümənin texnikasından, bu sahədə kadrların necə hazırlanmasından söz açmışdır. Müzakirə iki ay davam etdikdən sonra müzakirəyə yekun vuran da məhz Ə. Şərif olmuşdur. O, «Söhbət ciddi oldu» adlı məqaləsini yazaraq «bədii əsərin tərcüməsi bədii olmalıdır» fikrini qətiyyətlə irəli sürmüşdür [Kazımova F. 2015, s.60].

Əsərin tərcüməsinin bədii olmasını təmin etməyin yollarını axtaran ədib ilk növbədə tərcüməçidən bədii istedad, sənətkarlıq tələb edirdi. O, eyni zamanda tərcümə olunacaq əsərin dilini mükəmməl bilməyi vacib sayırdı. Tərcüməçi-alim dil bilməyə-bilməyə 20-30 dildən tərcümə edən şairləri nəzərdə tutaraq yazırdı: «Söz yox ki, belə şair özü-özlüyündə istedadlı sənətkar olsa da yaxşı əsərlər yazsa da, bilmədiyi 20-30 dildən çevirdiyi şeirləri demirəm-yüksək, demirəm-lazımı və layiqli, heç olmazsa dözləsi bir səviyyədə yarada bilməz» [Şərif Ə. 1967]. Tərcümə işində olan çatışmazlıqların səbəbini axtaran Əziz Şərif ən böyük nöqsanı tərcüməçi kadrların azlığında görürdü. Müəllif sətri tərcüməyə yüksək qiymət verərək göstərirdi ki, hər hansı bir dil vasitəsilə edilən tərcümədən bu əhəmiyyətlidir. O yazırdı: «Füzulinin rusçaya çevrilmiş hər hansı bir qəzəli həmin tərcümədən başqa bir dilə çevrilsə, bu təzə tərcümədə Füzulidən nə qalar? Demək olar ki, heç nə!.. Habelə əcnəbi dildəki bir əsəri rusca tərcüməsindən azəri dilinə çevirəndə demək olar ki, orijinaldan çox uzaq, təzə bir əsər meydana gəlir» [Şərif Ə. 1967].

Ə. Şərif sətri tərcümənin bir sıra cəhətlərini qeyd edərək göstərmişdir ki, Nizamidən tutmuş Sabirə qədərki klassik Azərbaycan şeiri, sözün əsl mənasında, hələ dünya mədəniyyətinin malı olmamışdır. Buna da səbəb əsərlərin orijinaldan

yox, rusca tərcümədən çevrilməsidir. Mənalı adların tərcüməsi məsələsində müəllifin fikri daha məntiqli və qəbul olunandır. Müzakirə iştirakçısı, tərcüməçi Siyavuş Məmmədzadə «Danabaş», «Qapazlı kəndi» və s. adların tərcümə edilməsini təklif edirdi. Ə. Şərif ona cavab olaraq yazırdı: «Bu təklif bəzi hallarda müsbət nəticə verə bilsə də, ümumi şəkildə ciddi etiraz oyadır [Şərif Ə. «Dan yıldızı». 1927, №-12, s.11-13]. Şəxsən mən, klassik ədəbiyyatımızda rast gəldiyimiz yer, kənd, şəhər, adam adlarını tərcümə etmək işinin tərəfdarı deyiləm. Məsələn, Ə. Haqverdiyevin məşhur «Dəccələbada» şəhərini ruscaya çevirsən də heç bir mənə verməz. Cəlil Məmmədquluzadənin «Qapazlı kəndi»ni isə təklif edildiyi kimi vermək, mənə böyük cəsarət istər. Şəxsən mən bu cəsarəti özümdə hiss etmirəm. «Qurbağalı» kəndini rusca «selo kva-kva» adlandırmaq heç cür olmazdı» [Şərif Ə. 1967]. Göründüyü kimi, Ə. Şərif bədii əsəri tərcümə edərkən sənətkar qarşısına 2 şərt qoyur: birincisi-əsərin məzmun və mündəricəsini olduğu kimi oxucuya çatdırmaq, ikincisi-əsərin milli xüsusiyyətini, bədii ruhunu saxlamaq. Müəllif ikinci şərti belə izah edirdi: «Əsəri elə tərcümə etmək lazımdır ki, oxucu onun hansı xalqa məxsus olduğunu dərhal anlasın». Ə.Şərif 1926-1938 ci illər arasında «M.F.Axundzadə» [Məmmədov N. 1965], «Mirzə Fətəli Axundov və Aleksandr Puskın»,«M.F.Axundovun bədii yaradıcılığı» [Möhtəmədi N. 1988], «Axundovun Puşkin haqqındakı poeması» [Mustafayev Ə. 1967] və s. əsərlərini rus və Azərbaycan dillərində nəşr etdirmişdir [Kazımova F. 2015, s.160]. Ə.Şərifin tərcümədəki misilsiz və əvəzolunmaz yaradıcılığından bəhs edən xalq yazıçısı Mirzə İbrahimov yazırdı: «Əziz Şərifin ədəbiyyat və mədəniyyətimiz qarşısında xidmətləri böyükdür. O, nəinki bizim böyük realistlərin, bu günkü görkəmli yazıçıların əsərlərini, roman və hekayələrini rus dilinə tərcümə edərək Moskva nəşriyyatları vasitəsi ilə çox millətli və çoxmilyonlu sovet oxucusuna çatdırmış, həm də bizim oxucuları rus ədəbiyyatının Qoqol («Evlənmək» piyesi), Maksim Qorki («Ana» romanı), Fadeyev («Tarmar» romanı) kimi böyük klassikləri ilə də tanış etmişdir. Ə.Şərif bütün fəaliyyətində olduğu kimi, tərcümə işində də son dərəcə dəqiqdir. O, olduqca səliqəlidir.Yazıcının üslubunu saxlamağa, tərcüməsi çətin olan ifadə və sözlərin müvafiq əvəzliliklərini tapmağa çalışır. Tərcümənin həm dəqiq, həm də bədii cəhətdən ifadəli çıxması üçün əlindən gələni əsirgəmir. Mən inanıram ki, bizim istedadlı ədəbi gənclik bu gözəl keyfiyyətləri Ə.Şərifdən öyrənsə, mənimsəsə, dağı-dağ üstə qoyar» [İbrahimov M. 1970, s.201].

Nəticə / Conclusion

Ədib tərcümələrində rus dilini hərfən əks etdirməyə deyil, onda sözləri ana dili duyğusu ilə əks etdirməyə çalışmışdır. İlk əsərlərinin dilində ərəb-fars dillərinə məxsus söz və tərkiblər, geniş oxucu kütləsi üçün anlaşılmayan sözlər çoxluq təşkil etsə də, rus klassiklərinin əsərlərindən tərcüməyə başladığından sonra onun

dilində sadəlik, xalq dilinə məxsus ifadələr daha geniş əks olunmağa başlayır. Ə.Şərif tərcümə etdiyi əsərlərdə rus xalq dili ilə ədəbi dilimiz arasında yaxınlıq yaratmaq istəyir və buna nail olur.

Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin yaradıcılığındakı tərcümələr yüksək bədiiliyi, dil-üslub sənətkarlığı, oxunaqlılığı baxımından maraqlıdır. Bədii tərcümə bədii sənətdə qələm təcrübəsi olan, orijinalın dilini bilən, onu duyan, eyni zamanda öz ana dilinin bütün incəliklərinə bələd olan ədiblərimizin sayəsində daha oxunaqlı, daha cazibədar və maraqlı olur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Cəlil Məmmədquluzadə ensiklopediyası. (2008). Bakı, Şərq-Qərb. 320 s.
2. Həbibbəyli İ. (2008). Şahtaxtlı Məhəmməd ağa: taleyi və sənəti. Bakı, Nurlan. 166 s.
3. Həbibbəyli İ. (2017). Görkəmli yazıçı-publisist Eynəli bəy Sultanov. Məqalələr. Naxçıvan, «Əcəmi» Nəşriyyat -Poliqrafiya Birliyi. s.288.
4. Həşimli H. (2007). Əli Səbri, Bakı, Nurlan. 141 s.
5. Həşimli H. (2016). Unudulmuş tərcüməçi Ələkbər Qərib Naxçıvanlı. NDU, Elmi əsərlər, № 6 (74). s.3-9.
6. İbrahimov M. (1970). Ədəbi qeydlər. Bakı, Azərnəşr. 299 s.
7. Kazımova F. (2015). Əbədiyyətin və ədəbiyyatın Əziz Şərif. Naxçıvan, «Əcəmi» Nəşriyyat -Poliqrafiya Birliyi. 160 s.
8. Qədimov Ə. (2010). XIX əsr Ordubad ədəbi mühiti. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, ADPU nəşriyyatı. 546 s.
9. Maqsudov İ. (2016). Eynəli bəy Sultanov həyat və yaradıcılığı. Bakı, Elm və təhsil. 206 s.
10. Məmmədquluzadə C. (2004). Əsərləri. 4 cildə, I cild. Bakı, Öndər nəşriyyat. 664 s.
11. Məmmədov N. (1965). Mənalı həyat yolu (Ə.Şərif-70). Bakı, 17 aprel.
12. Möhtəmədi N. (1988). Yeni hədiyyə. «Ədəbiyyat və incəsənət». 29 yanvar.
13. Mustafayev Ə. (1967). İki şəkil tarixi. «Azərbaycan gəncləri». 4 iyun.
14. Novruzov Ş. (1988). «Şərqi-Rus»un çağırışı. Bakı, Yazıçı. 160 s.
15. Saraçlı M. (2007). Naxçıvan ədəbi mühitindən. BDU-nun filologiya fakültəsinin tələbələri üçün dərs vəsaiti. Bakı, 80 s.
16. Səmədova L. (1990). M.Y. Lermontovun – «Zəmanəmizin qəhrəmanı» romanının Azərbaycan dilinə tərcüməsi tarixindən. Tərcümə sənəti (məqalələr məcmuəsi). Bakı, Elm. 218 s.
17. Sultanov E. (2017). Məqalələr. Naxçıvan, «Əcəmi». 288 s.
18. Şahtaxtlı M. (2006). Seçilmiş əsərləri. Bakı, Çarşoğlu. 432 s.
19. Şərif Ə. (1967). Söhbət ciddi oldu. «Ədəbiyyat və incəsənət», 20 may.
20. Şərif Ə. (1967). Bədii tərcümənin bəzi məsələlərinə dair. «Ədəbiyyat və incəsənət», 17 aprel.
21. Zeynalzadə A. (2006). Azərbaycan mətbuatı və çar senzurası (1850-1905). Bakı, Elm. 328 s.
22. http://smartfiction.ru/prose/work_death_and_disease/

Unity of content and form in the modern Azerbaijani novel

Tayyar Salamoglu

Doctor of Philology, Professor, Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan.

E-mail: tayyarsalamoglu@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-8364-1580>

Abstract. The article explores the issues of plot typology. It is discussed the literary-theoretical thought, classifications related to plot typology. Chronicle and concentric circle plot structures are described in a more scientific generalization of the historical period of development of the plot. In romance studies of the world and Azerbaijan, the progress of the plot structure from chronicle to concentric circle that leads to reduce the volume of the genre, as well as complicate the composition system, and enriches literary analysis to philosophical generalization are analyzed in the article. It is studied the typology of the concentric plot and differences between plots structure in the Azerbaijani novel. The analysis focus on Y. Samedoglu's «Day of Murder» and Elchin's «Death entence» novels. It is explained the condition created by metafiction structure which is widely used in world literature, that is realized in the «Day of Murder» novel too. It has investigated the possibilities of metafiction structure that combine the events of different periods, its role in what the work of authors gains polyphonic content, and how national society values transform into an expression of mankind values.

Keywords: plot, typology, novel, chronicle, concentric, content, philosophy.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.123>

To cite this article: Salamoglu T. (2020). Unity of content and form in the Modern Azerbaijani novel. *Teaching of Azerbaijani Language and Literature*. V. 263, Issue I, pp. 41–58.

Article history: Received — 11.10.2019; Accepted — 21.12.2019

Müasir Azərbaycan romanında məzmun və forma vəhdəti

Təyyar Salamoglu

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan. E-mail: tayyarsalamoglu@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-8364-1580>

Xülasə. Məqalədə daha çox süjet tipologiyası məsələsi araşdırılır. Ədəbi-nəzəri fikirdə süjet tipologiyası ilə bağlı təsnifatlara nəzər yetirilir. Xronikal və konsentrik süjet tiplərinin süjetin keçdiyi tarixi inkişaf yolunu daha elmi şəkildə ümumiləşdirməsi əsaslandırılır. Dünya və eləcə də Azərbaycan romanistikasında süjetin xronikaldan konsentrikə doğru hərəkətinin janr həcmünün kiçilməsinə, eyni zamanda, kompozisiya sisteminin mürəkkəbləşməsinə, bədii təhlilin fəlsəfi ümumiləşdirməyə qədər dərinləşməsinə gətirib çıxarması məsələsi qoyulur. Azərbaycan romanında konsentrik süjetin tipologiyası, süjet strukturundakı fərqlər tədqiq edilir. Tədqiqatda təhlilin ağırlığı Y. Səmədoğlunun «Qətl günü» və Elçinin «Ölüm hökmü» romanlarının üzərinə salınır. Dünya ədəbiyyatında geniş yayılmış roman içində «roman» strukturunun «Qətl günü»ndə estetik cəhətdən necə gerçəkləşməsi, gerçəkləşən strukturun müxtəlif dövənlərə dair hadisələri bir vəhdətdə birləşdirmək imkanları, əsərin polifonik məzmun qazanmasında rolu, milli cəmiyyət xüsusiyyəti bəşəri dəyərlərin ifadəsinə çevrilməsi üçün yaratdığı şərait açıqlanır.

Açar sözlər: Süjet, tipologiya, roman, xronikal, konsentrik, məzmun, fəlsəfilik.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.123>

Məqaləyə istinad: Salamoglu T. (2020). Müasir Azərbaycan romanında məzmun və forma vəhdəti. «Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi», № 1 (263), səh. 41–58.

Məqalə tarixəsi: göndərilib — 11.10.2019; qəbul edilib — 21.12.2019

Giriş / Introduction

Müasir romanlarda janrın süjetqurma prinsipləri hadisələr arasındakı zaman ardıcılığına istinaddan çox, səbəb-nəticə əlaqələrini müəyyənləşdirməyə doğru dəyişir. İndi romanda epik-realist təsvirlə müqayisədə analitik təhlil üstünlük təşkil edir. Bu cəhət romanın janr təkamülündə süjet rolunun ciddiliyinin təzahürüdür.

Azərbaycan romanı çağdaş mərhələyə təkcə zamanın aktual problemlərini bədii həqiqətə çevirməklə daxil olmur. Müasir roman problematika zənginliyi ilə seçilir. Zamanın sosial-siyasi, əxlaqi-mənəvi və fəlsəfi problemləri janrın bədii təhlil predmeti olur. Lakin özlüyündə aydındır ki, nə mövzunun aktuallığı və müasirliyi, nə də onun problematika vüsəti bədiiliyin həlledici meyarı ola bilməz. Bütün bu keyfiyyətlər spesifik forma daxilində, mükəmməl kompozisiya və süjetdə inikas predmetinə çevrildəndə ədəbi prosesdə yeri olan əsər yaranır.

Çağdaş romanın həcmi kiçilir. Lakin bu «kiçilmə» bədii əsərin kompozisiya və süjet quruluşunun sadələşməsi yox, mürəkkəbləşməsi hesabına baş verir. Paralel və mürəkkəb konstruksiyaya malik süjetlər çağdaş romanın arxitektikasını üçün tamamilə səciyyəvi keyfiyyət hesab edilə bilər.

Məlumdur ki, romanın tip təsnifində mərkəzdənqaçma və mərkəzəqaçma, hadisə və ya tale, eləcə də epik realist və psixoloji roman tipləri paralel anlayışlar kimi işlənir. Hansı terminlə adlanmasından asılı olmayaraq romanın birinci tipi (mərkəzdənqaçma romanı) xronikal süjetqurma prinsiplərinə, ikinci tipi (mərkəzəqaçma romanı) isə konsentrik süjet tipinə əsaslanır.

Müasir Azərbaycan romanı konsentrik süjet tipinin təbiətini yetərincə zənginləşdirməsi ilə xarakterizə oluna bilər. Bu zənginləşmə, əlbəttə, dünya romanına məxsus süjet konstruksiyaları ilə müqayisədə həmişə bədii kəşf səviyyəsində olmur. Bununla belə, müasir Azərbaycan romanını janrın tarixində uğurlu süjet eksperimentləri ilə seçilən mərhələ kimi qiymətləndirmək olar.

Azərbaycan romanının süjet quruluşundakı tipoloji fərqləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək mümkündür:

- a) səbəb-nəticə əlaqəsi ilə bir-birinə bağlanan müxtəlif dövr hadisələrinin bir süjet və ya kompozisiya daxilindəki vəhdəti;
- b) real hadisə kimi təsvir olunub şərti-simvolik mənada dərk olunan süjetlər;
- c) real hadisələrdən ibarət süjetə paralel şərti simvolik süjetlər – süjet «üstü» süjetlər;
- ç) reallıqla müxtəlif şərti təsvirlərin qarışığından ibarət süjetlər;
- d) folklordan gəlmə süjetlər:
 - 1) müstəqil süjet xətti hüququnda;
 - 2) yardımçı süjet xətti hüququnda;
- e) tarixi süjetlər:
 - 1) tarixi sənədli süjetlər;

- 2) fantaziya məhsulu və ya uydurulmuş süjetlər;
 - 3) bioqrafik süjetlər;
 - 4) avtobioqrafik və ya xatirə süjeti;
- ə) eksperimental süjetlər.

Konsentrik süjetin strukturları müasir romanda özəl xüsusiyyətlərlə təzahür edir.

Xronikal süjetlə konsentrik süjet arasındakı mahiyyət fərqi göstərərəkən V.Y.Xalızev iki məşhur frazanın müqayisəsinə diqqət yetirir: «Süjeti təşkil edən hadisələr öz aralarında müxtəlif cür əlaqələnmə bilər. Bir halda onlar arasında ancaq zaman əlaqəsi olur («B» «A»dan sonra baş verdi). Digər məqamda, hadisələr arasında zaman əlaqəsindən başqa, səbəb-nəticə əlaqəsi də olur («B»nin baş verməsinin səbəbi «A»dır). Belə ki, «Kral öldü və sonra da kraliçə öldü» frazası birinci tipi təşkil edir. «Kral öldü, kraliçə də dərdindən öldü» frazası isə ikinci tipi göstərir» [Rosrelova G. 1976, s.172].

Müasir Azərbaycan romanının çoxsaylı nümunələrində süjet «B»nin baş verməsinin səbəbi «A» konstruksiyası əsasında qurulur. Lakin bu konstruksiyayı əyaniləşdirən «Kral öldü, kraliçə də dərdindən öldü» frazasında «A» və «B» əlaqələrində zamanın iştirakı görünür (və ya çox zəif görünür), əsas diqqət səbəb-nəticə əlaqəsinə yönəlir. Azərbaycan romanının bu tipli nümunələrində hər iki əlaqə tipi (həm zaman, həm də səbəb-nəticə əlaqəsi) kifayət qədər aktivdir, ön plandadır. Burada «A» da, «B» də ayrı-ayrı zaman kəsiklərinin işarəsidir. Eyni zamanda, «B» nəticədir, «A» səbəbdir. Bu strukturda süjetin hərəkəti dəyişən zamanların xarakterində ifadə olunur. Çoxsaylı nümunələrdə (İ.Hüseynovun «İdeal», M.Süleymanlının «Səs», «Günah duası», Elçinin «Ölüm hökmü», «Ağ dəvə» romanları və s.) hadisələr «B» zamanının təsviri ilə başlayır. Sadaladığımız romanlarda bu zaman kəsiyi çağdaş həyatımızdır (Əksərən durğunluq dövrü adlandırdığımız zaman kəsiyidir. 50-70-ci illəri əhatə edən bu zamanın hüdudları bəzən yenidənqurma illərinə qədər genişlənir. Məsələn, M.Süleymanlının «Günah duası» romanında). Bu həyatla bağlı təsvirlər «nəticə» kimi qavranılır. Süjetin hərəkəti öz başlanğıcını bu «nəticə»dən götürür. Hərəkətin dinamikası artıqca analitik təhlil hadisə təsvirini üstələyir. Yazıçı bədii təsvirin mərkəzinə çəkdiyi hadisələrin realist mənzərəsini yaratmaqla kifayətlənmir. Mövcud reallıq ciddi analizdən keçirilir və baş verənlərin səbəbləri axtarılır. Bədii təsvirin istiqaməti dəyişir. Süjetin «B»dən «A»ya doğru hərəkəti başlanır. İndi başqa bir zaman kəsiyi bədii təsvir və təhlilin mərkəzinə çəkilir. Nəticənin – «B»nin səbəbi «A»da axtarılır. Səbəb «A»dır – 20-30-cu illərdir. Azərbaycanda sovet siyasi rejiminin ən ağır onillikləri – dəhşətli repressiya illəridir.

Konkret əsərlərin bədii strukturuna diqqət yetirək və səciyyəvi nümunələr kimi Y. Səmədoğlunun «Qətl günü» və Elçinin «Ölüm hökmü» romanları əsasında fikrimizi izah edək.

Öncə, «Qətl günü» romanının bədii strukturuna nəzər yetirək. Əsərdə müxtəlif zaman kəsikləri ilə bağlı hadisələr roman içində «roman» prinsipi ilə təhkiyə olunur. Hər «roman»ın öz süjet xətti vardır. Bu xətlər, nisbi də olsa, müstəqildir. Aristotelin təbiri ilə demiş olsaq, hadisələrin «başlanğıcı, ortası, sonu vardır». Əlbəttə, bu struktur Y.Səmədoğlunun bədii kəşfi deyildir. Roman içində «roman» üsulu ilə dünya romanistikasında kifayət qədər uğurlu əsərlər yazılmışdır. M.Bulqakovun «Usta və Marqarita», Ç.Aytmatovun «Edam kötüyü» romanlarını misal göstərmək olar. Latin Amerikasız yazıçılarının yaradıcılığında bu üsulun əhəmiyyətli yer tutması faktı da ədəbiyyatşünaslıqda tez-tez vurğulanır. Belə bir fikrə tam haqq qazandırmaq lazım gəlir ki, «ilk dəfə «Usta və Marqarita» romanında işlədilən orijinal struktur (roman içində «roman» strukturu – T.S.) artıq bu gün klassik strukturdur» [Yaşar. 1982, s.94]. Məhz bu mənada, A.Hüseynovun aşağıdakı mülahizəsi obyektiv səslənir: «... «Qətl günü» bəzilərinin güman etdiyi kimi, heç də poetikasının yeniliyi ilə maraq doğurmur. Əsərin gücü poetikasının üzvlüyündə, ifadə vasitələrinin təbii səslənməsindədir, ideya-mündəricə ilə daxilən şərtlənməsindədir» [Hüseynov A. 1994, s.177].

Müəllif son dərəcə mürəkkəb bir kompozisiya düşünmüşdür. Romanın ideya-məzmununun başa düşülməsində bir kompozisiya ətrafında birləşmiş müxtəlif süjet xətləri arasındakı əlaqəni, daxili bağlılığı müəyyənləşdirmək zəruridir. Ona görə ki, «romanın quruluşunu düzgün dərk etmə-dikdə isə onun qaldırdığı problemləri düzgün anlamaq» (Q.Kazımov) çətin olar və bu, eyni zamanda, kompozisiya dağınıqlığı təəssüratı yarada bilər. «Qətl günü»nün kompozisiya mükəmməlliyini dərk etmək, orada ifadə olunan məzmunu düzgün qavramağa bərabərdir. Romanda üç müxtəlif zaman kəsiyində cərəyan edən hadisələr əks etdirilmişdir. Q.Kazımov bu dövrləri belə müəyyənləşdirir: «Qətl günü» üç dövrü — qeyri-müəyyən qədim dövrü, bizə yaxın dövrü və cəmiyyətin bu gününü əhatə edir» [Kazımov Q. 1997, s.179]. Anar birinci dövrü «ictimai həyatımızın iki yüz il əvvəlki tarixi» ilə bağlayır [Anar. 1984]. Romanda əks olunan birinci tarixi dövr haqqında tədqiqatçıların mülahizələri ilə qeyd-şərtsiz razılaşmaq mümkün deyil. Q.Kazımovun birinci dövrü «qeyri-müəyyən qədim dövr» kimi xarakterizə etməsi təsvir olunan zaman kəsiyi haqqında çox mücərrəd təsəvvür yaradır. Anarın da birinci dövrün «iki yüz il əvvəlki tarix»lə bağlı olması haqqındakı qənaətləri kifayət qədər əsaslı deyil. Bu mülahizələri söyləyən zaman o, həmin dövr hadisələrinin «haradasa XVIII əsr Qarabağ xanlığının tarixi, Qacar basqını, Molla Pənah Vəqif taleyi ilə səsləşən» məqamlarını əsas alır. Səsləşmə isə tarixi fakt sayıla bilməz. Halbuki romanda bu zaman kəsiyi haqqında Sədi Əfəndinin gündəliklərində konkret məlumat verilir və məlum olur ki, birinci dövrdə göstərilən hadisələr məmləkətin uzaq keçmişindən bəhs edən bir tarixi əhvalatdır. Ona görə də Anarın həmin hissədə təsvir edilən başı kəsilmiş şairi məhz XVIII əsrin sonunda yaşayan «məşhur şair» kimi təqdim etməsi inandırıcı görünür.

Y.Səmədoğlunun «Qətl günü» romanı bu «tarixi əhvalat»ın təsviri ilə başlayır, sonra müasir dövr, daha sonra isə repressiya illərinin hadisələri təsvir edilir və ilk baxışda süjetdə bir qarmaqarışıqlıq – kaos yaranır. Lakin hadisələrin təsvirinə və süjetin inkişafına məntiqi baxımdan yanaşmaq və ar–dııcılıqla düzmək lazım gəlir. Belə olanda, romanda təsvirin başlanğıcına bizim günlərin hadisələrini keçirmək ehtiyacı yaranır. Bu hadisələri roman içində «roman» prinsipi ilə şərti olaraq «xəstənin romanı» adlandırmaq olar. Xəstənin həyat romanının təsvirində onun xəstələnib yatağa yığılmasının səbəbi Muxtar Kərimlilərin mənəvi-psixoloji təzyiqləri ilə izah olunur. Bu təzyiqlərin əsasında, şəxsiyyət bütövlüyü, alim vicdanı və milli yaddaş qarşısındakı güclü mənəvi məsuliyyət hissi dayanır. Xəstə vaxtı ilə repressiya olunmuş istedadlı yazıçı Sədi Əfəndi haqqında monoqrafiya yazmışdır, onun yeganə varisi, yarımədəli vəziyyətinə salınmış Səlimə xanıma həssas və qayğıkeş münasibət bəsləyir. Bu isə Muxtar Kərimliləri razı salmır. Səlimə xanım atasının üç şagird dəftəri həcmində olan «gündəlikləri»ni xəstəyə təqdim edir. Xəstə ağır yataq vəziyyətində olsa da, bu «gündəliklər»i oxuyur. «Gündəliklər»in məzmununu bizi 30-cu illərin hadisələri – Sədi Əfəndinin, A.Q. adlı yazığının faciəli sənət taleyi ilə tanış edir.

Səlimə xanımın dediklərindən və «gündəliklər»dən xəstə Sədi Əfəndinin «Qətl günü» adlı bir romanının da olması haqqında məlumat alırıq. Məlum olur ki, Sədi Əfəndiyə «ölüm hökmü» oxunmasının bir səbəbi də bu romanla bağlıdır. Lakin indi roman ortada yoxdur. Səlimə xanım romanın izinə düşdüyünü və gec-tez onu tapacağını bildirir. Günün birində Muxtar Kərimlinin növbəti iclasından ağır vəziyyətdə qayıdan xəstə uzaq Sibirdən ona Səlimə xanımın etdiyi telefon zəngi ilə romanın tapıldığını bildirir. Sədi Əfəndinin romanı da «Qətl günü» adlanır. Belə məlum olur ki, Y.Səmədoğlunun romanında xədim hökmdarla başı kəsilən şairin əhvalatını təsvir edən hissələr Sədi Əfəndinin «Qətl günü» romanında cərəyan edən hadisələrdir: «Beləliklə, bir romanda üç romanla tanış oluruq: başı qızıl teştdə satqın şairlərə təqdim edilən şairin romanı, Sədi Əfəndinin romanı və xəstə yazıçı-tənqidçinin romanı. Hər üç roman pillə-pillə bir-birini tamamlayır və əsas fikir hər üç dövrə aid nümunə-paralellərlə təsvir edilir» [Kazımov Q. 1997, s.179].

Y.Səmədoğlunun romanındakı «romanlar» bir-biri ilə səbəb-nəticə əlaqələri ilə bağlıdır. «Müasirliyə keçmişin davamı kimi baxmaq romanda yeni janr prinsipi kimi meydana çıxır» [Qasımov H. 1994, s.12]. Yazığının «analitik üslubu» (Y.Qarayev) üçün bu tamamilə qanunauyğun haldır ki, o, xəstənin başına gələnlərin, bir ziyalı, vətəndaş və insan kimi üzləşdiyi faciələrin, onun yaşadığı dövrün rəzəllərlə dolu ab-havasının səbəbləri ilə bağlı düşünür, köklərini, rişələrini arayıb axtarır. Lakin roman, birinci növbədə «müasirliyi narahat edən problemi» (Y.Qarayev) və ya problemləri təhlil etməyə yönəlmişdir və xəstə ilə bağlı hadisələr də bu məqsədə xidmət edir. Yazıçı «xəstə hələ xəstələnməmişdən

qabaq», «gələcəyin xəstəsi» ifadələrini işlətsə də, əsasən, qəhrəmanın xəstə olduğu dövrü, onun ruhi-mənəvi sarsıntılar keçirdiyi məqamları təsvir edir. [Qasimov H. 1994, s.12]. Xəstənin ömür yolu və həyatın mənası haqqında mülahizələri yaşadığı dövrü, zamanı və əslində, ictimai-siyasi rejimi dəqiq xarakterizə baxımından çox maraqlıdır. Xəstənin dediklərindən aydın olur ki, onun «ədalət uğrunda mübarizə aparmaq fikri» yoxdur. O, sadəcə olaraq istəyir ki, auditoriyaya girəndə beş-altı nəfər tələbəsinin gözlərinə düz baxa bilsin. Bu, əslində, hər bir insanın vicdan borcudur. Xəstə, xəstə olmamışdan qabaq namuslu bir ziyalı ömrü yaşamaq istəyib, vaxtı ilə nahaqdan repressiya olunmuş və taleyinə müdhiş və yarımçıq qırılan bir ömür düşmüş istedadlı yazıçı Sədi Əfəndi haqqında monoqrafiya yazıb. Xalqımızın milli yaddaşını qorumaq üçün bacardığı töhfəni verib, lakin mükafatı siyasi rejim alətlərindən aldığı sonsuz təzyiqlər olub. Xəstənin son qənaətlərindən biri də budur ki, biz elə bir zamanda, rejimdə yaşayırıq ki, «allah bizə beş ömür versəydi də... ədalət uğrunda mübarizəyə bəs eləməzdi». Səbəb də aydındır. Xəstə ilə dialoqunda həkim Mark Georgiyeviç deyir: «Bizim böyük məmləkətdə Kərimli kimilər itinə tök, saymaqla qurtarmaz. Olublar, vardılar, olacaqlar da» [Səmədoğlu Y. 1987, s.87].

Müəllifin təsvirində xəstə iki aydan artıqdır ki, yataqda yatır, maddi məhrumiyyətlər, gündəlik ehtiyac onu xəstəliyindən daha artıq sıxır, lakin bütün bu məhrumiyyətlər xəstəni öz məsləkindən, əqidə və inam yolundan döndərə bilmir. Özü ağır vəziyyətdə ikən Sədi Əfəndinin gündəliklərini oxuyur və əslində, burada öz taleyini görür. Çünki bu gündəliklərdən də Muxtar Kərimlilərin riyakar, rəzalət və amansızlıqlarla dolu varlıqları boylanır. Xəstəyə məlum olur ki, Sədi Əfəndinin də, A.Q.-nin də taleyinin faciə ilə nəticələnməsinə Muxtar Kərimli və onun havadarları – Salahov Adil Qəmbəroviçlər səbəb olmuşdur: «Xəstəyə elə gəlirdi ki, o, özü, Sədi Əfəndinin üç dəftərlik gündəliyini oxuyandan sonra qəddarlaşmamışdı, sadəcə gözləri açılmışdı, çoxdan ürəyində gəzdirdiyi şübhəli sualların cavabını tapıb, bir-iki gün ərzində, bəzi hadisələrə baxışında bir qədər müdrik və ayıq olmuşdu» [Səmədoğlu Y. 1987, s.168]. Xəstə indi dünya görmüş, yaşlı həkimin «Muxtar Kərimlilər olublar, vardılar, olacaqlar da» sözlərindəki həqiqəti daha aydın dərk edir. Lakin özündə bir qədər qüvvə tapıb işə gedəndə və iclasda Muxtar Kərimlinin Sədi Əfəndinin yaradıcılığından ağız dolusu danışıb, ona yubiley keçirməyin vacibliyini söylədiyini eşidəndə insanın bu dərəcədə riyakarlığı və həyasızlığı xəstəni heykələ döndərir. Xəstə Sədi Əfəndinin gün-dəliklərdəki sözlərini xatırlayır: «Zırıltı, zırıltı, bu boyda zırıltı?!». Xəstənin keçirdiyi psixoloji sarsıntının dərəcəsini aşağıdakı sözlər daha aşkar göstərir: «Doğrudan da, atana lənət, ay Kərimli. Bu hava da bir yandan: sənə sarı yarpaqların qurusun, payız!...» [Səmədoğlu Y. 1987, s.87].

Əslində, xəstə hərəkətlərində, əməllərində həqiqətə, düzlüyə sonsuz inam bəsləyən və sadıq qalan dönməz və mübariz bir xarakterdir. Ancaq bütün yaxşı

insanlar kimi o, öz hərəkətlərini gözə soxmur, təvazökarlıq göstərir. Həqiqətə, düzlüyə sədaqət hissi onun qanındadır, bütün varlığındadır. Yalana, riyakarlığa, mənfur əməllərə o, sadəcə olaraq, dözə bilmir. Mənfur əməl sahibləri isə xəstənin yaşadığı mühitdə həm çox, həm də qüvvətliirlər. Lakin romana bütövlükdə mübariz bir ruh hakimdir. Doğrudur, xeyir qüvvələrin hərəkətlərində xüsusi bir fəallıq nəzərə çarpmır. Hətta romanda xeyirlə müqayisədə şər əməllərin qabarıq təsvir edildiyinə dair tənqidi mülahizələr də meydana çıxmışdır. V.Yusifli yazır: «Açığını deyək ki, burada konfliktin mənfi qütübü hətta tünd boyalarla verilib. Elə buna görə də əsərdə Şərin, mənfiliyin kökləri şaxəli görünür. Şərin yaydığı dalğalar təkcə ölkədən ölkəyə, şəhərdən şəhərə deyil, həm də əsrdən əsrə gedib çatır» [Yusifli V. 1986, s.163-164]. Nəzərə almaq lazımdır ki, romanda yalnız «Şərin yaydığı dalğalar» əsrdən əsrə gedib çatmır. Doğrudur, romanda Şər bütün gücü, qüvvəti ilə təsvir olunub, lakin bu qüvvəyə qarşı duran yenilməz bir qüvvə — Xeyirin, haqqın təmsilçiləri də kifayət qədər güclü təqdim olunmuşlar. Romanda Xeyirin, haqqın qələbəsinə inam pafosu çox güclüdür və bu, Xeyiri təmsil edən qüvvələrin hər birinin – başı kəsilməmiş şairin, onun əlyazmalarını xilas edən Üfləmə Qasımın, Sədi Əfəndinin, Xəstənin, Mahmudun hərəkətlərində əyaniləşir. Biz romanda «insanın böyük ideallar naminə hər cür mənəvi sarsıntıya, şəxsi və ictimai faciələrə qatlaşmasını, həyatın gözəlliyi, cəmiyyətin sağlamlığı və xoşbəxtliyi uğrunda mübarizəsini» [Yusifli V. 1986, s.163] görürük. Bu mübarizənin çətinlikləri və gərginlikləri 30-cu illərin hadisələrinin təsviri fonunda bir qədər də qabarıqlaşır. Müəllif xəstənin həyat romanında müasir həyat gerçəkliklərinin ən sərt məqamlarını, amansızlıqlarını təsvir-təhlil predmetinə çevirəndən sonra və ya ona paralel şəkildə yaxın keçmişin hadisələrini də (Sədi Əfəndinin gündəlikləri və Zülfüqar kişinin xatirələri əsasında) təhlilin mərkəzinə çəkir. Bu təsvirlərdə Sədi Əfəndi və Muxtar Kərimli obrazları daha dolğun şəkildə oxucuya təqdim olunur. Müasir dövr hadisələrindən yaxın keçmişin – 20-30-cu illərin hadisələrinə ekskursda müəllifin məqsədi nədir? Fikrimizcə, yaşadığımız həyatın ictimai-siyasi və mənəvi-psixoloji baxımdan analitik bədii təhlilini vermək, xəstənin üzləşdiyi mənəvi-psixoloji sarsıntıların, Muxtar Kərimlinin azğın hərəkətlərinin kökünü, hardan qidalandığını müəyyənləşdirmək, gəldiyi qənaətlərə oxucunu inandırmaqdır. Həm də təbliğ yolu ilə yox, göstərmək, konkret situasiyalarla sübut etmək vasitəsilə. Müəllif hadisələrin məcrasını 30-cu illərə istiqamətləndirməklə xəstənin taleyi ilə Sədi Əfəndinin tale və aqibət oxşarlıqlarını göstərir, Muxtar Kərimlinin azğınlıqlarının 30-cu illərdən indiyə qədər davam etdiyinə diqqət çəkir. Bu zaman oxucunun diqqəti artıq dövrə, zamana, içində yaşadığı rejimə doğru yönəlir. V.Yusifli yazır: «Muxtar Kərimli vaxtilə özü törətdiyi pislilikləri, dövrün, şəraitin mürəkkəbliyinin üstünə yığır. Lakin onun pis adam olmasında dövr və şərait günahkar deyil» [Yusifli V. 1986, s.163]. Bu fikirlə razılaşmaq olmaz.

Muxtar Kərimli içində yaşadığı rejimin yetirməsidir. Bu, rejimin xarakterini ifadə edir. 30-cu illərdə də, 50-70-ci illərdə də bu rejimin azad düşüncəyə, sözə, milli müstəqilliyə düşmən münasibəti dəyişməmişdi.

İ. İsmayılzadənin Elçinin «Ölüm hökmü» romanındakı Əbdül Qafarzadə tipli obrazlar haqqında dediyi fikir Muxtar Kərimlilər üçün də səciyyəvidir: «... Cilddən-cildə, dondan-dona girən o insanların, necə deyərlər, materialını zaman özü hazırlayıb, onlar hamısı indi özünə qənim kəsilən zamanın öz məhsullarıdır» [İsmayılzadə İ. 1989, s.4]. Muxtar Kərimlinin A.Q.-yə və Sədi Əfəndiyə düşmən münasibəti şəxsi qərəzlikdən irəli gəlmir, bu münasibət rejim tərəfindən, onun başda duran çinovnikləri – Adil Qəmbəroviç və daha yüksək təbəqə tərəfindən formalaşdırılır və cəmiyyətə dövrüyyəyə buraxılırdı. Bu müstəmləkəçi rejimin azad düşüncəni məhv etmək, aradan götürmək ideologiyası ilə bağlı idi. Y.Səmədoğlunun tənqidi Muxtar Kərimliyə, Adil Qəmbəroviçə qarşı deyil, milli varlıq, düşüncə ilə bağlı nə varsa, hamısını məhv etmək üçün onlara sonsuz səlahiyyət verən ictimai-siyasi rejimə qarşı yönəlmişdir. M.Kərimlinin etirafında «ağır vaxtlar idi, yoldaşlar, mürəkkəb dövr yaşayırdıq» sözlərində mühüm bir həqiqət ifadə olunmuşdur. Y.Səmədoğlu insanı eybəcərləşdirən, onu insanlıqdan çıxarıb «qulyabanı» edən mühitin mürəkkəbliklərini açıb göstərir. İnsan xisləti mürəkkəbdir. Bir qismi Xeyir, bir qismi də Şərə meyillidir. Muxtar Kərimlinin, Qədir Pünhanın varlığında Şərə, imperiya siyasətinə xidmət, Sədi Əfəndinin, A.Q.-nin varlığında həqiqətə, düzlüyə, milli varlığa sədaqət hissi aparıcıdır. Zaman, rejim tələb edəndə Sədi Əfəndinin «başını kəsən» M.Kərimli, rejim tələb edəndə ona təntənəli yubiley də keçirməyi bacarır. Lazım olanda, rejim və rejim dəllallarının təkidi ilə Qədir Pünhan kimi «gənc şair»lər «üç günün içində bir poema yazıb tərəqqimizə əngəl törədənlərin hamısını məhv etməyə» söz verə bilirlər.

Qədir Pünhan üçün əsas olan Muxtar Kərimlinin tələbidir, millətin, xalqın, həyatın tələbinin onun üçün heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Amma Sədi Əfəndiyə M.Kərimli deyəndə ki, «bəs yaradıcılıq planların nədir, yəni iclasdan sonra gedib evdə nə yazacaqsan?», Sədi Əfəndinin Muxtar Kərimliyə verdiyi cavabda onun şəxsiyyət bütövlüyü, sənətkar qururu, mübarizə əzmi bütün kəskinliyi ilə üzə çıxır: «Dəxi özümü saxlaya bilmədim, adamın səbr kasası da daşanda çox pis olur. Səsimin lap zil yerinə salıb Kərimliyə dedim ki, mən hər iclasdan sonra evə gedib əsər yazmağa və əlimə qələm almağa adət eləməmişəm və dedim ki, adam gərək mərifətli olsun, niyə bir belə camaatın arasında sən mənə bisavad deyirsən, bisavadın ən yekəsi sənsən ki, tuğ-i-lənət olub keçmişən bizim boğazımıza...» [Səmədoğlu Y. 1987, s.108]. Bu, Sədi Əfəndinin Muxtar Kərimlinin təmsalında manqurtluğa, kölə düşüncəsinə kəskin etirazıdır. Bəs, Sədi Əfəndinin mənsub olduğu ədəbi mühit onun bu cəsarətli vətəndaşlıq mövqeyinə necə münasibət bəsləyir? Romanda Sədi Əfəndinin dilindən bu sözləri oxu-yuruq: «Hə, bu sözləri

mən deyəndən sonra qurbağa gölünə yekədən də yekə bir daş saldılar. Zal dönüb oldu meyitxana. Necə ki, meyitdən səs çıxmaz, bir kimsədən səs çıxmadı» [Səmədoğlu Y. 1987, s.108]. Bu, dövrün ziyalı mühitinin haqqın, ədalətin səsinə «meyit səssizliyi» ilə müqayisə olunan reaksiyası idi. «Qurbağa gölünə yekədən yekə bir daş saldılar», «necə ki, meyitdən səs çıxmaz» ifadələrinə Y.Səmədoğlunun mövcud mühitə sarkazm səviyyəsində tənqidi münasibəti ifadə olunub. «Meyit səssizliyi»nin cövhərində qorxu psixologiyası durur. Y.Səmədoğlunun romanındakı tənqid həm də kütlə psixologiyasının, milli şüurun naqisliyinin ifadəsi olan qorxu amilinə qarşı çevrilmişdir. Yazıçı qorxunu milli şüurun yetişməsinə mane olan son dərəcə təhlükəli amil hesab edir. Əsərin yazıldığı illərdə X.R.Ulutürk «Qorx-qorxma» adlı şerində yazırdı:

*Qorxu hər mikrobdan təhlükəlidir,
Söndürür idraki, korşaldır beyni.*

80-ci illərdə, xüsusən poeziyada X.Rza, B.Vahabzadə və başqalarının yaradıcılığında milli qeyrət hissi təbliğ olunur, cəsarət, vətəndaşlıq borcu, ləyaqət insan şəxsiyyətini bütövləşdirən amillər kimi açılırdı.

Y.Səmədoğlunun da qənaətinə görə, insanın həyatı qorxu ilə ləyaqətin mübarizəsilə keçir. Sədi Əfəndinin «Qətl günü» romanının ideya-tematik mahiyyəti və obrazların xarakteri bu problemin bədii təhlili ilə bilavasitə əlaqədardır:

Göstərilir ki, qaniçən və zalım hökmdar başqa bir məmləkətin qalasını zorla ələ keçirmək istəyir. Hökmdar hücumu hazırlayır. Elə bu vaxt xəbər gəlir ki, qala sakinlərindən iki nəfər hökmdarın yanına gəlib və qalanın asan alınması üçün bütün gizli sirləri açmağa hazırdırlar. Hökmdar çox sevinir. Onlara qiymətli hədiyyələr verməyi əmr edir. Qaladan gələnlər şair idilər, onlar qiymətli hədiyyələrdən imtina edir və əvəzində qaladakı məşhur şairin başını istəyirlər.

«Vəzir baş əyib dedi:

— Bəli, adil hökmdar, vəzirin çənəsi titrədi, bəxşislərdən imtina etdi şairlər.

— Səbəbi?

Vəzir bir addım qabağa atdı, indi lap ikiqat oldu.

— Qalada məşhur şair var, onun başını istəyirlər səndən, ulu hökmdar.

Hökmdar xacə Ənvərə yanaşdı, quru dəmir parçası kimi ağır və soyuq əlini onun çiyinə qoydu.

— Deməli, məğrib ulduzu boyda daş-qaşlardan imtina etdilər, hind firuzəsini istəmədilər. Əvəzində, məndən qaladakı şairin başını istəyirlər. Bu sözləri deyib susdu, sonra dodaqlarını aralayıb gülməyə başladı. Belə məmləkətin bir qalasını yox, cəmi qalalarını almaq olar. Belə məmləkəti yerlə-yeksan etmək olar. Mən çox məmləkətlər görmüşəm, amma şairi şairinin başını istədiyi məmləkəti

görməmişdim...» [Səmədoğlu Y. 1987, s.56-57]. Ağır sözlərdir. Sarkazm dolu bu ittihamlar qala sahibini xalqa qarşı çevirmişdir. A.Hüseynov yazır: «Romanda kəskin tənqiddə məruz qalan motivlərdən biri də satqınlıqdır». Tənqidçi çox doğru qənaətə gəlir ki, «daha uzaq keçmişin təsvirində» bu «bizi milli tarixi planda düşündürür» [Hüseynov A. 1994, s.178]. Çünki əsərin bu hissəsi bütövlükdə romanın ideyasını – azadlıq, milli müstəqillik uğrunda mübarizə idealı ilə bağlayır. Müəllifin insanlara, onların əməllərinə, düşüncələrinə, xarakterlərinə verdiyi qiymət də bu idealdan qidalanır.

Hökmdar qalanı alır və məmləkətin ən məşhur şairinin başının xalqın gözü qarşısında kəsilməsi üçün fərman verir. Vəzir üzünü hökmdara tutub deyir:

— «Məsləhətdir şairi camaatın gözü qabağında edam etməyəək.

— Niyə? Səbəbi? Bu nə hoqqadır?!

— Məmləkətin camaatı şairi çox sevir, ulu hökmdar, göyləri, yerləri yaradan allahın ədalətli rəsulu, qorxuruq, artıq-əskik danışan ola» [Səmədoğlu Y. 1987, s.146].

Hökmdarla vəzirin dialoqunda qalası zəbt olunan xalqın torpağa, vətənə, milli varlığa münasibətinin ciddi məqamları açılır. Y.Səmədoğlu xalqın zülmə, zorakılığa, müstəmləkəçilik siyasətinə ifrat dözümlülüyünü, kölə psixologiyasının xüsusiyyətlərini tənqid edir. Hökmdarın «bu məmləkətin xanını edam etdik, kəndini-kəsəyini oda verdik, qolunda təpər qalmış erkəklərin hamısını qılıncdan keçirib qanına qəltan elədik və bir kimsə qorxmadı və yerli camaatdan da bir kimsə artıq-əskik danışmadı. İndi bir dilgır şairin üstündə mənim zəbt etdiyim məmləkətin camaatı, yəni öz hökmdarının üzünə ağ olacaq?!» [Səmədoğlu Y. 1987, s.147] — sözləri vasitəsilə yazıçı zülmə, zorakılığa qarşı xalqın, millətin mübarizə, fəal müqavimət əzminin vacibliyini, zəruriliyini ifadə edir. Yazıçı xalqın kölə vəziyyətinə düşməsinin yox, bu vəziyyətlə barışmasının çox qorxulu olduğu qənaətindədir.

Edamdan sonra hökmdar üzünü vəzirə tutub deyir:

«Camaatı deyirəm, qoca! ...Gördün, bir kimsə cınqırını çıxarmadı, gördün?! – Hökmdar güldü, sonra səsini ucaldıb, üzünü sərkərdə-sərbazlara tutdu. Mənim igid balalarım!... Bilin və agah olun! Nə qədər ki, bəşər övladının qarında qorxu ağrısı var, ürəyində şöhrət azarı, bir gündə yüz şair başı kəsilsə də, heç kəs və heç bir zaman hökmdarın üzünə ağ ola bilməz» [Səmədoğlu Y. 1987, s.158].

Hökmdar öz vəzirinə sübut edir ki, o, qalasını zəbt etdiyi xalqın düşüncəsini, psixologiyasını yaxşı bilir və buna görə də ehtiyat etməyə dəyməz. Yazıçı isə tənqidini bir qədər də tündləşdirir, kinayəli münasibətini daha da sərtləşdirir, bu kinayəni sarkazm səviyyəsinə çatdırır: «... Edamdan sonra, şairin bədəni başından ayrıldıqdan sonra, qırmızı libaslı cəllad ağır baltanı ehmalca ayaqları altına endirəndə hökmdarın sərbazları yenə at kişnərtisinə bənzər bir səslə hayqırdılar, edama toplaşmış camaatdan isə səs çıxmadı: nə qoca dindi, nə cavan, nə qız, nə

gəlin, qolu tərərli igidlərdən sağ qalmışları isə qorxaq olduqlarına görə, cəllad qışqırır, «ya Allah!» deyib baltanı yuxarı qaldıranda, izdihamdan aralanıb geri çəkildilər» [Səmədoğlu Y. 1987, s.157].

Lakin romanda xalqın bütünlüklə kölə xislətli olmadığını, onun öz mübarizə əzmi, qəhrəmanlığı və cəsarəti ilə başlar kəsməyə, qan tökməyə hər is hökmdarları belə qorxuya, vahiməyə salan oğulları da olduğu göstərilir. Baş kəsilen şair və onun əlyazmalarını böyük qəhrəmanlıq, cəsarət və igidliklə xilas edən, çox dərin və geniş düşüncə sahibi Üfləmə Qasım belə obrazlardandır. Şairin edamqabağı hərəkətləri onun doğrudan da, böyük düşüncə, milli qeyrət sahibi olduğunu, vətəninə və xalqına sonsuz məhəbbət bəslədiyini göstərir. O, hökmdarın adamlarına – vəzirə, vəkilə, sərkərdələrə ölümün onun üçün qorxulu olmadığını, mübarizə əzmində olduğunu göstərir. Özgə torpaqlarına göz dikib, nahaq qanlar tökən bu adamları ifşa etməkdən, onların eybəcər əməllərini üzlərinə çırpmaqdan qorxmur. «Vəzir, vəkil və bir neçə sərkərdə, hökmdardan xəlvət və edamdan qabaq gizli məşvərət keçirib qərara gəlmişdilər ki, şairin baş bədəmindən ayrılana qədər, dilini kəssinlər. Kəssinlər ki, edam mərasimi zamanı bu xaraba məmləkətin şairi vəziri, vəkili acıladığı kimi, hökmdarı acılamasın, hökmdara ağır söz deməsin. Vəzir ömründə təsəvvür edə bilməzdi ki, ölüm qabağı şairlərin dili belə acı olarmış... Vəzir də, vəkil də bilirdi ki, şair heç kəsdən imdad istəməyəcək, ağzını dağıdıb, acı sözlərlə böyük bayramı matəmə çevirəcək» [Səmədoğlu Y. 1987, s.149].

Q.Kazımov yazır: «Sədi Əfəndinin “Qətl günü” romanı bütün silah-dəmir cingiltisi ilə, hökmdarın əzazilliyi, vəzir-vəkil, xacə mütiliyi ilə, sərbaz meytələri, qan qoxusu və canavar ulartısı ilə tarixin qanlı feodal müharibələrini yada salır». Tamamilə doğru müşahidədir. Lakin, eyni zamanda, bütün bu təsvirlər hamısı şərtidir və rəmzi səciyyə daşıyır. Yəni Sədi Əfəndinin romanında təsvir edilən və müəllifin özünün «uzaq keçmiş» adlandırdığı zaman tamamilə şərtidir.

Müasir Azərbaycan nəsrində şərti metaforik üslubdan danışarkən T.Qəhrəmanov yazır ki, «70-ci illərin ortalarından sonra yaranan xeyli əsərdə, həyatın realist tədqiqi bütünlüklə bədii şərtiliyin və metaforik vasitələrin köməyi ilə aparılırdı. Həyatın təcəssümündə müasirlərimizin «assosiativ-metaforik laylar»a dərinlən nüfuz etmələri bədii priyomda sətiraltı mənası dolğun olan rəmzə, simvola müraciəti gücləndirdi və bu ideya-məzmunu reallaşdırən əsas vasitəyə çevrildi [Qəhrəmanov T. 1989, s.136].

Azərbaycan nəsrində sıx-sıx müşahidə olunan bu hal müasir dünya ədəbiyyatındakı proseslərin əks-sədası idi və dünya ədəbiyyatının tipoloji qanunauyğunluqları ilə şərtlənirdi. Müasir ədəbiyyatşünaslıqda şərtilik termini iki mənada – geniş və dar mənələrdə qəbul edilir. Şərtiliyin geniş mənəsi bədii ədəbiyyatın və ümumən incəsənətin gerçəkliyi inikası ilə gerçəkliyin özü arasındakı fərqdən yaranır. V.E.Xalizevin «Geniş mənada istənilən incəsənət əsəri

şərtidir, ona görə ki, o, real həyatın özü deyildir» [Rosrelova G. 1976, s.206] fikri mübahisə doğurmayan həqiqət kimi qəbul edilə bilər.

Şərtiliyin dar mənası ilə bağlı Xalizev yazır: «...Şərtlilik termini ilə (dar mənada) ifadə olunan təsvir üsulunda təsvir forması ilə real gerçəklik forması arasında ziddiyyət, uyğunsuzluq, təzad özünü aydın büruzə verir. Bu cür münasibətdə bədii şərtlilik «reallığa» və «həyatiliyə» qarşı durur. Fədeyev yazırdı: «Hər şey mahiyyətcə həyatli olmalıdır, vacib deyil ki, hər şey həyatın eyni olsun. Çoxsaylı formalardan biri də şərtlilik forması (yəni «qeyri-həyatli») ola bilər» [Rosrelova G 1976, s.206].

T.Qəhrəmanov qeyd edir ki, hətta sırf realist üslubda yazılmış «əsərlərdə də şərti-metaforik vasitələrdən bəhrələnmə meylli getdikcə güclənirdi». Tənqidçi sərt realist üslubda yazılmış «Qətl günü» əsərində «həyatın realist tədqiqi» ilə «tarixin şərti-metaforik tədqiqi»nin «ekspressiv-assosiativ paralelli»yini [Qəhrəmanov T. 1989, s.137] müşahidə edir. Başqa bir tədqiqatda isə qeyd olunur ki, «burada («Qətl günü»ndə –T.S.) hər bir cümlənin, sözün rəmzi mənası var» [Qasimov H. 1994, s.108]. Elə buna görə də nəzərə almaq lazım gəlir ki, bu tipli əsərlərdə «hətta konkretliyi ilə seçilən süjet, kompozisiya, fabula elementlərində də metaforik şərtlilik hər şeyi üstələyir» [Qəhrəmanov T. 1989, s.142]. Deməli, Sədi Əfəndinin «Qətl günü» əsərindəki zaman, məkan, obrazlar aləmi, bu obrazların dilindən səslənən fikir və mülahizələri ancaq müstəqim mənasında və konkretliyində başa düşə bilmərik. Burada bütün təsvirlər şərtliliklə şərtlənir. Nəzərə almaq lazımdır ki, hətta romanın müəllifi də şərtidir. Sədi Əfəndinin romanındakı təsvirlərin şərti-metaforik oxunuşu var.

Tarix və hadisələr uzaq keçmişdən götürülsə də, hadisələrin şərti-simvolik mənası Sədi Əfəndinin yaşadığı dövrün – 20-30-cu illərin mahiyyətini ifadə edir. Sədi Əfəndinin «romanı»nda Azərbaycanın 20-ci illərdə XI Qızıl Ordu tərəfindən işğalının əsas cizgiləri əks etdirilmişdir. Sədi Əfəndinin gündəliklərindən məlum olur ki, bu romana görə onu çox çək-çevirə salırlar. Sovet rejimi, onun Adil Salahov kimi məmurları, Muxtar Kərimli kimi sənət dəllalları romanda müasir həyatın acı gerçəkliklərini, rəzalət və əyintilərini, bir sözlə, rejimin kəskin ifşasını görürdülər. Hökmdarın dilindən deyilən «bir gündə yüz şair başı kəsilsə də, heç kəs və heç bir zaman hökmdarın üzünə ağ ola bilməz» sözlərindəki müasirlik və kəskin ifşaçılıq tendensiyası da onlara yaxşı məlum idi. Nəhayət, başından qabaq dili kəsilən şair 30-cu illərdə repressiya edilib cismən və mənən öldürülən yüzlərlə sənət adamının ümumiləşdirilmiş obrazıdır. Hətta orası da maraqlıdır ki, həmin başı kəsilən şairlərdən biri Ə.Cavad 1929-cu ildə yazdığı «Səsli qız» poemasında sovet rejiminin Azərbaycanı zəbt etmə siyasətini uzaq keçmişdən bəhs edən bir əhvalat vasitəsilə, eynilə, Sədi Əfəndinin romanında olduğu kimi, rəmzi yolla açıb göstərmişdi: «Hekayədə («Səsli qız»dakı uzaq keçmişdən bəhs edən əhvalatda-T.S.) göstərilir ki, qan içən bir hökmdar altı aydan çox davam edən bir

mühasirədən sonra, başqa bir ölkənin torpaqlarını zəbt etmiş, əhalisini qırıb, xanımanlarını xarabazara çevirmişdi... Bu məzmununda 20-ci illərin siyasi hadisələrinə üstüörtülü, lakin qəti işarələr vardır. Əslində, təsvir edilən hadisələrdə 1920-ci ildə Azərbaycan Milli Demokratik Respublikasının devrilməsi, XI Qızıl Ordunun törətdiyi vəhşiliklər nəzərdə tutulur. Müəllif qəsdən hadisələrin baş vermə tarixini əvvəlki dövrlərə aid edir. Lakin təsvir edilən hadisələrlə 20-ci illərdə Azərbaycanda baş verən hadisələri müqayisə etdikdə oxşarlıqlar aşkar görünür. XI Qızıl Ordu Azərbaycana daxil olan zaman tökülən qanların az bir zaman içərisində ört-basdır edilməsi, əsl həqiqətdə Azərbaycanın Sovet Rusiyasının müstəmləkəsinə çevrildiyi halda, azad sovet respublikalarından biri kimi qələmə verilməsi hekayədəki qaniçən hökmdarın zəbt etdiyi ölkədə yeritdiyi siyasətlə tam üst-üstə düşür» [Salamoğlu T. 1998, s.57-58].

Deməli, tədqiqatçıların «ictimai həyatımızın iki yüz il qabaqkı dövr» (Anar), «məmləkətin uzaq keçmiş» (V.Yusifli), «məmləkətin iki əsr əvvəlki tarixi» (Y.Axundov), «qeyri-müəyyən qədim dövr» (Q.Kazımov) kimi xarakterizə etdikləri birinci zaman kəsiyi tamamilə şərtidir, metaforik səciyyə daşıyır. Bu zaman kəsiyində verilən təsvirlər «uzaq keçmiş» hadisələrinin müasirliyini şərtləndirir, uzaq keçmişin şərti-metaforik və simvolika üsulunda təsviri ilə 20-30-cu illəri ifadə edir. Zaman «uzaq keçmişlik» məzmunundan çıxıb rəmzlər vasitəsilə 20-30-cu illərə qovuşur. Beləliklə, Y. Səmədoğlunun romanında bir çox tədqiqatlarda üç müstəqim zaman kəsiyinin hadisələri kimi səciyyələndirilən təsvirlər, əslində, bir şərti – metaforik (20-30-cu illərin uzaq keçmişlə şərti-metaforik ifadəsi hesabına) və iki müstəqim (bir 30-cu illər, bir də bizim günlər) zaman kəsiyi ilə bütövləşən vahid bir zamanın – sovet siyasi rejimi dövrünün sərt realist üslubda bədii təhlilindən ibarətdir.

«Ölüm hökmü» romanında da roman içində «roman» üsulunun təzahürünü görmək mümkündür. «Qətl günü» romanındakı xədim hökmdarla bağlı «roman» əsərin ümumi strukturuna əsas obrazlardan biri Sədi Əfəndinin yazmış olduğu roman kimi daxil olur. «Ölüm hökmü»ndə də tələbə və gənc yazıçı Murad İldırımının yazdığı «Hər şey gəlib keçər» hekayəsi bu prinsiplə əsərin bədii strukturunda müəyyən mövqe tutur.

Lakin «Qətl günü»ndən fərqli olaraq «Ölüm hökmü»ndə roman içində «roman» və yaxud «hekayə» prinsipi əsərin bədii strukturunun ümumi və aparıcı əlaməti sayıla bilməz. «Ölüm hökmü» ilə Ç.Aytmatovun «Əlvida, Gülsarı» povestinin bədii strukturunda ciddi səsleşmə, uyğunluq görmək mümkündür. «Əlvida, Gülsarı» povesti, ilk növbədə, Gülsarı adlı atın taleyi haqqında «povest» kimi oxunur. Bu «povest» sırf şərti-metaforik məzmunludur. İkinci halda, biz əsəri real planda — Tanabayın həyat «romanı» kimi qavrayırıq.

Bununla belə «Ölüm hökmü» romanı öz poetikası baxımından «Qətl günü» romanı ilə yaxından səsleşir. İdeya-məzmun cəhətcə hər iki romanı içində

yaşadığımız cəmiyyətə dərin bədii nüfuz cəhdi birləşdirir. Fərq burasındadır ki, «Qətl günü»ndə analitik təhlillər zamanı sosial-fəlsəfi, «Ölüm hökmü»ndə isə sosial-siyasi və mənəvi-əxlaqi müstəvidə ümumiləşdirməyə meyillidir. Hər iki romanı mövcud cəmiyyət əxlaqına qarşı sərt tənqidi münasibət də bir məcraya gətirir və bu «bir məcrada gəlişmə» hər iki romanın bədii strukturunda da ortaq məqamlar yaradır.

«Qətl günü» də, «Ölüm hökmü» də həm müasir, həm də repressiya illərinin hadisələrindən bəhs edən romanlar kimi düşünülür. «Ölüm hökmü»ndə də hər dövrün öz «romanı», öz süjeti vardır. «Qətl günü»ndən fərqli olaraq, «Ölüm hökmü»ndəki «roman»lar roman içində «roman» prinsipi ilə yox, təhkiyədə qəfil keçidlər, qırılmalar üsulu ilə ərsəyə gəlir. «Qətl günü»ndə müxtəlif və müstəqil süjet xətləri yazıçının əsas fikirlərinə xidmət edən mükəmməl kompozisiya çərçivəsində qavranılır. «Ölüm hökmü»ndə əsas süjet vahiddir, lakin təhkiyə fərqli zaman kəsiqlərinə vaxtaşırı ekskursla davam və inkişaf etdirilir. «Lakin biz qətiyyənlə bir süjet natamamlığı hiss etmirik» (Elçin). Çünki təhkiyənin qəfil keçidləri – süjet qırılmaları bədii təsvir və təhlilin mən-tiqindən doğur. Yazıçı durğunluq dövrünün mənəvi, sosial-siyasi, əxlaqi böhranını göstərir. Mənəvi müflisliyin, sosial erroziyanın təmsilçisi kimi Əbdül Qafar zadənin, Fərid Kazımlının, Nəcəf Ağayeviçin və onların ətrafındakıların obrazını yaradır. Tülkügəldi Qəbiristanlığını mikrocəmiyyət kimi alaraq, buradakı eybəcər mühiti bütün dəhşətləri və çılpaqlığı ilə göstərir. Elə bir mühit ki, orada Əbdül Qafar zadələrin hakimiyyəti sonsuzdur, vicdanlı və təmiz insana yer yoxdur. Xosrov müəllim, tələbə Murad İldırımının obrazları bu mühitdə məhvə məhkum insanın simvolu kimi canlanır.

Roman müəllifi təsvirləri dərinləşdirdikcə oxucunu düşünməyə, mühakiməyə sövq edir: Bütün bunlar nə üçün belədir? Bu əxlaqsızlığın kökü hardan gəlir? Keçmişə qayıdış — 30-cu illər hadisələrinin süjetin mərkəzinə gətirilməsi bu «düşüncə» və «mühakimə»lərə axtarılan cavabla əlaqəlidir. Romanda süjet ardıcılığı xronoloji prinsipə yox, məntiqi düşüncəyə söykənir. Bu məntiqə Elçin romanın «Tonqal» və «Qonaqlıq» fəsillərində repressiya illərində siyasi rejimin milli əxlaqa, ümumbəşəri dəyərlərə vurduğu ağır zərbələri göstərir. Arzu, Ələsgər müəllim, Xıdır milli mə-nəviyyatın məhz rejimin təsiri ilə əsaslı pozulma prosesini simvollaşdırırlar.

Vicdanının səsinə qulaq asıb ləyaqətini saxlamağa çalışan Xosrov müəllimin bütün həyatı boyu üzleşdiyi dəhşətlər rejimə müxalif insanın taleyini göstərir.

Romanda Əflatun və Əbdül Qafar zadə obrazları siyasi rejimin 30-cu illərdə əkdirdi toxumdan bitən ağacın meyvəsi kimi qavranılır. Onlardakı əndazəsiz əxlaqsızlığın kökləri məlum olur.

Beləliklə, romanın iki müxtəlif zaman kəsiyindən bəhs edən «epizodları» məntiqi baxımdan bir-birini tamamlayır, mövcud nəticənin səbəbinin izahı kimi

bir-birinə bağlanır. Eyni zamanda, əsərin obrazlar sistemində bir varislik əlaqəsi görünür. Xıdır – Əbdül Qafarzadə, çəkist Murad İldırımli – tələbə Murad İldırımli xətlərindən, Arzunun və Xosrov müəllimin tale romanlarından doğan assosiativ düşüncələr repressiyadan durğunluğa doğru gedən yolun, durğunluqdan repressiyaya qayıdışın (süjetin hərəkət istiqamətinin) məntiqini başa düşməyə kömək edir və romanın süjet sistemindəki bütövlüyü ortaya qoyur.

«Ölüm hökmü»nün də kompozisiya quruluşu paralel süjetlərin fikri assosiativ əlaqələnməsi, sıx bağlılığında və birinin o birini tamamlaması məntiqində mükəmməl görünür.

Romanın kompozisiyası iki əsas obrazla bağlı ayrı-ayrı süjet xətlərinin çarpazlaşması, daxili ahəng və pafosu ilə üst-üstə düşməsi əsasında formalaşır. Ç.Aytmatovda olduğu kimi, bu strukturun Elçin nəsrinə üçün də səciyyəvi olduğunu demək mümkündür. Onun «Dolça» povestində də süjet xətlərinin bu tip «çarpazlaşması»na rast gəlirik. «Ölüm hökmü» də, əgər belə demək mümkündürsə, ilk növbədə, it-Gicbəsər haqqında «povest» kimi oxunur. Bu povest pritça kimi qavranılır və müəllif mövqeyinin bədii ifadəsində əhəmiyyətli rol oynayır.

Əsərdə Tülkügəldi Qəbiristanlığı şərti bədii məkan kimi təsvir edilir. Tədqiqatlarda onu mikroçəmiyyət kimi də mənalandırırlar. Mahiyyət eynidir. Şərti bədii məkan kimi də, mikroçəmiyyət kimi də qəbiristanlıq içində yaşadığımız ictimai mühiti, cəmiyyət həyatını simvolikləşdirir. Deməli, itin bu məkana daxil olması da simvolik mənəlidir. Belə bir mülahizə ilə qətiyyənlə razılaşmaq olmaz ki, «it» obrazı əsərə («Ölüm hökmü» romanına — T.S.) simvolik funksiya daşıyan mifoloji arxetip kimi deyil, adi məişət-güzəran personajı kimi daxil edilmişdir [Bayramova N. 2003, s.160].

İtin Tülkügəldi Qəbiristanlığına gəlişi də, bu mühitə onun qəbulu da, bu mühitdə ona «xoş» münasibət də, bu münasibətin dəyişməsi də, burda yaşamaqdan imtina etməsi də, sonra başına gələnlər və nəhayət, intihar «aktı» da simvolik mahiyyətlidir.

Elçinin romanında konfliktin ümumbəşəri mənası Xeyirlə Şərin, humanizmlə antihumanizmin, başqa sözlə, humanist əxlaqi dəyərlərlə ideoloji əxlaq arasındakı daxili ziddiyyətdə, kolliziyalarda aydınlaşır.

Tülkügəldi Qəbiristanlığı ideoloji əxlaqın hökmran olduğu bir mühitdir. Burda yaşayan və çalışan hər bir adam bu əxlaqın sahibidir. Bütün Qəbiristanlıq idarəsi bu əxlaqın mahiyyətini və tələblərini yaxşı bilir və əməl edir. Burada fərdi düşüncəyə, mənəvi azadlığa və ictimai ideala yer yoxdur. Hamı birinciyə sözsüz tabedir (bu mühitdə Əbdül Qafarzadəyə), birinci də onların maddi tələbatını ödəməyi öhdəsinə götürmüşdür. Bu, mühitin yazılmamış qanunudur. İti bu mühitə qəbul edəndə onun gələcəkdə bu yazılmamış qanunlara əməl edəcəyinə ümid bəsləmişdilər. Əbdül Qafarzadə onun «küçük baxışlarında bir etibar, ümid» görmüşdü (Yəni Əbdül Qafarzadə ümid bəsləmişdi ki, bu küçük böyüyüb it olanda

ona sadıq olacaq) və elə buna görə də qəbiristanlıq idarəsinin qarovulçusu Əflatuna tapşırırdı: «Yaxşı bax buna» [Elçin. 1989, s.12].

Əbdül Qafarzadə ideoloji əxlaqın özünü təmsil edir. İdarə əhli – Əflatun, Vasili, Mirzəibi, Ağakərim, mayor Məmmədov ideoloji əxlaqın daşıyıcısıdır. İdeoloji əxlaqın daşıyıcılığına gedən yol öncə bu əxlaqın qurbanına çevrilməkdən keçir. Tülkügəldi Qəbiristanlığında yaşadığı müddətdə it bu «yol»u keçməlidir. Ya bu əxlaqın daşıyıcısına çevrilməlidir, ya da bu mühitdən uzaqlaşmalıdır. Ona yedirilən şirniyyatlar, müxtəlif kolbasa və sosislərə rəğmən günlərin birində itin «boynunu irəli uzadıb hirsə Əbdül Qafarzadəyə hürməyə başlaması» ideoloji konveyerdən keçmədiyini göstərir. Gicbəsər Tülkügəldi Qəbiristanlığında yaşamaq istəmir. İtin sonrakı taleyi – ona heç yerdə yaşamaq imkanı verilməməsi, hər yerdən qovulması, bir neçə dəfə yaralanması, ölüm təhlükəsi ilə üz-üzə durması və nəhayət, intiharı ideoloji konveyerdən keçməyən insanın taleyini simvollaşdırır.

Romanda itin – Gicbəsərin taleyi haqqında «povest» Xosrov müəllimin həyat romanı ilə müqayisədə romanın ideya – bədii dəyərini tamamlayır.

Xosrov müəllimin həyat romanında cəmiyyət həyatının realist mənzərəsini görürük. Həm də bu «roman» onunla da səciyyəvilik qazanır ki, bədii təsvirin həddlərini mikro-cəmiyyət mühitindən çıxarıb cəmiyyət həyatının ən müxtəlif sferalarına qədər genişləndirir. Bu «roman»da da ideoloji əxlaqın insan psixologiyasına təsirinin ən mühüm məqamları açılır. Gicbəsər obrazının simvolikasında ifadə olunan mənə yükü realist xətdəki Xosrov müəllim və tələbə Murad İldırımın obrazlarının taleyində davam etdirilir. Süjetin müasir dövrdən yaxın keçmişə – 30-cu illərə doğru hərəkəti ideoloji əxlaqın cəmiyyət həyatına nüfuzunun trayektoriyasını əks etdirir.

Gicbəsərin intiharı, Xosrov müəllimin gözündəki «dəhşətli ağrı», tələbə Murad İldırımın uğursuz həyatı öz sosial mündəricəsi ilə bir-birini tamamladığı kimi, Ələsgər müəllimin satqınlığı ilə qızı Arzunun pozğun bir qadına çevrilməsi, Xıdırın vaxtsız qırılan həyatı ilə Abdul Qafarzadənin xərçəngə tutulması arasındakı güclü məntiqi əlaqə romandakı süjet və zaman paralellərinin daxili vəhdətini göstərir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Anar. (1984). Yazıcının ilk romanı. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti.
2. Bayramova N. (2003). Elçin nəsrinin poetikası. Bakı, Ozan.
3. Elçin. (1989) Ölüm hökmü. Bakı, Yazıçı.
4. Elçin. (1999). Ədəbiyyatımızın yaradıcılıq problemləri. Bakı, Təhsil.
5. Əlişanoğlu T. (1999). Azərbaycan «yeni nəsr»i. Bakı, Elm.
6. Hüseyinov A. (1994). Nəsr (84-cü ilin ədəbi icmalı). Ədəbi proses-83-84. Bakı, Elm.

7. İsmayılzadə İ. (1989). Repressiyadan durğunluğa doğru (Ön söz). Elçin. Ölüm hökmü. Bakı, Yazıçı.
8. Kazımov Q. (1997). Sənət düşüncələri. Bakı, Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası.
9. Qarayev Y. (1988). Meyar şəxsiyyətdir. Bakı, Yazıçı.
10. Qarayev Y. (2015). Seçilmiş əsərləri. V cilddə. III cild. Bakı, Elm.
11. Qasımov H. (1994). Müasir Azərbaycan romanı. Bakı, API-nin nəşri.
12. Qəhrəmanov T. (1989). Müasir Azərbaycan nəsrində şərti-metaforik üslub. Yaradıcılıq metodu məsələləri (məqalələr məcmuəsi). Bakı, Elm.
13. Muğanna. (1988). İdeal. Bakı, Yazıçı.
14. Paşayeva N. (2003). İnsan bədii tədqiq obyektı kimi. Bakı.
15. Salamoğlu T. (1998). Fəciətli talelər. Bakı, Elm.
16. Salamoğlu T. (2012). Ən yeni Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. Bakı, Səda.
17. Səmədoğlu Y. (1987). Qətl günü. Bakı, Yazıçı.
18. Yaşar. (1982). Uçub gedən mələk. «XƏZƏR» jurnalı, №5.
19. Yusifli V. (1986). Romanlar, qəhrəmanlar. «Azərbaycan» jurnalı, №9.
20. Rosrelova G. (1976). Vvedenie v literaturovedenie. Moskva, Visshaya shkola.

Interpretation of the «Chaotic World» in the analysis of literary studies

Solmaz Alasgarova

Doctoral student of West Caspian University, Azerbaijan.

E-mail: solmazalasgarova@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-1035-0330>

Abstract. The solution to the problems posed in Harold Pinter's dramaturgy is important not only for the British nation but for all mankind. The adversary dealings between people, the dynamics of events, and unusual results, the combination of scary and funny motives, all lead to the emergence of «Comedy of Menace». The conflict between spiritual need and mind, feeling and obligation, emotion and responsibility ends in the victory of one of the two. Pinter, who prefers to write his life as it is, argues more about its contradictions and meaninglessness. Dreams, nightmares, numbers play an important role in expressing the main idea. Obedience, or struggle, or at least disagreement with another, is determined by the dialogue of the characters. The desire to defend oneself from oppression by staying away from others is still a sign of imperfection of the state system and the existence of violence in society. As Pinter's and Elchin's process of works couldn't be imagined in any frame of literary movements is so actual and relevant today. Like Harold Pinter, the problem of man and society, the issue of interaction of human with society also concerns Firooz Mustafa.

Keywords: Dramaturgy, Theatre of the Absurd, Comedy of Menace, human and social issues, Azerbaijani Dramaturgy.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.124>

To cite this article: Alasgarova S. (2020). Interpretation of the «Chaotic World» in the analysis of literary studies. *Teaching of Azerbaijani Language and Literature*. V. 263, Issue I, pp. 59–72.

Article history: Received — 07.12.2019; Accepted — 14.03.2020

Ədəbi-bədii əsərlərin dilindən «Xaotik Dünya»nın təsviri

Solmaz Ələsgərova

Qərbi Kaspi Universitetinin dissertantı, Azərbaycan. E-mail: solmazalasgerova@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-1035-0330>

Xülasə. Harold Pinterin dramaturgiyasında qoyulan problemlərin həlli yalnız ingilislər üçün deyil, bütün bəşəriyyət üçün əhəmiyyətlidir. İnsanların bir-birinə rəqib münasibəti, hadisələrin dinamikası və qeyri-adi nəticə, qorxulu və gülməli motivlərin qovuşması «təhdidlər komediyası»nın meydana çıxmasına səbəb olur. Mənəvi ehtiyac və ağıl, hiss və borc, emosiya və vəzifə arasındakı konflikt ikisindən birinin qələbəsi ilə bitir. İtaətkar olmaq, yoxsa mübarizə aparmaq, ən azı başqası ilə razılaşmamaq obrazların dialoqu ilə müəyyənləşir. Ətrafdakılardan uzaqlaşmaqla, kənar gəzməklə özünü təzyiqdən qorumaq istəyi yenə də dövlət quruluşunun mükəmməl olmadığına və cəmiyyətdə zorakılığın mövcudluğuna işarədir. Pinter və Elçin yaradıcılığı zamanı geridə qoyaraq hər hansı bir ədəbi cərəyan çərçivəsinə sığışmadığına görə aktualdır və oxşar xüsusiyyətlərə malikdir. İnsan və cəmiyyət problemi, insanın cəmiyyətlə toqquşması məsələsi Harold Pinter kimi Firuz Mustafanı da narahat edir.

Açar sözlər: Dramaturgiya, absurd teatr, təhdidlər komediyası, insan və cəmiyyət problemi, Azərbaycan dramaturgiyası.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.124>

Məqaləyə istinad: Ələsgərova S. (2020). Ədəbi-bədii əsərlərin dilindən «Xaotik Dünya»nın təsviri. «Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi», № 1 (263), səh. 59–72.

Məqalə tarixəsi: göndərilib — 07.12.2019; qəbul edilib — 14.03.2020

Giriş / Introduction

Sabit ədəbi düsturlardan imtina, dilin ifadə imkanlarından sərbəst istifadə, dialoq və nağıletmə yerinə psixoloji düşüncənin açılmasına üstünlük vermə, müxtəlif ədəbi janrları birləşdirməni Pinter yaradıcılığının aktuallığı və yeniliyi hesab edirik. Harold Pinterin dramaturgiyasında qoyulan problemlərin həlli yalnız ingilislər üçün deyil, bütün bəşəriyyət üçün əhəmiyyətlidir.

Müasir Azərbaycan dramaturgiyasında Elçin Əfəndiyev, Kamal Abdulla, Afaq Məsud, Firuz Mustafa və başqa ədiblərimizin yaradıcılığına nəzər saldıqda, Pinter absurdizminə və postmodernizminə oxşar cizgilərə rast gəlirik, lakin bu oxşarlıqlar tam fərqli şəkildə özünü göstərir. Pinter və müasir Azərbaycan dram əsərləri arasında müqayisə aparmaq və oxşarlıqları müəyyən etməklə ingilis dramaturqunun yaradıcılığının Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üçün əhəmiyyətini göstərmək mümkündür.

Əsas hissə / Main part

Harold Pinter yaradıcılığının «Təhdidlər komediyası» adlandırılan birinci dövəründə bəzi pyeslərdə insanların bir-birinə qarşı hədsiz mehribanlığı və ya kobudluğu, sevgisi və ya nifrəti, insanların bir-birini başa düşməməsi bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən qütblərin qarşılaşması kimidir. Uyğunsuzluq, təzadlar dramaturq tərəfindən həyatda olduğu kimi yarımçıq şəkildə, izah olunmadan qələmə alınır.

«Mətbəx lifti» («The Dump Waiter») (bəzən bu pyes «Lal ofisiant» kimi tərcümə olunur) adlı əsərində müəmmalara rast gəlirik, lakin artıq bu sirlər, mistika əqləuyğundur. Naməlum məqsədsiz gözləmə motivi inkişaf etdirilir, gözləmənin darıxdırıcı təsiri ədavət hissini, düşmənçilik xarakterini alovlandırır. Ben və Gesin bir-birinə rəqib münasibəti, hadisələrin dinamikası və qeyri-adi nəticə, qorxulu və gülməli motivlərin qovuşması «təhdidlər komediyası»nın meydana çıxmasına səbəb olur.

Müharibə zamanı və sonra Pinter həmişə şiddətlə qarşılaşıb və bu zorakılıq, həyatda qalmaq üçün mübarizə aparmaq, sözsüz ki, onun yaradıcılığına da sirayət edir. Seray Durakın fikrinə görə, Pinterin yəhudi olması və oxumaq üçün özü ilə kitab gəzdirməsi səbəbindən kommunist olduğu düşünülmüş, küçə dəstəsi ilə mücadilə etmiş, zərbələrə tuş gəlmiş və döyüslərə qarışmışdır [Durak S. 2019].

Bu pyesdə də hadisələr otaqda baş verir, zirzəmidəki bu otaqda iki nəfər – Ben və Ges muzdlu qatillərdir. Belə anlaşılır ki, əvvəllər bu otaq restoranın mətbəxi olub. Arxa divardakı cihazdan «qızarılmış kartofla ət soyutması – iki pay», «saqodan puding – iki pay, şəkərsiz qaymaq – iki pay» kimi əmrlər yazılı formada göndərilir. Əmrlər getdikcə mürəkkəbləşir: «şorba, qaraciyərlə soğan,

mürəbbəli pirojna» [Pinter H. 2010]. Qatillər aşkara çıxarılmaq təhlükəsi altında möcüzəli əmrləri yerinə yetirməyə çalışırlar. Lakin onların göndərdiyi şokoladlar erimiş, meyvəli pirojna daş kimiymiş, süd turşuyub, peçenye kiflənib.

Ben ilə Gesin mənasız söhbətləri gərgin vəziyyəti yumşaltmağa xidmət edir. Onlar bütün dünyaya öz torunu atan gizli siyasi təşkilat və ya mafiya tərəfindən bu işə təyin olunur. Onlar dəfələrlə bir yerdə sınaqdan çıxarırlar. Benin danışıqlar cihazı vasitəsilə aldığı təlimatda deyilir ki, qapıdan daxil olan ilk insanı öldürməlisən. Qurban isə Ges olur. Ben Ges ilə münasibətlərinə son qoymaq, öz nüfuzunu artıraraq sığortalanmaq istəyir. Daha çox gücə sahib olmaq üçün hücumə keçmək lazımdır. Liderliyi ələ almağa çalışan və passiv olanlar arasında həyat mübarizəsi söz, hərəkət vasitəsilə, mənəvi və fiziki cəhətcə üstünlük əldə etmənin köməyi ilə aparılır. Martin Esslin Pinter qəhrəmanlarının həyat və azadlıq uğrunda mübarizə aparması fikri ilə razılaşmır, pyeslərdəki əsas istiqamətin insanın özü və öz təbiəti ilə qarşılaşması kimi təhlil edilməsi fikrini müdafiə edir. Həmçinin, tədqiqatçı onun yaradıcılığında insanın mövcudluğunun mənasız şəkildə əks etdirilmədiyini qənaətindədir. Belə halda düşünmək olar ki, Pinter qəhrəmanlarının əsas problemi azadlıq, suverenlik, muxtariyyət, sərbəstlik əldə etməkdir. Dramaturq bir tərəfdən Bekketin əsərlərini çox sevdiyini və onun təsirini öz əsərlərində duyulmasını mümkün hesab edir, digər tərəfdən özünün absurd teatr yazıcısı kimi tanınmasının əleyhinədir.

Tərəflərdən biri qalib gəlmək üçün qorxu hissi yaratmalıdır. Qorxu hissi bu pyesdə revolver vasitəsilə yaradılır. Təbii ki, gizli təşkilatlar maddə qatillərdən öz məqsədləri üçün istifadə edir, sonra müxtəlif səbəblərdən aradan götürürlər. Bu problem pyesdə təsvir olunur və yüngül qazanc əldə etmək üçün qatilə çevrilən neçə-neçə gəncin məhv olması qabardılır. Müəllif yaradıcılığının daha sonrakı dövrlərində lirik şeirlərində siyasi mövzulara daha sıx müraciət edir, amma dram əsərlərində də etirazçı vətəndaş mövqeyinin təsviri nəinki ədəbi tənqidin, həm də politoloqların diqqətini özünə cəlb edir. Amma bununla demək olmaz ki, ilk pyeslərində siyasi mövzulara toxunmur. Mətnaltı formada da olsa, əsərlərinin əksəriyyətində dövlət siyasəti, idarəçiliklə bağlı etiraz və narazılığını bildirir.

Əsərin janrını müəyyən etmək olmur. Komedi ünsürlər – mənasız söhbətlər, futbol komandasının bu şənbə günü oynaması, qəzetlərdən oxuduğu xəbərlərin (87 yaşlı kişinin maşının altına düşməsi, 8 yaşlı qızın pişiyi öldürməsi), tualetin su çəninin gec dolması, çay isidib içmə bilməmələri getdikcə artan narahatlığı gizlətməyə imkan verir. Danışdıqları ilə etdikləri fərqli olan personajların dialoqu, Esslinin fikrincə, çox dərin mənalarla malik olmaqla yanaşı, Pintersayağı nitqdən istifadə edir, səhnədə daxilə qapalıdır və həyatda istifadə edilən nitqdən xeyli uzağa düşür.

«Bütün qabların kənarında zolağı var. Lap qırağında. Fincanın özü isə qara

rəngdədir. Nəlbəkisi də qaradır; yalnız tən ortası-fincan qoyulan yeri ağdır» [Pinter H. 2010]. Ges həyəcanını gizlətmək üçün bu tipli söhbətlərlə Benə müraciət edir. Nəlbəki, fincanların rənginin vurğulanması müəllif tərəfindən bir vasitə kimi istifadə olunur. Qara rəng ölüm, zülmət, ağırlıq rəmzidir, bu rəngin üstünlüyü reallığın neqativ qəbul edilməsi, psixoloji vəziyyətin ağırlaşması deməkdir. Pyesdə gərginlik hökm sürür və qətl ilə bitir. Faciəvi sonluq isə əsəri farsa çevirir.

Filosof-dramaturq Firuz Mustafa «Marian çökəkliyi» absurd pyes-duetində artıq baş vermiş cinayət barədə danışıq. Əsərdə ağpencəkli və qarapencəkli kişi arasında gedən dialoqlara əsasən deyə bilərik ki, cinayətin istintaqı gedir və iki təzad təşkil edən rənglərin kontrastından bir vasitə kimi istifadə edilir. Onların üz-üzə dayanması məqamında qarapencəkli kişi arxaya çəkilir, sanki ağpencəkliyə qarşıdır. Ağ rəngin qara rəng qarşısında üstünlüyü kimi şərtindən istifadə olunur. Müəllif dramaturji üsul kimi bir-birinin hərəkətlərini, hətta söz və ya ifadələrini təkrar etmədən istifadə edir. Pinter yaradıcılığında da bu vasitəyə tez-tez müraciət olunur. Təkrarlar hər hansı bir fikri vurğulamaq, oxucu və yaxud dinləyicinin diqqətini həmin məsələyə yönəltmək məqsədi daşıyır.

F.Mustafanın «Qara ulduzlar» dramında məhbusun həbsxanadakı həyatı təsvir olunur, onun «cinayəti» mühiti dəyişdirmək istəməsi, hökmdarı ədalətə çağırmasından ibarətdir. Pinterin «Mətbəx lifti»ndə də cinayətkarı yetişdirən mühitdir. İnsan və cəmiyyət problemi, insanın cəmiyyətlə toqquşması məsələsi dünya mütəfəkkirlərini narahat edir. Pinter cəmiyyətdə olan neqativ hallarla barışan və barışmayaraq seçdiyi üsullarla mübarizə aparmağa üstünlük verən insanları göstərərək həqiqətin qələbəsinə inam bəsləyir. «Elə dünyaya gəlişimin məqsədini də məhz bunda görürəm: həqiqətin dərkində, xeyrin şər üzərində qələbəsində insanlara yardımçı olmaq... Mənim insana bəxş etdiyim həqiqət olub. Elə içimdə yaşatdığım o həqiqətə görə də başım həmişə bəlalər çəkib. Deyirəm bəlkə həqiqət rəzillər üçün oddan daha təhlükəlidir? Mən yaxşı bilirəm ki, həqiqət rəzalət üzərində heç zaman mütləq qələbə çala bilməyəcək» [Pinter H. 2010]. Cəmiyyətdə hökm sürən hərcmərclik nəticəsində həqiqət və ədalət tapdalanır. Bu məsələlərin şərhində ingilis və Azərbaycan dramaturqlarının qənaəti üst-üstə düşür.

Cəmiyyətdəki problemlər insan həyatının absurd olması fikrinə gətirib çıxarır. «Deyirdin həyat başdan-başa mənasızlıqlarla doludu, sən də bu məntiqsiz mənasızlığın içində boğulub ölürsən... Səhərlər robot kimi iş getmək, axşamlar gözünü döyənək eləyən evinə qayıtmaq, əlinin altına keçəni yeyib yatmaq məşəqqətdi, məşəqqət!...» Bu sözləri Afaq Məsudun «O məni sevir» pyesində Ayomun dilindən eşidirik. Həyatın yeknəsəklikdən və mənasız məzmununsuzluqdan ibarət olması Harold Pinter kimi azərbaycanlı dramaturqlarını da narahat edir. İnsanların yaşadığı sevinc və iztirabların mənasızlığı fikri Firuz Mustafanın «Hövsan soğanı», «O da aşiq olub, yaza dünyada» pyeslərində də qabardılır.

1957-ci ildə Pinter radio və televiziya üçün pyeslər yazır. «Yüngül ağrı» («A slight ache») (1958) tragikomik pyesi ərnlə arvadın yuxu və arzularını, əsasən də ərnlə naməlumluq, qocalıq qarşısında qorxusunu, özünü təsdiq etdirə bilmək təhlükəsini əks etdirir. Bu pyes BBS kanalı ilə səsləndirilir. 1961-ci ildə London səhnəsində böyük alqışlarla qarşılanır. 2008-ci ildə İqbal xanın rəhbərliyi ilə Saymon Rassel Bil, Kler Xiqqins, Ceymi Bimiş kimi aktyorların ifasında Milli Teatrda göstərilir.

Mürəbbə bankasına soxulan arını öldürənə, cənnətdə gizlənən təhlükə haqqında düşünənə qədər onlar hava, güllər və bağ haqqında adi tərzdə söhbət edirlər. «Zaman və məkan» adlı esse üzərində çalışan Edvard planet, cəmiyyət, həyat haqqında düşüncələrini yeri gəldikcə, bölüşür, ziyalı kimi görünməyə çalışır. Mənəvi ehtiyac və ağıl, hiss və borc, emosiya və vəzifə arasındakı konflikt ikisindən birinin qələbəsi ilə bitir. Reallığın dəqiq təsviri sübut edir ki, Pinterin işıqlandırdığı problem yalnız ingilislərə deyil, bütün bəşəriyyətə məxsusdur.

Flora tərəfindən Barbanas adlandırılan sirli kibrit satanı Edvard evə dəvət edir. Barbanas onların gizli qalan duyğularının qoruyucusu rolunda çıxış edir. Edvardın qorxuları, Floranın arzuları baş qaldırır. Məhz kibrit satmaq əhvalatı da, bizim fikrimizcə, mövzuya təsadüfi olaraq əlavə edilməyib. Çünki yandırmaq, alıxdırmaq, alovlandırmaq vasitəsi olan kibritin missiyasını dramaturq onu satanın üzərinə köçürərək mükəmməl metafora yaradır. Naməlum qaranlıqların işıqlandırılması, insanların həyat və ölüm haqqında fikirləşməyə məcbur edilməsi Pinter pyeslərinin dəyərini yüksəldən məsələlərdən biridir. «Kölgədə gizlənən təhlükə»ni görüb anlamaq artıq yarım əsrdən bir qədər çox (təxminən 70 il) müddətdir ki, alqışlarla qarşılanır.

Edvard və Flora adlı yaşlı ər-arvad iştirak edən tragikomik pyesdə üç personajdan biri – həftələrlə evin qapısı qarşısında kibrit satmaq istəyən şəxs tamamilə danışmır. «Susmaq dramalarda xarakter yaratma vasitəsidir və eyni zamanda vacib, psixoloji gərgin anları nəzərə çarpdırmaq üçündür. Sükut, bir qayda olaraq, pyeslərdə sözləri və hərəkətləri səhnədən sıxışdıraraq çıxardır, əvvəlcə personajlar danışq zamanı bir neçə saniyəlik düşünür, sonra ünsiyyətdən imtina edir və nəhayət, səssizliyə qərql olurlar» [Klimenko E. 2007, s.15].

Bizim fikrimizə görə, danışmaqla etibarlılıq hissini itirilməsi məsələsini dramaturq susmaqla həll edir. Cəlaləddin Ruminin sözləri ilə desək, «Sükut Allahın dilidir, qalanı isə tərəcəmədir». Dünyanın əksər alim və filosofları sükutu insan müdrikliyini aşkara çıxaran mühüm əlamət hesab edirlər.

Firuz Mustafanın «Qəfəs» komediyasında deyildiyi kimi, elə ən pisi də odur ki, dili var. O dillə insan öz daxilini gizlədir... Dili olan heç vaxt həqiqəti deyə bilməz! Yaltaqlıq və ikiüzlülük kimi sifətlər dilin köməyiylə üzə çıxır. Danışmasaq, heç kimi aldatmırıq, istehza etmərik, təhqir etmərik, deyinmərik. Kibrit satanın lal-kar olması şübhə altındadır. Bəlkə də həyatın, cəmiyyətin məntiqsizliyinə

qarşı susmaqla üsyan edir. Hesab edirik ki, susmaq cəmiyyətə, onun ədalətsizliyinə, zorakılığına, riyakarlığına qarşı bir etiraz formasıdır.

Edvard tanımadığı şəxsə öz həyatı barədə danışmağa başlayır, çünki ətrafdakılar onun problemlərinə nəinki şərik olmaq, hətta dinləmək belə istəmirlər, o, doyunca danışır, ürəyini boşaldır. Kibrit satan bütün suallara sükutla cavab verir. Əslində o, lal olsaydı, əl-qol hərəkətləri ilə nəsə deməyə çalışardı. Amma Barbanas ətrafında baş verənlərə laqeyd bir tərz nümayiş etdirir. Flora isə Barbanasa xüsusi hisslərlə yanaşmağa başlayır, ərinə kibrit səbətini verərək evdən qovur. Flora niyə belə edir? Barbanasa vurulur, yoxsa ərinin etirafları onu bu addımı atmağa məcbur edir? Kibrit satan Floranı özündən kənarlaşdırır, qadın isə ona cinsi meyl və ana məhəbbəti ilə yanaşır. Qısqançlıq mövzusu digər bir təhlükə kimi qarşımıza çıxır.

Kibrit satan Edvarddan fərqli olaraq laqeyddir, həyat amalını, cəmiyyətdə rolunu başa düşmək qorxusu hiss etmir. Özünüdərk təhlükəsinin yoxluğu əsas mövzulardan biri kimi tragikomediya qabardılır. Edvard isə təşviş içindədir, həyəcan keçirdir, pyes boyu arvadı ilə öz gənclik dövrlərini yada salır. Qocalıq, onun aqibəti və həyatın sonunu dərk etmək məsələsi Pinter qələmində maraqlı şəkildə həllini tapır.

Radiodinləyicilər pyes səhnəyə çıxarılan kimi bilmirlər ki, kibrit satan həqiqətən mövcuddur, yoxsa yaşlı ər-arvadın fantaziyasıdır, çünki bu pyes səsləndirilir. V.N.Suşkovaya görə, Pinter insan həyatının məntiqsizliyini və absurdluğunu sübut etmək üçün qəhrəmanlarının münasibətinin gündəlik məişət ehtiyacları üzərində qurulmasına üstünlük verir [Sushkova V. 2011].

Maraqlı bir məqam diqqətimizi çəkir: pyesin təqdimatı zamanı nümayiş etdirilən rəsmdə gəlinlik paltarında təsvir olunan qızın üzü qırmızı qızılıgüldən ibarətdir, lakin oğlanın üzü əcaib, buynuzlu heyvanın başı formasında təsvir olunur. Qırmızı qızılıgül ehtiraslı məhəbbətə dəlalət edir. Heyvan başı ilə təsvir isə qədim zamanlarda dini özünüdərkə növü olan totemizmədən xəbər verir. Bir kökdən, eyni totemdən yarandığını zənn edən ibtidai insanlar həmin heyvanın əlamətlərini daşımağa çalışırdılar. Digər tərəfdən arvadı xəyanət edən kişini buynuzlu hesab edirdilər. Bir versiyaya görə, Vizantiya imperatoru Andronik arvadlarını evinə dəvət etdiyi kişilərin başına maral buynuzu taxırdı. İkinci versiyada alman qadınları xristian dini mövcud olmayan zamanlar ərlərini ova yola salanda başlarına buynuzlu dəbilqə taxır və bir neçə ay əri qayıdana kimi azad hesab olunurdu. Ailə xəyanətini simvolizə edən «buynuz çıxarmaq» anlayışı bu iki versiya ilə əlaqədardır. Ola bilsin ki, Floranın xəyanət etmək istəyi diqqətə çatdırılmaq üçün belə təsvir edilir.

İlk pyeslərini təhlil etdikdə artıq belə bir nəticə çıxarmaq olar: həyatı olduğu kimi yazmağa üstünlük verən Pinter onun ziddiyyətlərindən və mənasızlığından daha çox bəhs edir.

İnsanların tənhalığı və bu dünyanın mənasızlığı probleminə Elçinin yaradıcılığında da rast gəlirik. Onun «Su» pyesində «Çətini öləncəndir! Öləndən sonra hər şey düzələcək!» deyən qadın ətrafda baş verənlərə biganə yanaşır, Harold qəhrəmanları kimi həyatdan nə istədiyini müəyyənləşdirə bilmir və özünü aldadaraq ömür sürür. Absurd pyeslərdə ictimai-psixoloji məzmunun açılmasında daxili dialoqlar mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Zahirən susan sirli kibrit satan laldı, kardı, yoxsa deyilənləri dərk etmir, bəlkə ona edilən müraciətləri mənasız hesab edir, Floranın nəvazişini qəbul etməyi belə qorxulu kabus kimi rədd edir. Həyat, zaman və cəmiyyətin təsiri nəticəsində insanların sanki «iflic» olması göstərilir. Pinter və Elçin pyeslərinin ortaq xüsusiyyətlərindən biri bizim həyatımızın cərəyan etdiyi istiqamətlərin göstərilməsi və bu həyatın müxtəlif cəhətlərinin ittihama məruz qalmasıdır. Bu dünyanın primitivliyi ortaya qoyulur, oxucular və ya tamaşaçılar anlayır ki, özləri də pyes qəhrəmanları kimi zamanın və cəmiyyətin əsiridir, doğru və yalanın, sadıqlıq və xəyanətin, həyat və ölümün onlar üçün heç bir fərqi yoxdur. İnsan həyatı absurddur, parlaq bir heçdən ibarətdir. İnsanın mənəvi aləminin gizli tərəflərinin təhlil edilməsi pyeslərin yüksək bədii dəyərindən xəbər verir.

«Xaotik dünya»nın təsviri

1958-ci ilin aprelində Londonda «Ad günü» («The Birthday Party») pyesinin premyerası baş tutur və «Otaq»dan fərqli olaraq repertuarda bir həftə qaldıqdan sonra tənqidçilərin təkidi ilə səhnədən çıxarılır. Amma 1959-cu ilin yanvarında Pinter Birminqemdə özü bir rejissor kimi əsəri səhnələşdirir, böyük nailiyyət qazanan tamaşa həmin il Londonda da böyük əks-səda ilə qarşılanır. 60-cı illərin əvvəllərində ingilis televiziya izləyiciləri möhtəşəm teletamaşaya baxırlar. Pyesin mövzusu ictimai yerlərdə insanların müzakirə, hətta mübahisə obyektinə çevrilir. Həmin il ABŞ-da da oynanılaraq alqışlara səbəb olur.

İlk tammetrajlı pyes olan «Ad günü»ndə «Otaq» və «Mətbəx lifti» ilə oxşar xüsusiyyətlərinə baxmayaraq, artıq qorxu hissi ilə müşayiət olunan və sirlərlə dolu olan vəziyyətlər yaradılmır.

Dramaturq abstrakt ideyaya əsaslanaraq pyeslərini qələmə alır. Onun pyeslərində personajların sayı azdır. Onun fikrincə, həddən artıq ciddilik gülüncdür, hətta faciə gülüş doğurur, həyat arzu, istək, fantaziya və ümidlərlə öz-özünü aldatmaqdan ibarətdir. Faciənin dəhşəti üzə çıxanda artıq oxucu düşünür. Pinter də öz pyeslərində hər tərəfdə mövcud olan dəhşət və absurdu əks etdirmək istədiyini bildirir. «Mən çalışıram ki, pyeslərimdə hərəkət, əməl və davranışlarımızın absurdluğu qəbul edilsin» [Pinter H. 2006]. Bəzi məqamlarda müəllifin yanaşması absurdizm cərəyanının nümayəndələrinin fikirləri ilə səsleşir. Absurd boş və mənasız söz-söhbət, cəfəngiyyat, ağılaşmaz və həqiqətə uyğun olmayan deməkdir.

Absurdluq məntiqsizlik və gülünc bir vəziyyət yaradır. Elxan Nəcəfovun fikrincə, absurdizmə görə insan tarix boyu həyatda bir məna axtarmağa çalışıb, ancaq ağıllı bir cavab tapmayıb. Buna görə də Absurdizm nümayəndələri rasionallığı və məntiqi inkar edən fəlsəfi-estetik mövqedə olublar [Nəcəfov E. 2016].

Dramaturqun pyeslərinin yazılış tərzı, obrazlarının həyata baxışı, irəli sürdüğü məsələlərin aktuallığı, finalın gözlənilməzliyi və qeyri-adiliyi ingilis dramaturgiyasının yeni nəfəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

Realizmə can atan dramaturq absurd vəziyyətlər yaratmaqla ziddiyyətli mühit formalaşdırır. Personajların həyatı, ailəsi, hərəkətlərinin səbəbi haqqında məlumat verməyi sevməyən müəllif teatrda realizmə nail olmaq istəyir. Lakin onun yaradıcılığında avanqard cərəyan olan sürrealizmə məxsus xüsusiyyətlər də qabarıq şəkildə görünməkdədir. Yuxu, qarabasma, sayıqlamalar bədii yaradıcılığa gətirilərək əsas fikrin ifadəçisi rolunu oynayır. İnstinktlərin şüurdan üstünlüyü göstərilir, məntiq inkar olunur, qaydalara və normalara riayət edilmir. Sürrealizm də simvolizm, ekspresionizm və dadaizmin təsiri ilə yarandığına görə, həyat faktları simvol dərəcəsində ümumiləşdirilir, hiss-həyəcan, emosiyalara üstünlük verilir, ideyalılıq, obrazlılıq inkar edilir, fikir və forma pərakəndəliyi əsas götürülür. Bu cərəyanlara məxsus xüsusiyyətlərin Pinter yaradıcılığında əks olunması onun qaydalara, normalara əməl etmək istəyinin olmaması, çərçivələrə sığmaması, sabit ədəbi düsturları inkar etməsi ilə izah edilə bilər.

«Ad günü» pyesində Rozanı Meq əvəz edir. Meqin əri Piti Bert kimi demək olar ki, danışır. Yeni obraz tənbel, laqeyd, 35 yaşlı Stenlidir, o keçmişdə solo fortepiano konsertləri verən musiqiçi olmuşdur. Pianoçu İngiltərənin dənizkənarı kurort şəhərciyində Meqin kasıb pansionunda nifrətlə dolu olan «dünya»dan gizlənilir. Qəhrəmanların danışığı, hərəkəti çox zaman bizə qərribə gəlir, amma təsvir olunan səhnələr həyatın özüdür. Həyat isə çox zaman anlaya bilmədiyimiz sirlərlə, müəmmallarla zəngin olur.

İtaətkar olmaq, yoxsa mübarizə aparmaq, ən azı başqası ilə razılaşmamaq obrazların dialoqu ilə müəyyənləşir. Onlar hərəkətdən çox dialoqa, ünsiyyətdən daha artıq müdafiə və hücumla üstünlük verirlər. Ətrafdakılardan uzaqlaşmaqla, kənar gəzməklə özünü təzyiqdən qorumaq istəyi yenə də dövlət quruluşunun mükəmməl olmadığına və cəmiyyətdə zorakılığın mövcudluğuna işarədir.

Meqlə Piti arasında söhbətdən aydın olur ki, şəhər teatrında ciddi bir tamaşanın premyerası olacaq, rəqs etmək və mahnı oxumaq səhnələri də olmayacaq. «Görəsən, aktyorlar nə edəcək?» sualı Pinter qəhrəmanlarını düşündürür. Aktyorların sadəcə danışacaqları fikri Meqə çox təəccüblü gəlir. Tamaşanın mənasını, dəyərini oxuyub-oynamaqda görən yazarlar və teatrşünaslar Meqin dili ilə dolayısı yolla tənqidə uğradılır. Pinter öz qəhrəmanlarını «sadəcə» danışdırır və ya susduraraq jest, mimika, hərəkətlə münasibət bildirməyə məcbur edir. Bəzən isə müəyyən bir məqama diqqəti yönəltmək üçün eyni söz və ya

ifadəni dəfələrlə təkrar edirlər.

Pinter yaradıcılığının tədqiqatçısı Emiliya Əsgərova bu haqda yazır: «...Pinter pyeslərinin qəhrəmanları məhz müasir günlərimizin ən tipik nümayəndələri sanki bir otaqda – «dünya»da çıxış edir. Onların düşdüyü bu xaotik səhnə az qala dünyanın çox-çox yerlərində diqqəti cəlb edən insan taleyinin, hiss və hərəkətlərinin bədii təcəssümü kimi görünür və bu, əslində çoxlarının görə bilmədiyi əsl həyat səhnəsidir» [Sushkova V. 2011]. Həyatımız xaotik səhnələrdən ibarətdir? Susmaqla nəyə deməyə çalışmısınız? Bəzən ailə üzvlərinizin, iş yoldaşlarınızın hərəkətlərini başa düşməkdə aciz olmusunuz? Çox güman ki, suallara müsbət cavab verəcəksiniz.

Həqiqətən, gündəlik həyatda dialoqlara diqqət etsək, görürük ki, pyeslərdəki surətlər arasında münasibətlər və danışmalar əslində mövcud olduğumuz zamanda insan xarakterlərinin naturalistcəsinə əksidir. «Əslində qəhrəmanların nə demək istədiyini yalnız müəllif bilir. Çünki çox vaxt onlar hətta hərəkətlərini, hislərini, fikirlərini belə izah etməkdə acizdirlər» [Pinter H. 2006].

Bəzən ətrafımızdakı insanların hərəkətlərini başa düşməkdə çətinlik çəkirik. Amma bunu bədii əsərlərə köçürmək Pinter yaradıcılığının novatorluğudur.

Stenlini aparmağa gələnlərdən biri Qoldberq «Səkkiz yüz qırx altı rəqəmi sübutdur, yoxsa ehtimal?» sualına özü belə cavab verir: «Bu rəqəm sübutlar əsasında ehtimaldır. Biz sübutları ehtimallara inandıqdan sonra qəbul edirik. Ehtimal yalnız dəlilin sübutundan sonra mümkündür». 846 rəqəmi ilə Pinter nəyə işarə edirdi? Belə işarələri, simvolları başa düşmək oxucu və ya tamaşaçı üçün asan deyil.

Stenli, görəsən, nə edib ki, onu vətəni, torpağı, xalqı satan alçaq, uğursuz adlandırılırlar. Onu niyə tutub aparırlar? Bu, tam açıqlanmır. Makann və Qoldberqin hansısa gizli təşkilatın nümayəndələri olduğu güman edilir. Sual-cavab oyunu zamanı replikalar və işarələrdən çox çətinliklə başa düşülür ki, Stenli 1920-ci illərdə İrlandiyada Vətəndaş müharibəsi illərində təşkil olunmuş cəza qüvvələrində iştirak edib. Yaddaşını itirmiş Stenlinin uzun sürən sorğu-sualdan sonra aparılması terrorizmin törətdiyi faciələrə bir işarədir.

Müəllif Nobel mükafatının təqdimat mərasimindəki mühazirəsində deyir: «Ad günü» pyesində, deyəsən, əvvəlcə qəhrəmanlarıma sıx imkanlar meşəsində geniş davranış spektri təklif edirdim, amma sonda onlara yenə də öz iradəmi sırıdım» [Pinter H. 2010]. Sərbəstlik tərəfdarı olan dramaturq qəhrəmanlarını həyatın təbii axarından kənarlaşdırmaq istəmir, lakin hadisələrə subyektiv yanaşdığını etiraf edir.

Meqin Stenli və Piti üzərində hegemonluğu da maraqlı məqamlardan biridir. Stenlini yuxudan oyadaraq yeməyə məcbur etməsi onun hərəkət azadlığını məhdudlaşdırması və yönləndirməsi, necə danışmaq lazım olduğunu xatırlatması isə düzəltmə və müdaxilə etmə kimi qəbul edilə bilər. Pitinin susqun tip olması və Meqin ardı-arası kəsilməyən sualları ilə danışmağa məcbur edilməsi sərbəstliyinin

əлиндən alınması deyilmi? Meqin idarəçiliyi öz vacibliyini, vaz keçilməz olduğunu sübut etmək üçündür. Başqalarının düşüncələrini və əhvali-ruhiyyələrini məharətlə idarə etmək, hökmranlığa, əzməyə, dağıtmağa can atmaq, başqası üzərində üstünlük əldə etməyə çalışmaq, fikrimizcə, bütün dövrlər üçün insan fəaliyyətini məhdudlaşdıran amildir. Cəmiyyətdə bu problemin mövcudluğu, insanların iradəsinin əksinə olaraq nəyəsə təhrik edilməsi, Stenli və Pitinin müqavimət göstərməyərək konflikt yaratmamaqdan ötrü kor-koranə razılaşmaları Pinter tərəfindən incə bir şəkildə vurğulanır.

Qoldberq və Makannın gəlişi ilə Meqin hakimiyyəti əлиндən alınır. Artıq onlar fiziki və mənəvi təzyiq göstərərək idarəetməni ələ alırlar. «Toyuq əvvəl yaranıb, yoxsa yumurta?», «Arvadını niyə öldürdün?», «Dünən nə geyinmişdin?» və başqa suallarla onu təhdid edirlər. Əvvəl Stenli müqavimət göstərir, özünü müdafiə etmək üçün hücumla belə keçməyə cəhd göstərir. «Nə üçün gəldiniz?» sualını verən Stenli bu iki şəxsi cavab verməyə təhrik edir, daha sonra «rədd olun!» əmri ilə qovmağa çalışır. Zorla oturmağa məcbur edilərək, gözlüklərini qıraraq fiziki zorakılıqla qarşılaşıb susur və tabe olur. Stenlini «bacarıqsız», «yalançı», «yoluxucu xəstəlik» adlandırmaları, xəyanətinə görə cavab verməli olacağını demələri hegemonluğun ən son nöqtəsidir. Pitinin ən son səhnədə Stenlini apardıqları zaman «Nə edəcəyini əmr etmələrinə imkan vermə!» deyərək hakimiyyətin göstərişlərinə boyun əyməmək, hər cür senzuraya qarşı çıxmaq əzmini ifadə edir. Dramaturq hakim düşüncə tərzləri ilə razılaşmadığı üçün hərəkət və münasibətləri ifşa etməyi bir vəzifəsi olaraq qarşıya qoyur. Təhqir etmə, günahlandırma, qorxutma və hərəkətləri məhdudlaşdırma səhnələrini izləyərkən insanların «hakimiyyət uğrunda» mübarizəsini Pinter tərəfindən sənətkarlıqla təsvirinin şahidi oluruq. İnsan ləyaqətinin, şəxsiyyətinin alçaldılması əleyhinə çıxış edən müəllif sərt realılıqla barışmayaraq müasir bəşər övladının keçilməz sütunların, yəni hakim qüvvələrin diktəsi qarşısında üstünlüyünü təsdiqləmək yollarını axtarır.

«Otaq», «Ad günü», «Mətbəx lifti» kimi ilk pyeslərində interyerin və qəhrəmanların belə xırdalığlara qədər təsviri naturalistlik təsir bağışlayır, amma bu, anlaşılmazlığı, qarışıqlığı və surətlərin çıxılmaz vəziyyətə düşməyini əks etdirmək üçündür. Ünsiyyət aktı zamanı realist qat sözün mənadan kənar «heçliyi»ni, insan düşüncəsinin boşluğunu, mənasızlığını büruzə verməyə yönəlir. Fikirlər anlayışlar ifadə etmək əvəzinə bir-biri ilə əlaqəsi olmayan mənasız söz yığınınından ibarət olur. Absurd teatrının nümayəndələrinin yazı tərzini məhz belədir. Müəllifin sözlərinə görə, «Mən deyərdim ki, pyeslərimdə baş verənlər realistikdir, amma mən nə edirəmsə, realizm deyil». Obrazlar real insanlar kimi çıxış etsələr də, bir hadisə digərini davam etdirmir, hərəkətlərin məntiqi isə şəraitə uyğun gəlmir. Qəhrəmanları qəddar dünyanın bir parçası kimi təqdim etmək Pinterin absurd kəşflərindəndir. Rozanın korluğu simvolik olaraq keçmişlə əlaqənin

qırılması, insan münasibətlərinin «iflas»a uğraması ilə əlaqələndirilir.

Pinter pyeslərinin direktoru Piter Xol «Ad günü» pyesində Semyuel Bekketin təsirinin açıq-aydın duyulduğunu etiraf edib. Çarlz Marovit isə hesab edir ki, Pinter tamaşaları Bekketin nailiyyətlərini möhkəmləndirir [Nəcəfov E. 2016]. 1952-ci ildə yazılan və 1953-cü ildə Parisdə səhnələşdirilən «Qodonu gözlərkən» pyesi Bekketə böyük şöhrət qazandırır. London səhnəsində 1955-ci ildə tənqidlə qarşılaşsa belə, müxtəlif ölkələrin repertuarında yer alaraq populyarlaşır. Yerdəyişmə və hərəkət hiss edilməyən dram əsərləri ilə həyatın mənasızlığı və puçluğu haqqında fikirlərə xüsusi yer verən Bekketin Pinterə təsiri danılmazdır. Amma bu təsir onun orijinallığına xələl gətirə bilmir.

Müəllifin «Çünki mən həyata inanıram...laqeydliklə, ümitsizliklə, itkilərlə», «Biz bu dünyanın səyyahlarıyıq, yalnızlıq – bizim ümumi qismətimizdir» – sözləri absurd teatrın banilərindən «insan bu dünyada təkliyə, əzablara və ölümə məhkumdur» fikirləri ilə oxşarlıq təşkil edir.

İnsanların bir-birinə qarşı hədsiz mehribanlığı və ya kobudluğu, sevgisi və ya nifrəti, insanların bir-birini başa düşməməsi bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən qütblərin qarşılaşması kimidir. Uyğunsuzluq, təzadlar dramaturq tərəfindən həyatda olduğu kimi yarımçıq şəkildə, izah olunmadan qələmə alınır.

Pinter etiraf edir ki, «Məndən tez-tez soruşurlar ki, pyeslərim necə yaranır. Amma bunu izah edə bilmirəm. Eynilə onların nə barədə olduğundan heç vaxt danışa bilmədiyim kimi. Bəlkə, yalnız bunu deyərdim: bütün bunlar olmuş hadisələrdir» [Pinter H. 2010]. Hələ 13 yaşından tamaşalarda iştirak etmək gələcəkdə dramaturqun dünyaşöhrətli pyeslərinin yaranmasına kömək olur. Şahidi olduğu hadisələri, gördüyü insan xarakterlərini özünəməxsus şəkildə canlandırmaq, dramaturgiyaya yeni nəfəs gətirmək onun üçün çətinlik törətmir. O, real, təbii süjeti həyatda, insanların fəaliyyətində axtarır, düşünülmüş mövzunun təsirli olmadığını, uydurma kimi görünməsini bilir. Əslində bu üslub absurd teatrın istiqamətinə uyğun idi. Onu İngiltərədə məhz bu səbəblərdən absurd teatrın təşəbbüskarı və ideoloqu hesab edirlər.

Absurd teatr öz-özlüyündə ədəbi məktəb, yaxud ədəbi metod ola bilmir, çünki hər yazar dünyanı şəxsi görüntüləri kimi azad, sərbədsiz şəkildə, heç nədən çəkinmədən təsvir etməyə çalışır. İonesko, Bekketin yaradıcılığının yüksək qiymətləndirilməsindən sonra getdikcə daha çox gənc qələmlərini bu istiqamətdə sınayırlar. İkinci dünya müharibəsindən sonra 50-ci illərdə mənəvi böhran vəziyyəti keçirən insanlar dramaturgiyada da obrazlaşdırılmağa başlayır.

«Pinterin orijinal üslubu müharibədən sonrakı cəmiyyətə tanış olsa da, aydın olmayan süjet və pyes boyunca psixoloji gərginlik çox real bir cəhənnəm yuvası idi. Pinter pyeslərinin mahiyyətini başa düşmək və qiymətləndirmək üçün tamaşaçılara təxminən onilliklər lazım oldu» [Yusifli V. 2003].

Pinter pyesləri həqiqətən belə uzun müddətdən sonra başa düşüldü? Heç də

belə deyil. 60-70-ci illərdən etibarən istər pyesləri əsasında qoyulan tamaşalar, istər filmlər, istərsə də yazdığı ssenarilər elə həmin illərdə uğurlu hesab edilir və səs-küyə səbəb olur. Sətiraltı mənanın düzgün qiymətləndirilməsi isə tənqidçilərin öhdəsinə düşür. Azərbaycan dramaturgiyasında Pinter üslubuna yaxın yazı tərzinə Elçin və Firiz Mustafa yaradıcılığında rast gəlirik. Pinter yaradıcılığında olduğu kimi, Elçin və Firuz Mustafa dramaturgiyasında da realizm, romantizm, modernizm, postmodernizm, simvolizm, sürrealizm, absurdizm cərəyanlarının xüsusiyyətlərini görmək mümkündür. Hətta bir əsərdə realizm, simvolizm və absurdizm məxsus cəhətlər əksini tapa bilər. F.Mustafanın «Müqəvva» adlı iki pərdəli monodramında xüsusi ad verilməyən Qadın obrazı Pinterin qadın qəhrəmanlarını xatırladır. Roza və Meq kimi Qadın da sanki öz otağından kənardakı aləmdən çəkinir, amma onlardan fərqli olaraq Qadın müqəvvanı ər kimi canlı insandan daha üstün tutur. Doğrudan da müqəvva əmrə müntəzirdir, nə çay istəyir, nə də çörək, sakitcə ayaq üstə durur, tər, siqaret qoxusu da vermir, kefi istəyəndə isə söyüb-döyür. Pinterin Bert və Piti obrazları müqəvvadan çox az fərqlənir. Yazarın «Marian çökəkliyi», «Sehrbaz», «Su pərisi», «Qara qutu», «İlgım», «Qara ulduzlar» və b. əsərlərini yeri gəldikcə Pinter pyesləri ilə müqayisə edəcəyik.

London teatrlarının nəzərini cəlb edən ilk Azərbaycan dramaturqu Elçin olub. Müasir dövrdə fəlsəfi tutumuna, bənzərsizliyinə, qoyulan problemlərə, dərin düşüncə tərzinə görə, dünya ədəbiyyatı və incəsənəti nümayəndələri tərəfindən Elçin yaradıcılığına maraq artır. Pinter və Elçin yaradıcılığı zamanı geridə qoyaraq hər hansı bir ədəbi cərəyan çərçivəsinə sığışmadığına görə aktualdır və oxşar xüsusiyyətlərə malikdir. «Pintersayağı» («Pinteresque») yazı tərzini və Elçin üslubunu yaxınlaşdıran bir cəhət də qəhrəmanların dəyişkən mahiyyətə malik olmasıdır. Pinter dramaturgiyası ilk baxışdan realist teatra uyğun gəlir. Qəhrəmanlar orta və aşağı səviyyəli insanlardır, sadə danışq dilindən istifadə olunur, hadisələr isə adi mənzildə cərəyan edir. Lakin obrazlar arasında dialoqlardan və təsvir olunan hadisələrdən məlum olur ki, müəllif tipiklikdən istifadə etmir. Elçin və Firuz Mustafa dramaturgiyasında da eyni vəziyyətdir. Tipik surət və tipik hadisələr təsiri bağışlayan əsərdə bəzən romantizm, bəzən simvolizm, bəzən də absurdizmə xas əlamətlər üstünlük təşkil edir. Tənqidçi Vaqif Yusifliyə görə, absurd olan şeylər sonda müəyyən bir fikrin yaranmasına gətirib çıxarır, mənasız görünən şeylər sonda konkret bir mənanı dilə gətirir [Yusifli V. 2003].

Elə hallar olur ki, ədəbi cərəyanlar qarışıq şəkildə sintez təşkil edir. Təsvir olunan mövzular aktualdır, lakin onların yazılma tərzinin digər dram əsərlərindən fərqlənir. Obrazların sayının azlığı, dialoqların monoloq şəklində səslənməsi, daxili monoloqların verilməsi, reallıq ilə irrealıq arasında qalmaq, şərtlilik, humanizmə can atmaq, zamanın sərhədlərinin pozulması, məkanın koordinatlarının dəqiq olmaması, tragikomiklik, dramatik pauzalar və başqa xüsusiyyətlərə görə seçilir.

Nəticə / Conclusion

Harold Pinterin yaradıcılığı müasir ingilis dramaturgiyasında yerinin və dünya teatr səhnəsinə gətirdiyi yeniliklərin müəyyənləşdirilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Onun dram əsərləri, ssenari və filmləri ilə yaddaşlarda qalması və dünya teatrlarının səhnələrindən düşməməsi onun yazı manerası ilə bərabər, siyasi mövqeyi, hüquqları tapdanan, zülmə, ədalətsizliklərlə qarşılaşan insanları müdafiə etməsi, yaradıcılığı ilə yazıb yaratdığı dövrün portretini çəkməsi, insan ləyaqətinin qorunmasının vacibliyini ön plana çəkməsi bizim diqqətimizi cəlb edən məsələlərdir. Fikrimizcə, dramaturqun pyeslərində absurdizm və postmodernizmə xas əsas xüsusiyyətlərin hansı şəkildə əks olunduğunun üzə çıxarılması, onun yaradıcılığı ilə dünya və Azərbaycan dramaturgiyasının əldə etdiyi nailiyyətlərin qiymətləndirilməsi elmi işin yenilikləri hesab olunur. Müasir Azərbaycan dramaturgiyasına Londonda verilən qiymət teatrın inkişafından xəbər verir. Elçin, Firuz, Mustafa, Afaq Məsudun dram əsərlərinin süjet, motiv və qəhrəmanlarının Pinter yaradıcılığı ilə oxşarlıqlarını ortaya çıxarmaq və müqayisə etmək Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üçün səmərəli olacaq. İngilis dramaturgiyasına nisbətən gənc olan Azərbaycan dramaturgiyası da bəşəriyyəti narahat edən problemləri göstərir. Gələcəkdə də bu paralellərin aşkar edilməsinə həsr edilən mövzuların araşdırılması tövsiyə olunur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Nəcəfov E. (2016). Ədəbi cərəyanlar. «Ustad» jurnalı, № 3.
2. Yusifli V. (2003). Absurd, absurd, absurd... «Ədalət» qəzeti, 9 may.
3. Pinter H. (2006). Xəyanət. Pyeslər. Bakı, 151 s.
4. Pinter H. (2010). Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb. 632 s.
5. Durak S. (2019). Harold Pinter'in «Betrayal» adlı oyun metninin «Aldatma» və «İhanət» olaraq yarılan türkçə çevirilərini incelenmesi. Yüksək lisans tezi, İstanbul. 76 s.
6. Klimenko E. (2007). Svoeobrazie dramaturgii Garolda Rintera. Avtoreferat dissertachii na soiskanie uchenoy stepeni kandidata filoloqicheskikh nauk. Moskva, s.15.
7. Sushkova V. (2011). Zarubejnaya literatura XXI veka (Tvorchestva pisateley-laureatov Nobelevskoy premii). Tyumen. Izdatelstvo Tyumenskogo qosudarstvennogo universiteta, 252 s.
8. Teatr absurda. Esslin Martin. Qlava pyataya. Garold Pinter. Realnoe i nerealnoe. <https://culture.wikireading.ru/67568>
9. E.Əsgərova. «Harold Pinter yaradıcılığı və Azərbaycan ədəbi-tənqidi fikri». <http://www.yazikiliteratura.narod.ru>.
10. https://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/138353/8/08_chapter_2.pdf
11. Untroduction to Harold Pinter and his works. https://en.wikiversity.org/wiki/Introduction_to_Harold_Pinter_and_his_works

The Issues of the teaching of monographic topics in literature textbooks in the secondary schools

Bilal Hasanli

Doctor of Philosophy in Pedagogy, Associate Professor of ADPU, Azerbaijan.

E-mail: bilalhasanli@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0002-6964-0546>

Abstract. Teaching monographic topics in modern literature classes requires a new approach from educators. The target of new generations' literature textbooks is not the willingness of students to acquire knowledge without any efforts, but the activity of teachers as a guide and students as a researcher in interactive lessons, and also the successful planning of independent work. The textbook, as a guiding source for the creative activity of teachers and students, helps to independently clarify a specific problem or question related to the authors' creativity. The article discusses the opportunities in the literature curriculum, to study the life, personality, and creativity of prominent author Huseyn Javid. The literary heritage of the writer is a treasure of spiritual ideas that play an important role in the formation of the young generation as a worthy individual for society. This study should be organized in such a way that students master a full knowledge of the author personality – his talent, the active life position, philosophical and humanistic nature of his works. **Keywords:** Literature, lesson, textbook, poetry, drama, education, personality, creativity, humanism.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.125>

To cite this article: Hasanli B. (2020). The Issues of the teaching of monographic topics in literature textbooks in the secondary schools. *Teaching of Azerbaijani Language and Literature*. V. 263, Issue I, pp. 73–88.

Article history: Received — 07.01.2020; Accepted — 25.02.2020

Orta məktəb ədəbiyyat dərslərində monoqrafik mövzuların tədrisi problemləri

Bilal Həsəni

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, ADPU-nun dosenti. Azərbaycan.

E-mail: bilalhasanli@yahoo.com | <https://orcid.org/0000-0002-6964-0546>

Xülasə. Müasir ədəbiyyat dərslərində monoqrafik mövzuların tədrisi ədəbiyyat müəllimindən yeni yanaşma tələb edir. Yeni nəsəl ədəbiyyat dərslərində məqsəd şagirdlərin biliklərə hazır şəkildə yiyələnməsi deyil, interaktiv dərslərdə müəllimin bələdçi, şagirdin tədqiqatçı kimi fəaliyyəti, müstəqil işin səmərəli təşkilidir. Dərslük müəllimin və şagirdlərin yaradıcı fəaliyyətini təmin edən istiqamətləndirici mənbə olaraq sənətkarın yaradıcılığı ilə bağlı konkret problemin, sualın müstəqil aydınlaşdırılmasına kömək edir. Məqalədə kurikulum üzrə ədəbiyyat dərslərində qüdrətli sənətkarımız Hüseyn Cavidin həyat yolunun, şəxsiyyətinin, yaradıcılığının öyrənilməsinə imkanları araşdırılmışdır. Ədibin bədii irsi gənc nəslin şəxsiyyət kimi formalaşmasında mühüm rol oynayan mənəvi ideyalar xəzinəsidir. Bu araşdırma elə təşkil edilməlidir ki, məktəblilərin sənətkarın şəxsiyyət bütövlüyü, istedadı, fəal həyat mövqeyi, əsərlərinin fəlsəfi, humanist səciyyəsi barədə dolğun biliklərə yiyələnməsinə nail olunsun.

Açar sözlər: Ədəbiyyat, dərslük, dərslük, şeir, dram, təlim, şəxsiyyət, yaradıcılıq, humanizm.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.125>

Məqaləyə istinad: Həsəni B. (2020). Orta məktəb ədəbiyyat dərslərində monoqrafik mövzuların tədrisi problemləri. «Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi», № 1 (263), səh. 73–88.

Məqalə tarixəsi: göndərilib — 07.01.2020; qəbul edilib — 25.02.2020

Giriş / Introduction

Kurikulum üzrə ədəbiyyat dərslərində monoqrafik mövzuların öyrənilməsi şagirdlər üçün çox əhəmiyyətlidir. Müəllifin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsi zamanı ilk növbədə onu səciyyələndirən başlıca cəhətlər, yaradıcı şəxsiyyətinin özünəməxsusluğu, digər böyük ədiblər kimi müasirlərindən fərqləndirən xüsusiyyətlər diqqətdə saxlanılmalıdır. Eyni zamanda nəzərə alınmalıdır ki, məktəblilər əksər hallarda aşağı siniflərdə müəllifin həyatı və yaradıcılığı haqqında biliklərə az da olsa yiyələnir, əsərləri ilə tanış olurlar. Təcrübə göstərir ki, yuxarı siniflərdə şagirdləri ədiblərin dünyagörüşünün necə formalaşması, yaradıcılıq mərhələləri və əsərlərində qoyulmuş mühüm mənəvi problemlər daha çox maraqlandırır.

Müasir ədəbiyyat dərslərində monoqrafik mövzuların tədrisi ədəbiyyat müəllimlərindən yeni yanaşma tələb edir. Yeni nəsil ədəbiyyat dərslərində kurikulumun, interaktiv təlimin tələblərinə uyğun olaraq, şagirdlərin biliklərə hazır şəkildə yiyələnməsi deyil, interaktiv dərslərdə müəllimin bələdçi, məktəblilərin tədqiqatçı kimi özünü aparması, əlavə mənbələrlə müstəqil işin səmərəli təşkili əsas götürülür. Unutmaq olmaz ki, dərslər özünü də müəllimin və şagirdlərin dərslərdə yaradıcı fəaliyyətini təmin edən istiqamətləndirici mənbədir.

Müzakirə / Discussion

Ədəbiyyat müəllimlərindən dərslərə yeni yanaşma, yeni metodlar

Ədəbiyyat müəllimi ədibin həyat və yaradıcılığı üzrə dərslə hazırlaşarkən, dərslə görülməli işləri planlaşdıran zaman ilk növbədə dərsləyi təkrar nəzərdən keçirməli, hansı tərcümeyi-hal materialı ilə bağlı necə bir izaha, əlavələrə ehtiyac olduğunu, dəqiqləşdirici suallar üzrə müsahibə, müzakirə aparacağını müəyyənləşdirməlidir. Qarşıya qoyulan məqsəddən asılı olaraq, fərdi, kiçik qrup və ya böyük qruplarda tədqiqat üçün iş vərəqləri tərtib etməlidir. Müəyyənləşdirilmiş sual və tapşırıqlar üzrə araşdırma üçün əlavə mənbələr seçilməli, zəruri hallarda münasibət bildirilməsi üçün faktlar, sitatlar, nümunələr təqdim etməlidir [Abbasov Ə. 2019, s. 17].

Nəzərə almaq lazımdır ki, məhz dərslər ədibin həyat və yaradıcılığı, monoqrafik şəkildə öyrənilən əsərləri üzrə araşdırmanın, müzakirənin istiqamətini, hansı məcrada aparılacağını müəyyənləşdirməyə kömək edir. Monoqrafik mövzular öyrənilərkən sənətkarın həyat və yaradıcılıq yolunda hansı mərhələlərin, hansı hadisələrin daha əhəmiyyətli olduğuna diqqət yetirilməli, ikinci dərəcəli, az əhəmiyyətli faktlar üzərində işə vaxt itirilməməlidir. Bu cəhət əlavə mənbələrlə işin də istiqamətini müəyyənləşdirir. Belə ki, əlavə mənbələr üzrə iş lüzumsuz faktlara deyil, ədibin yaradıcılığı ilə bağlı konkret problemin, ortaya çıxan sualların müstəqil aydınlaşdırılmasına, təqdimat hazırlanmasına yönəldilir.

Son dövrlərdə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının geniş tətbiqi ilə əlaqədar qabaqcıl müəllimlər ədibin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsi ilə bağlı yeni iş formalarından istifadə edirlər. İnternet şəbəkəsi vasitəsilə ədibin həyatına dair önəmli faktların, fikirlərin, foto-şəkillərin, video yazıların şagirdlər tərəfindən toplanılması və təqdimi müsbət nəticə verir. Bu baxımdan televiziya verilişlərindən götürülmüş video görüntülərə baxış, ədibin səs yazılarının dinlənilməsi, ev muzeyi, ədəbiyyat muzeyi, onun adı ilə bağlı olan küçə, park, abidə və s. yerlərdə şagirdlərin apardığı video çəkilişlərin, aldıkları müsahibələrin təqdimatı da faydalıdır. Ədibin həyat və yaradıcılığı haqqında sənədli filmlərdən, əsərləri üzrə bədii filmlərdən fraqmentlərin nümayiş etdirilməsi də uğurlu iş növü kimi dəyərləndirilməlidir.

Ədəbiyyat dərslərində ədibin tərcümeyi-halının öyrənilməsi zamanı aşağıdakı tapşırıqlardan istifadə məqsədəuyğun sayılır:

– *Səbəb-nəticə əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsi (ədibin həyatındakı subyektiv amillər, dövr və ədibin yaradıcılığı);*

– *Yazarın həyat və yaradıcılıq yolunun əsas mərhələlərinin müəyyənləşdirilməsi.*

Tərcümeyi-hal faktlarının çoxluğu və onların yadda saxlanılmasında önəmli hal və hadisələrin qeyd edilməsinin zəruriliyi təlim materialını sistemləşdirməyi tələb edir.

Ümumtəhsil məktəblərinin XI sinfində ədəbiyyat tədrisində Hüseyn Cavidin həyat və yaradıcılığının öyrədilməsinə 1 saat, «İblis» faciəsinin monoqrafik şəkildə öyrədilməsinə 4 saat ayrılmışdır. Təcrübə göstərir ki, böyük ədibin həyat yolunun, şəxsiyyətinin, yaradıcılığının öyrənilməsinə şagirdlər daha ciddi maraq göstərir, ədibin bədii irsi haqqında dərin biliklərə yiyələnməyə çalışırlar. H.Cavidin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı dərslərdə verilmiş mətn – epiqrafı, ədibin həyat yolu, yaradıcılığı ilə bağlı yığcam məlumatla, suallarla tanışlıq müzakirənin, əsərin təhlilinin əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi şagirdlərin araşdırmada fəal iştirakı üçün zəmin yaradır.

«Hüseyn Cavid» mövzusuna yeni yanaşma ədəbiyyat müəllimindən nəyi tələb edir?

Hüseyn Cavid türk dünyasının zəngin yaradıcılıq yolu keçmiş dahi ədibi, Azərbaycan ədəbiyyatında ilk mənşüm pyeslərin müəllifi, böyük dramaturq, şairdir. H.Cavidin yaradıcılığında türkçülük, humanizm ideyaları, milli və ümumbəşəri dəyərlər, həyatı konfliktlər, parlaq insan obrazları mühüm yer tutur.

Dahi ədibin bədii irsinin ümumtəhsil məktəblərində tədrisində müəllimin vəzifəsi şairin işıqlı obrazı, həmişəyaşar yaradıcılığı önünə bolşevik rejimi tərəfindən çəkilmiş dumanı dağıtmaq, gənc nəslin ədibin şəxsiyyəti, zəngin bədii irsi barədə biliklərə dərinlikdən yiyələnməsinə nail olmaqdır.

İlk növbədə ədibin əsərlərinin dilinə münasibət dəyişməlidir. Sovet dönəmində ədibin «çətin» damğası vurulub, dərsləklərə salınmış bədii mətnlərin dili müasir dilimizə uyğunlaşdırılmışdır. Halbuki şairin qızı Turan Cavidin yazdığı kimi,

şairin bütün əsərlərinin əlyazmasında vəsiyyəət xarakterli belə bir xatırlatması var: «İmlasına toxunmamalı! Cavidin əsərlərinin dilinə kobud müdaxilə aradan qaldırılmalıdır» [Cavid H. 2005, s.6].

Yaşar Qarayev «Hüseyn Cavidin yaradıcılığı» məqaləsində yazırdı ki, H.Cavid böyük dramaturq olmasdan öncə böyük şair, böyük lirik olmuş və lirik-fəlsəfi yaradıcılığını bütün ömrü boyu davam etdirmişdir. Onun şeirlərini oxuduqca sanki başlanğıcda sakit axan, qıjldayan, daşlardan töküldükcə isə etirazlı bir nərə çəkən dağ çəməsinin, dağ çayının səsinə eşidirsən. Elə buna görədir ki, H.Cavidin şeir dili səmimi, saf insan duyğularının tərənnümündə nə qədər həzin, kövrək, lirikdirsə, insanlara zülm və müsibət gətirən şər qüvvələrə, heyvani instinktlərə tabe olub öz həmcinslərini zülmət və cəhalətdə saxlayan riyakarlara qarşı mübarizədə o qədər kəskin, amansız, qəti və hayqırtılıdır. Bu baxımdan H.Cavidin poeziyasında romantika ilə realizmin heyvətəməz bir vəhdətini görürük. Şair xeyirin tənənəsinə nə qədər işıqlı romantik xəyallar bəsləyirsə, şərin məhvi üçün də o qədər səbirsiz, acıqlı tədbirlər irəli sürür [Cavid H. 2005, s.7-8].

Məhz bu cəhətlər nəzərə alınaraq, Respublika Prezidentinin sərəncamı ilə 2005-ci ildə H.Cavidin latın qrafikası ilə nəşr olunub məktəb kitabxanalarına paylanmış beş cilddən ibarət əsərlərinin imlasına toxunulmamış, dil və üslubunun qorunulmasına çalışılmışdır.

Ədəbiyyat dərslərində tərcümeyi-hal materiallarının öyrənilməsinin böyük təlim və tərbiyəvi əhəmiyyəti vardır. Tərcümeyi-halın öyrənilməsi şagirdlərin ədibin yaradıcı şəxsiyyəti barədə bilik əldə etmələrinə, həyat mövqeyini, tarixi, estetik baxışlarını öyrənmələrinə imkan yaradır. Yazıçı şəxsiyyətinin öyrənilməsi şagirdləri həm də həmin müəllifin əsərlərinin dərk edilməsinə hazırlayır. «Həyatın, cəmiyyətin, elmin bütün sahələrində olduğu kimi, ədəbiyyatda və ədəbi tənqidə də şəxsiyyətin rolu böyükdür. Şəxsiyyət adicə insan olmaq və yaxud yazan olmaq demək deyil. Azərbaycan ədəbiyyatının və ictimai fikrinin tarixi sübut edir ki, böyük hərflə Şəxsiyyət böyük hərflə Vətəndaş, Mütəfəkkir, İstedad deməkdir» [Elçin. 1984, s.4].

Təcrübə göstərir ki, V-IX siniflərdə ədibin tərcümeyi-halının öyrənilməsi zamanı geniş təfərrüatlara varmaq, uşağın yaddaşını yükləyən lüzumsuz, ikinci dərəcəli faktları, məlumatları dərsə gətirmək məqsədəuyğun deyildir. Bəzən dərsdə sənətkarın harada və nə vaxt yaşaması, işləməsi, yazdığı əsərlərin adı, janrı, nəşr ili ilə bağlı uzun-uzadı faktlar sadalanır. Belə informasiyalar əksər hallarda şagirdin təfəkkürünə, düşüncəsinə, təxəyyülünə heç bir qida vermir, ədibin şəxsiyyətinə, yaradıcılığına müraciət etmək tələbatı yaratmır. Əslində tərcümeyi-hal materiallarında müəllifin şəxsiyyətinin özünəməxsus cəhətləri, yaşadığı dövrə, cəmiyyətdə gedən proseslərə münasibəti diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

V-IX siniflərdə ədibin tərcümeyi-halı ilə bağlı şagirdlərdə maraq doğuran, onu yaradıcı şəxsiyyət kimi səciyyələndirən faktlar, xatirələr, epizodlar, fikirlər

dərsə gətirilməlidir. Sənətkar haqqında canlı bir dillə danışmaq, şəxsiyyəti ilə yaradıcılığının vəhdəti haqqında dolğun təsəvvür yaratmaq lazımdır. Müəllimin giriş sözü və ya müsahibəsində şagirdlərin sənətkarın yaradıcılığı üzrə əvvəlki siniflərdə qazandığı biliklərin xatırladılması faydalıdır.

Yuxarı siniflərdə (X-XI) yazıçının elmi tərcümeyi-halı və yaradıcılığı daha ətraflı, dərinlən öyrənilir. Elmi tərcümeyi-hal materiallarında yazıçının həyatındakı önəmli fakt və hadisələrlə yanaşı, əsərlərinin mövzusu, ideyası, onun dünyagörüşü, yaradıcılıq mövqeyi aydın olmalıdır. Bu siniflərdə sənətkarın tərcümeyi-halının öyrənilməsinin bəzi özünəməxsus cəhətləri vardır.

Tərcümeyi-hal dərslərində yalnız müəllimin mühazirəsi, məlumatı ilə kifayətlənmək olmaz. Qabaqcıl müəllimlərin təcrübəsi göstərir ki, şagirdlərin müəllimin köməyi ilə öyrəniləcək mövzu ilə əlaqədar əvvəlcədən məruzə, təqdimat hazırlaması faydalıdır. Məsələn, dərslərdə şagirdlərin əlavə mənbələrdən – xatirə ədəbiyyatından istifadə edərək müəlliflə bağlı hazırladığı təqdimatların dinlənilməsi, müzakirəsi müsbət nəticə verir. Məktəb təcrübəsində şagirdlərin ədibin həyatına dair əsas məlumatları ardıcıl şəkildə əks etdirən xronoloji cədvəllərin, həyat və yaradıcılıq yolunu işıqlandıran albomların tərtibi də məqsədəuyğun sayılır.

Ədibin həyat və yaradıcılığının ayrı-ayrı mərhələləri ilə bağlı sual və tapşırıqlar, əlavə mənbələrdən istifadə ediləcək nümunələr seçilərkən şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri, dərslük materialı, fakt, mülahizə, bədii əsərlərdən seçmələrin metodik məqsədəuyğunluğu nəzərə alınmalıdır.

H.Cavidin həyat yoluna, yaradıcılığına dair ilk dərslərin motivasiya mərhələsində şagirdlərin mövzu ilə bağlı mövcud bilikləri aşkara çıxarılır. Bunun üçün, ilk növbədə, dərslərdəki tapşırığın (H.Cavidin həyatı, yaradıcılığı və yaşadığı dövrlə bağlı nə bilirsiniz? Ədəbiyyat, tarix, coğrafiya dərslərində qazandığınız bilikləri xatırlayın, yığcam müzakirə aparın) yerinə yetirilməsinə vaxt ayrılır. BİBÖ üzrə cədvəl çəkilir. Müsahibə əsasında «Bilirik» və «Bilmək istəyirik» sütunlarında müvafiq qeydlər aparılır. Motivasiyanın digər variantı «Cavid ömrü» filmindən bir epizoda və ya əsərlərindən ibarət sərğiyə baxış keçirilməsi ola bilər.

Şagirdlər H.Cavidin V sinifdə oxuduqları «Qız məktəbində» şeiri, IX sinifdə öyrəndikləri «Ana» əsəri ilə bağlı mülahizələr söyləyir, fikir mübadiləsində fəallıq göstərirlər. Əvvəlki biliklərin təkrarı əsasında yeni mövzu üzrə araşdırılacaq problem müəyyənləşdirilir: Hüseyin Cavidin həyatı, yaradıcılığı üçün daha önəmli cəhətlər hansılardır? Dərsdə H.Cavidin 5 cildlik əsərləri nümayiş etdirilir. Şagirdlərə həmin kitablardan əlavə mənbə kimi necə istifadə edəcəkləri ilə bağlı tövsiyələr verilir. Araşdırmaya dərslərdəki sualların (1. Yazıçının həyat və yaradıcılığında İstanbul, Tiflis və Naxçıvan ədəbi mühitlərinin hansı rolu olmuşdur? 2. Hüseyin Cavidin sovet dövründəki fəaliyyəti hansı cəhətləri ilə səciyyələnir? 3. Ədibin poeziyasını səciyyələndirən başlıca xüsusiyyətlər hansılardır? 4. Ədibin dramatik əsərlərinin mövzu, problem, konflikt özəlliyi hansılardır?) və onların

aydınlaşdırılmasına istıqamət verən cavabların oxusu ilə başlanılır. Mətnin oxusunu fərqli formalarda (fərdi, cütlük şəklində) həyata keçirmək mümkündür. Kıçık qruplar yaradılması, hər qrupa bir suala cavab hazırlamaq tapşırığı verilməsi vaxta qənaət baxımından məqsədəuyğundur. Kıçık qruplarda təqdimat zamanı tədqıqatçılara sənətkarın şəxsiyyəti, yaradıcılığı üzrə dərslıkdə verilmiş fikirlərinə də münasibət bildirmək, fikirlərini əsaslandırmaq tapşırılır. Həmçinin qruplara əlavə mənbələrdən seçilmiş aşağıdakı fikirlərə də münasibət bildirmək tapşırılır:

1. «Elmə olan böyük həvəsi Hüseyn Cavidı mollaxanadan Məhəmməd Tağı Sidqinin yeni üsullu məktəbinə, Təbrizdə «Talibiyyə» mədrəsəsinə və ən nəhayət isə İstanbul Universitetinə qədər aparıb çıxarır. Xüsusən İstanbul Universitetindəki təhsil illəri, İstanbulun qaynar ədəbi həyatı Cavidin bir şair kimi yetişməsində əhəmiyyətli rol oynayır. İstanbul Universitetində təhsilini başa vurub Vətənə qayıdan atam müxtəlif illərdə Naxçıvanda, Gəncədə, Tiflisdə, Bakıda müəllimlik edib» [Məmmədli Q. 1982, s.6].

2. «Şairin 1909-cu ildə İstanbuldan göndərdiyi bir məktub onun Vətənə xidmət hissini daha aydın ifadə edir: «Qafqazın istıqbalını parlaq görürəm. İndi əsl məqsəd Vətənə xidmət, həm də layiqincə xidmət etməkdir». Cavidin bir şair və mütəfəkkir kimi bütün sonrakı yaradıcılığı məhz bu ali məqsədə sədaqətin əməli ifadəsi olmuşdur» [Məmmədli Q. 1982, s.6].

3. «Hüseyn Cavid nə sələflərinə, nə də xələflərinə bənzəyir. Onun sənətdə öz nəfəsi, öz dəsti-xətti var. Poeziyada da, dramaturgiyada da o, orijinaldır, heç kəsi təkrar etməmiş, heç kəsin təsirinə qapılmamışdır. Yazıb yaratdıqlarının hamısı öz istedadının məhsuludur. Nə yazmışdırsa, öz vicdanının pıçılıtsı ilə yazmışdır... Bütün yaradıcılığı boyu Cavid nəyi tərənnüm etmiş, nəyi axtarmışdır? Qoy bu suala yazıçının özü cavab versin: Əsiri olduğum bir şey varsa, o da həqiqət və yenə həqiqətdir» [Atilla İ. 1982, s.59].

4. «Hüseyn Cavid gərgin, mürəkkəb və ziddiyyətli fikir böhranları, məfkurə axtarışları sayəsində tapdığı «məncə bütün cahanı xilas edəcək iki qüvvət var, yalnız iki böyük qüvvət var; o da gözəllik və məhəbbətdən ibarətdir» fikrini yaradıcılığının əvvəlindən axırına qədər ardıcıl surətdə müdafiə və təbliğ etmişdir... Hüseyn Cavid inandığı fikrə sadıq qalan bir şairdir. Onun ən yüksək və təmiz həyat idealı isə daima insanı xoşbəxt görmək, insana layiqli hörmət göstərilməsinə nail olmaq, gözəl həyat uğrunda sona qədər çarpışmaq fikrindən ibarətdir...» [Atilla İ. 1982, s.327-328].

Araşdırmaya ayrılan vaxt başa çatdıqdan sonra məlumat mübadiləsi və müzakirə aparılır. Bu mərhələdə müəllimin üzərinə ciddi vəzifə düşür; o, hər sualla bağlı mənbələrdən hansı məlumatların əldə edilməsinin əhəmiyyətli olması barədə şagirdlərdə aydın təsəvvür yaratmağa çalışır. Məsələn, birinci sualla (Yazıçının həyat və yaradıcılığında İstanbul, Tiflis və Naxçıvan ədəbi mühitlərinin hansı rolu olmuşdur?) bağlı mənbələrdən istifadə edən şagirdlər H.Cavidin bir şəxsiyyət, sənətkar kimi formalaşmasında üç fərqli mühitin əhəmiyyətini qeyd

edirlər. Aydınlaşdırılır ki, müxtəlif ədəbi mühitlər ədibdə mürəkkəb həyat hadisələrinə özünəməxsus baxışın formalaşmasına, onun çoxcəhətli yaradıcılığına, süni tələblərlə yox, qəlbinin səsinə qulaq asan filosof şair kimi yetişməsinə öz töhfəsini vermişdi. Müəllim sənətkarın həyat amalı, məramı haqqında məlumat verərkən diqqəti onun Təbrizdə universitet təhsili aldıqdan sonra yazdığı aşağıdakı sözlərə cəlb etməlidir: «Artıq vətənə qayıtmağa tələsirəm... İndi əsl məqsəd vətənə xidmət, həm də layiqincə xidmət etməkdir».

İkinci sual (Hüseyn Cavidin sovet dövründəki fəaliyyəti hansı cəhətləri ilə səciyyələnir?) üzrə araşdırma şagirdlərdə bu qənaəti yaratmalıdır ki, sovet dövründə öz yaradıcılıq amalına, qəlbinin səsinə sadıq qaldığına görə, şairə qarşı burjuva yazıçısı, əsərlərində idealist qəhrəmanlar yaradan sənətkar kimi qondarma ittihamlar irəli sürülmüş, o, xalq düşməni kimi repressiyaya məruz qalmışdır. Bütün təzyiq və təqiblərə baxmayaraq, həmin dövrdə ədib ədəbiyyatımızı yeni əsərlərlə zənginləşdirmişdir.

Bu sualla əlaqədar müəllimin tövsiyəsi ilə şagirdlər ədibin şəxsiyyəti ilə bağlı əlavə mənbəyə – Mehdi Məmmədovun Hüseyn Cavid haqqında xatirələrinə müraciət edir, aşağıdakı materialla tanış olurlar: «Mən 1931/32 tədris ilində Hüseyn Cavidin onun şöhrətinin belə gur şölə saçdığı günlərdə ilk dəfə dərs otaqlarında gördüm. Gördüm, amma gözlərimə inanmadım. Çünki mənim təsəvvürümdəki Cavidlə, əsərlərini oxuya-oxuya xəyalımda nəhəng surətini yaratdığım o qiyabi şəxsiyyətlə indi burda gördüyüm gerçək Cavid arasında kəskin təzad, ziddiyyətli bir təzad var idi. Təsəvvürümdəki tamam qeyri-adi, heç kəsə bənzəməyən ecazkar bir sənətkar, bir sehrkar, gerçəklikdə gördüyüm isə heç kəsdən seçilməyən adi, lap adi bir şəxs idi. Nə mən, nə də tələbə yoldaşlarım onun görkəmində, geyimində, davranışında, rəftarında başqalarından, o biri müəllimlərdən fərqli bir əlamət görmədik.

Onu adılşdırən, sadələşdirən bir də onun danışığı tərz, ləfzi, ifadəsi idi. Əsərlərindəki yüksək poeziyaya, nadir lirika və incə şeiriyyətə, axıcı misralara, gözəl və gözlənilməz qafiyələrə, mürəkkəb, bəzən də qəliz ifadələrə alışanlar elə bil həyatda, məişətdə onun mürəkkəb bir dillə, yaxud şeirlə, nəzmlə danışacağını gözləyirdilər. Amma o, ən sadə, ən adi bir tərzdə, hamının danışdığı və başa düşdüyü bir dildə, tamam müasir leksikonda danışır, şirin-şirin söhbətlər eləyirdi. Mən onun tanınmış ədiblər haqqında şirin, maraqlı söhbətlərini yaxşı xatırlayıram. Ədəbiyyatın tarixindən və nəzəriyyəsinə sistemli tərzdə və ardıcıl surətdə danışmasa da, ədəbi hadisələr və şəxsiyyətlər haqqında elə hərarətlə, elə ehtirasla bəhs edirdi ki, biz onu saatlarla yorulmadan dinləyirdik. Toxunduğu məsələlərə, səciyyələndirdiyi şəxsiyyətlərə öz münasibətini heç vaxt gizlətməzdi. Buna görə onun kimi xoşlamadığını, kimi sevib əzizlədiyini, yüksək qiymətləndirdiyini biz dərhal və aşkar duyurduq. O, sevdiklərini sevdirməyi bacarırdı.

Ə.Qarayev küçəsi ilə Qasım İsmayılov küçələrinin tinindəki dükana tərəf yollandığını, yaxud onun hamı ilə bərabər orda dayanıb səbir ilə öz növbəsini

gözlədiyini görmüşəm. O, heç bir vaxt, heç yerdə özünün şöhrətindən istifadə eləməz, camaatdan fərqlənməyinə razı olmazdı. O, həyatda, məişətdə, iclasda, məclisdə son dərəcə təvazökar və iddiasız dolanardı. Bir dəfə mən bir iş üçün onun tapşırığı ilə evə, onun yanına getdim. İçəri girəndə onu dərin xəyala dalmış, yarı uzanmış vəziyyətdə yazan gördüm. Otağa nəzər saldım, heyətləndim. O indiki cavan ziyalıların yaşadığından çox-çox sadə və kasıb şəraitdə yaşayırdı.

Cavidə yaxşı tanıyanlar, yaxından bələd olanlar onun adı görkəmi, sadə dolanışığı ilə mürəkkəb və zəngin təbiəti arasındakı nadir ahəngi, bu əcaib əksliyin qəribə vəhdətini tezliklə duyurdu. İlk baxışda onun varlığında diqqəti cəlb edən, adamı maraqlandıran, düşündürən bir şey tapmaq çətin idi. Ortaboyu, dolubədənlə Cavidə adətən bir sakitlik və sükunət duyulurdu. Yerişəndə də sakit-sakit yeriyir, oxumaqdan, yazmaqdan yumrulanmış omuzlarını sanki əlindəki çəlik üzərində gəzdirir, ağır və ləng addımlarla o qədər ehməllə tərpnərdi ki, uzaqdan baxan onun yerişini və duruşunu bir-birindən çətin fərqləndirə bilirdi. O, oturanda, var-gəl edəndə belə əl ağacından ayrılmırdı. Onun çox vaxt yerə, yaxud uzağa, naməlum bir nöqtəyə dikilmiş nəzərləri ilk anda tamamilə rahat və sakit görünürdü. Amma diqqət yetirəndə gözlük ardından şəvə kimi parlayan zil qara gözlərinin gur işığını, adamın qəlbinə işləyən iti şüasını, almas kəsərini, qaçılmaz nüfuzunu dərhal duyurdun. Onun sükunətində, sadə sakit görkəmindəki, mis-tunc rəngli simasındakı heykəl vüqarını və səbatını, mənəvi böyüklüyünü və böyük zəkasını da duyurdun. Mən hər dəfə onu xatırlayanda onun başqa bir sənətkar haqqında yazdığı tanış kəlmələr fikrimdə canlanır, xəyalımda səslənir: «O sadə, pək sadə bir insandır. Fəqət, o sadəlikdə bir böyüklük var ki, sənət feyzindən məhrum olanlar onu idrakdan acizdirlər. Onun özünəməxsus mümtaz bir zəkası və kəskin bir istedadı var. O istedad yalnız sənət üföqlərində parlar...» [Atilla İ. 1982, s. 549-550].

Mətnlə tanışlıqdan sonra şagirdlərin rəy mübadiləsinə imkan yaradılır. Şagirdlər Hüseyn Cavidin şəxsiyyətini səciyyəvləndirən cizgilərdən, mənəvi mövqeyindən, sadəlik və təvazökarlığından, insanlara humanist münasibətindən söz açır, öz münasibətlərini xatirələrdəki faktlarla əsaslandırır. Qeyd edilir ki, həmin dövrdə haqsız hücumlara baxmayaraq, H.Cavidə xalq məhəbbəti böyük idi. Tamaşaçılar, oxucular onun tamaşaya qoyulmayan əsərlərini də əldə edir, oxuyur, əzbərləyirdilər. Şagirdlərə aydın olur ki, gənclik böyük şairin pərəstişkarı idi. Onun insanı saflığa, nəcibliyə, böyük ideallara səsləyən əsərləri gəncliyə qüvvətli təsir göstərir, onun həyat yolunu işıqlandırır. Cavidin fəxri adı, vəzifəsi olmasa da, xalqın məhəbbəti bir şəxsiyyət və sənətkar kimi onun ən böyük mükafatı idi.

Üçüncü sual (Sənətkarın poeziyasını səciyyəvləndirən başlıca xüsusiyyətləri hansılardır?) üzrə araşdırma zamanı H.Cavidin yaradıcılığının ilk mərhələsindən başlayaraq yazdığı şeirlərin ideya-mövzu istiqamətləri, həmin əsərlərdə ictimai motivlərin mühüm yer tutması ilə bağlı müla-hizələr faktlarla, nümunələrlə əsaslandırılmalıdır.

Ədibin bir sıra əsərlərinin təhrif olunmuş şəkildə təqdimi şagirdlərdə yanlış təsəvvürün yaranmasına səbəb olur. Müzakirə zamanı əlavə mənbələrə istinadən qeyd edilir ki, ədibin 1918-ci ildə yazdığı və bütün digər nəşrlərdə «Kars və Oltu ətrafında səbəbsiz olaraq alçaqcasına qətl və yəğma edilən məzlumlar için» şeirinin adı sovet dönəmində dəyişdirilərək «Məzlumlar üçün» başlığı ilə nəşr etdirilmişdir.

1916-cı ildə birinci cahan müharibəsi dövründə yazılmış «Hərb və fəlakət» şeirinin mətninə müdaxilə isə daha ciddi olmuşdur. Bu şeir əslində üç hissədən ibarətdir. 1958-ci ildə onun yalnız birinci hissəsi, 1984-cü ildə nəşr olunan dördcildlik «Əsərlər»də birinci və üçüncü hissələri çap olunmuşdur. Halbuki «Hərb və fəlakət»in başlıca qayəsi onun ikinci hissəsində ifadə olunmuşdur. Şagirdlər müəllimin tapşırığı ilə əsərdən seçilmiş parçaların müqayisəsi nəticəsində gəldikləri qənaətləri təqdim edirlər.

Şeirin birinci hissəsində dəhşətli döyüş səslərinin yaratdığı bədbin təəssürat, müharibə qurbanlarının acı nəsibi qələmə alınır:

*Gözümdən uyqu çəkilməmiş də çarpıyor qəlbim,
Nədənsə bilmiyorum, ah! Xeyli müztəribim.
Önümdə dalğalanır teyflər, qızıl qanlar;
Başımda patlıyor atəşli, sisli vulkanlar.
Təcəssüm etmədə qarşımda bir cihani-ələm,
Dönüb də tərsinə guya yanar bütün aləm.
Yığın-yığın bəşəriyyət ölümlə pəncələşir;
Fədavi-nəfs edərək haq için qoşar, güləşir.
Yaqar, yıqar, əzilir, məhv olur, basar, basılır;
Vətən yolunda ölür, öldürür, asar, asılır.*

İnsan qırğınları, faciələr şairin düşüncəsində mənasız qətləmin səbəbləri, günahkarların kim olması barədə suallar doğurur:

*O top, tüfək, o qılıclar, zəhərli qumbaralar
Nə istər, ah, niçin böylə gürləyib parlar!?
Nədir şu qəhrü fəlakət? Nədir bu qəhtü qəla?
Nədir şu kinü ədavət, nədir bu dərdü bəla?*

Şair sonrakı bəndlərdə insanların səadətini, həyatını əlindən alan, dağıntılar, aclıq, fəlakət gətirən qanlı müharibələrin səbəbkarı olan «siyasət ərlərini» nifrətlə damğalayır:

*Siyasət ərləri gür-gür güürldüyor hər an,
Böyük səadət umar həp şu qanlı fırtınadan.
Bütün şu vəlvələ onlarca bir bəşarətdir.
Yarunki bayramı təbrik için işarətdir.*

Hərbin gətirdiyi saysız-hesabsız bələlərin şahidi olan lirik qəhrəman bədbinləşir. Onda belə qənaət yaranır ki, dünyada haqq, ədalət yoxdur, kim güclü, qoluzorludursa, haqq onun tərəfindədir:

*Qucaq-qucaq edilən tatlı və'dlər pək çoq;
Saqın inanma! Yalan... Yoq, zəif için haq yoq!..
İnanma! Aciz için yoq hüquq, inanma, xayır,
Cihanda haq da, həqiqət də həpsi qüvvətdir.*

Şeirin ikinci hissəsinə nəzər salanda sovet dönəmində həmin parçanın ixtisar edilməsinin, nəşr olunan kitablara salınmamasının səbəbləri aydınlaşır. Şair bu hissədə oxucuya Turanın şərəfli tarixini xatırladır, türk igidlərinin möhtəşəm qələbələrindən, «Hər krallar, prenslər, xanlar, ulu şahlar, kibirli xaqanlar, papalar, hər xəlifələr»i diz çökdürməsindən söz açır. Mərhəmətli türk oğulları məğlub olmuş, boyun büküb qurtulmaq üçün yalvaran düşməyə aman vermiş, mərhəmət göstərmişlər.

Qatı düşmənin indiki müharibədə türklərə qarşı amansızlığı, dinc əhaliyə qarşı namərdliyi lirik qəhrəmanda etiraz hissi doğurur. Günahsız insanların başına gələn faciələr şairdə kədərli düşüncələr doğurur:

*O şəhamətli türkün evladı
Şimdi topraq yiyor da, fəryadı
Çıqmış əflaka, hər yanar, sızlar.
İştə baq! Yavrular; xanım qızlar
Titriyor pənceyi-fələkətdə,
Hər ölüm qarşısında, zillətdə...
Həpsi avarə, həpsi ac – çıplaq,
Həpsi biçarə... Baq, gözündən iraq!?
Həpsi qan ağlıyor da zarü zəbun,
Həpsi məhzun, şikəstəpər, dılxun...*

Şeir üçüncü hissəsində şair vətən oğluna «arkadaş, yoldaş, vətəndaş» deyə müraciət edərək onu ayılmağa, bu qanlı hadisələrdən, xalqın düşdüyü faciəvi vəziyyətdən ibrət almağa səsliyin. Şairin fikrincə, artıq zaman dəyişib, türk xalqı kimlərin övladı olduğunu, qəhrəmanlıq keçmişini yada salmalı, acizlikdən əl çəkməli, yeni ideal arxasınca qaçmalıdır.

*Çoq əzildin, yetər, ər oğlu ər ol!
Çırpınıb careyi-xilas ara, bul!
Qoşaraq nura, cəhli et pamal!
Hər sənindir şərəf, ümid, iqbal.
Şaşırıb durma böylə... Bir aydın
İdeal arqasınca qoş, çırpın!*

*İdealsız nicat ümidi məhal...
«İttihad!» İştə ən böyük ideal!
Səni qurtarsa, qurtarır birlik,
Çünkü birlikdədir fəqət dirlik!..*

Müzakirə zamanı aydınlaşdırılır ki, şair Anadolu hərzbəzələrinə yardım münasibətilə yazdığı bu əsərdə bəşəriyyətə fəlakət gətirən qanlı müharibələrə qarşı çıxır, bu bəlaları törədənləri nifrətlə damğalayır. Humanist şair əsərdə dünyada gücün, zorun haqqı üstələməsi ilə barışa bilmir, bəşəriyyətin sağalmaz xəstəliyinə çevrilmiş müharibələrin insanlara gətirdiyi faciələrdən söz açır, minlərlə insanın bir-birinə qənim kəsilməsini, zorakılığı, insan qanı tökülməsini vəhşilik adlandırırdı. Əsərin adından görüldüyü kimi, sənətkar ədalətsiz hər b yolunu tutanların bəşəriyyəti fəlakətə yuvarlatdığını göstərir.

Dərsdə bu şeirin müzakirəsi zamanı şagirdlərin gəldiyi qənaətlər növbəti dərslərdə ideya-bədii məzmun baxımından mürəkkəb əsər olan «İblis» faciəsinin öyrənilməsi üçün zəmin yaradır.

Dördüncü sualla (Ədibin dramatik əsərlərinin mövzu, problem, konflikt özəlliyi hansılardır?) bağlı cavab hazırlanarkən şagirdlərin diqqəti daha əhəmiyyətli, ən zəruri fakt və nümunələrə yönəldilməlidir. Cavidin dramaturgiyası üçün kəskin həyatı konfliktlərin, dövrün çağırışlarından doğan, bu gün də öz aktuallığını saxlayan mövzuların, maraqlı insan surətlərinin səciyyəvi olduğu aydınlaşdırılmalıdır.

Müzakirə zamanı şagirdlər qeyd edirlər ki, H.Cavidin yaradıcılığı xəlqi, bəşəri və milli səciyyə daşıyır, əhatə etdiyi mövzular, problemlər baxımından geniş və rəngarəngdir. O, öz əsərlərində xalqın maariflənməsi, müasirləşməsi yolunda maneəyə çevrilən mürtəce qüvvələrə qarşı çıxır, bərabərliyi, sülhü, qadın azadlığını, millətlərin qardaşlığını tərənnüm edirdi. Ədib yaradıcılığında öz əsrinin qabaqcıl ideyalarını əks etdirir, ilk növbədə bəşərin fəlakətinə ədalətsiz ictimai quruluşun səbəb olması fikrini irəli sürürdü.

Humanist, işıqlı duyğular, nəcib amalla yaşayıb-yaradan H.Cavid «Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir» deyirdi. Bu qayə onun poema və dram əsərləri ilə yanaşı, təsirli fəlsəfi lirik şeirlərində də öz əksini tapmışdır. Sənətkarın «Qız məktəbində», «Çoban türküsü», «İlk bahar» kimi şeirləri nikbinliyi, xeyirxahlığı, insana məhəbbət ruhu, yüksək sənətkarlığı ilə seçilir.

Dərsin ümumiləşdirmə və nəticənin çıxarılma mərhələsində sənətkarın ədəbiyyat tariximizdə mövqeyi dəyərləndirilərək qeyd edilir ki, Azərbaycan ədəbiyyatında mənzum faciənin ilk nümunəsini Hüseyn Cavid yaratmışdır. «Ana» əsəri, «Şeyx Sənan» faciəsi böyük müvəffəqiyyət qazanmış, onu dramaturq kimi şöhrətləndirmişdir. O, «Maral», «Şeyx Sənan», «İblis», «Uçurum», «Şeyda», «Afət», «Telli saz», «Peyğəmbər», «Topal Teymur», «Səyavuş», «Xəyyam» kimi mənzum və mənsur faciələrin, «Azər» poemasının müəllifidir. Tarixi mövzuda yazdığı faciələrdə H.Cavid Şərq tarixində baş vermiş hadisələrə, tarixi şəxsiyyətlərə

müraciət edir, cəsarətlə, uzaqgörənliklə türkçülük ideyalarını ön plana çəkir, milli və ümumbəşəri mənəvi dəyərləri təbliğ edirdi. H.Cavidin romantizm üslubunda yazdığı mənzum faciələri Azərbaycan səhnəsində böyük müvəffəqiyyət qazanmışdı. «Şeyx Sənan», «İblis» faciələri H.Cavidin şah əsərləridir. Şair bu əsərləri ilə yaradıcılığının ən yüksək zirvəsinə qalxmışdır.

«Ana» dramında ədib insanın xislətindəki mənfi ehtiraslara, şərə qarşı duran qüvvə kimi mərhəmətli, şəfqətli Ana obrazını qoyur. Şair inanır ki, bəşəriyyət şər qüvvələrdən kin, nifrətin gücü ilə deyil, mərhəmətlə, insansevərliklə xilas ola bilər. Ana müəllifin həyatda xeyirin, insanpərvərliyin qələbəsinə inamını əks etdirən romantik bir obrazdır. Yeganə oğlunun ölümü də qəlbi nurla, məhəbbətlə vuran ananı qəddarlaşdırmır, öz pak amalından döndərə bilmir. Dramaturq bu romantik obraz vasitəsilə yer üzündə qan izini ağılla, insana məhəbbətlə, həyatın müqəddəsliyinə inamla kəsməyin mümkün olduğunu əks etdirir.

H.Cavid ədəbiyyatımıza yeni mövzular, ümumbəşəri səciyyəli, kəskin, həyati konfliktlər, parlaq, yaddaqalan, yüksək qayənin ifadəçisi olan obrazlar gətirmişdir. Ədibin yüksək ideya-bədii dəyərə malik dramaturgiyası, poeziyası milli və ümumbəşəri səciyyə daşıyır, humanist idealları, arzu və ümidləri əks etdirir. Dramatik əsərlərindəki fəal həyat mövqeyi tutan, haqq-ədalət uğrunda mübarizə aparən qəhrəmanları oxucular üçün daim bir örnək olmuş və olacaqdır.

Məşhur «İblis» faciəsi də ədibin humanist ideallarını əks etdirən dəyərli sənət nümunəsidir. Birinci cahan müharibəsinin törətdiyi faciələrin təsiri ilə yazılmış bu əsərdə simvolik İblis obrazı yaradılmışdır. İblis obrazı dünya ədəbiyyatı üçün yeni deyildir. Lakin Azərbaycan ədəbiyyatı üçün yeni olan bu mövzunu H.Cavid böyük sənətkarlıqla qələmə alaraq ənənəvi mövzuya yeni çalarlar, cizgilər gətirərək, 20-ci əsrin İblisinin müdhiş obrazını yaratmışdır. Bu İblis dünyaya o vaxtdək görünməmiş müharibələr, kütləvi qırğınlar gətirən, zülm üzərində qurulmuş hakimiyyətin rəmzidir.

«İblis» faciəsinin öyrənilməsinə XI sinifdə 4 saat vaxt ayrılmışdır. Əsərin təhlili üzrə dərslərdə şagirdləri tədqiqatçılığa cəlb etmək, əlavə mənbələrlə işləmək bacarığını inkişaf etdirmək məqsədilə qruplar üzrə iş təşkil edilir. Kiçik qruplara ədəbiyyatşünaslıq materialından – Yaşar Qarayevin «Hüseyn Cavidin yaradıcılığı» məqaləsindən götürülmüş aşağıdakı mülahizələrə müstəqil araşdırma apararaq münasibət bildirmək, təqdimatlarda öz fikirlərini əsərdən və həyatdan nümunələr gətirməklə əsaslandırmaq tapşırığı verilir:

1. Arifin axtardığı nədir? Yenə də «nuri-həqiqət!» Əsrlərin və nəsillərin tapmadığı əzəli və əbədi hikmət: nə qalib gələcək? Kamal, yoxsa qüvvət? Bəşər dühası, ya şər? İblis, ya İnsan? Əsərdə hamı İblisi müqəssir bilir. Hər kəs tanımadığı, görmədiyi İblisə bol-bol lənət yağdırır. O zaman İblis göylərdən enib insanlar arasında görünür və «insanlığı təhqir edən», «duygusu», «varlığı sönük» həqiqi iblisləri insana nişan verir. İblis kimi məhv etmək, kimə lənətlər yağdırmaq lazım olduğunu göstərir, həm də gələcək sübut üçün bir əlində «altun», bir

əlində «qurşun» gətirir.

2. İblisin «altun» və «qurşun» silahına humanist, asketizm' meyl edən Arif də məğlub olur. Deməli, insan insanlığını unutmuşdur, insanlığı onun yadına salmaq lazımdır. Cavid insanın qüsurlarını ən sərt boyalarla təsvir edir, onun bəşəri qürurunu silkələyir, özlərində şəri daşıyan bütün insanları insanlar arasından yox etmək haqqında düşünmək ehtiyacı doğurur. Ənənəvi rəmzi surət olan İblis bu məqsədə xidmət edir.

3. İblis mənfilik mücəssəməsidir, lakin mənfilikləri gizlətmək üçün lazım olan mənfi sifətlər – tərəddüd və yalançılıq, mütilik və ikiüzlülük onda yoxdur... Sonda insanlar yığışb bu şəri düşüncə sahibini öz aralarından qovurlar. Lakin bu hələ şərin insanlar arasından qovulması demək deyildir.

Kiçik qrupların təqdimatlarında və müzakirələrdə qeyd edilir ki, əsərdə İblis insanın daxilindəki, təbiətindəki mənfi ehtiraslar bəşəriyyəti məhv edə biləcək şəri qüvvə kimi təqdim edilir. Ədibin fikrincə, həyatdakı şəri, bəd əməllərin səbəbkarı insanın öz içində yaşayan, onun boğa bilmədiyi alçaq nəfs, tamahdır. İnsanlığın, xeyirxahlığın, mədəniyyətin düşməni olan İblis ayaq basdığı hər yerə ölüm, fəlakət gətirir, işıqlı arzuları, saf niyyətləri puç edir.

İnsanın cinayətə, qan tökməyə, yalana, hiyləyə uyması, şöhrətpərəstliyə, haram var-dövlətə can atması əfsanəvi İblisin deyil, çirkin ehtirasların quluna çevrilən insanın öz günahıdır. Təsədüfi deyil ki, şair əsərin sonunda «İblis kimdir?», «Xain olan insan kimdir?» deyil, «İblis nədir?!», «Xain olan insan nədir?» suallarını verməklə, diqqəti simvolik obraza deyil, məhz insanın şəri xislətinə, onu «qəhr edən», «məhv edən» bəlalara yönəldir.

İblisin monoloqundan görüldüyü kimi, bu faciədə müəllifin niyyəti bəşəriyyətə faciələr gətirən müharibə yaradanları ifşa etməklə yanaşı, dünyadakı bütün şəri işlərin, xəyanətlərin, rəzalətlərin, ədalətsizliklərin mənbəyinin insanların şəriə uymasında, altun və rəyasət düşkünlüyündə, öz ehtiraslarının quluna çevrilməsində olduğunu açıb göstərməkdir.

Müzakirə zamanı şagirdlər «Nə üçün əsərin əvvəlində öz həqiqətini axtaran, insanların bir-birinə zülm etməsinin səbəbini bilmək üçün Allaha müraciət edərək kömək diləyən Arifin harayına Allah yox, İblis gəlir?» sualı ətrafında da müzakirə aparırlar. Müəllim yönləndirici suallar vasitəsilə məktəblilərdə belə bir qənaət yaradır ki, Arif hələ səsinin haqqa, Tanrıya çatacaq səviyyədə mənəvi kamilliyə yüksəlməmişdir. Ona görə də onun harayına İblis gəlir.

«İblis» faciəsi üzrə dördüncü dərstdə («Tətbiq. Müzakirə. Yaradıcı iş» dərsi) dramaturqun «İblis» faciəsi və «Ana» dramının müqayisəsi üzrə iş aparılır. Şagirdlər «İblis» və «Ana» əsərlərini müqayisə edərək qeyd edirlər ki, böyük sənətkar insanlığın xilasını, bəşəriyyətin nicat yolunu humanizmdə, xeyirxahlıqda, yer üzündə zülmün, ədalətsizliyin, insan xislətində şərin kökünü kəsməkdə görürdü. Dramaturq «Ana» mənzum dramında insanın xislətindəki mənfi ehtiraslara, şəriə qarşı Ana obrazını qoyur. Ana müəllifin həyatda xeyirin, insanpərvərliyin

qələbəsinə inamını əks etdirən romantik bir obrazdır. Yeganə oğlunun ölümü də qəlbi nurla, məhəbbətlə vuran ananı qəddarlaşdırmır, öz pak amalından döndərə bilmir.

Dərin iztirab keçirən ana əsərin əvvəlində olduğu kimi, sonda da çıxış yolunu yerdə, insanlar arasında deyil, Allaha müraciətdə görür, fəryad çəkərək ondan səbr, dözümlü istəyir:

*Mərhəmət! Yarəb, mərhəmət, inayət!
Təhəmmül ver! Qalmamış məndə taqət...*

Səlma, onun oğlu Qanpolad, gəlını İsmət sakit, xoşbəxt ömür-gün sürməyə layıqdır. Lakin yaşadıkları mühtdə kimsəsiz, köməksiz olan bu insanlar daima təşviş və qorxu içində yaşayır. Dara düşənlərə hər an yardım əli uzatmağa hazır olan Səlmanın özü kömək axtarır, ümidini Allaha bağlayır. Dramaturq bu romantik obraz vasitəsilə yer üzündə qan izini ağılla, xeyirxahlıqla, insana məhəbbətlə, həyatın müqəddəsliyinə inamla kəsməyin mümkün olduğunu əks etdirir.

Cəmiyyətdə Orxanın və digər qatillərin təmsil etdiyi şər qüvvələr, dünyanın namərd qanunları çox zaman saf mənəviyyatlı, xoşbəxtliyə layiq olanları bədbəxt edir, yaşamalması olanları, mərd insanları öldürür, namərdləri, vicdansızları isə yaşadır. Lakin xeyirlə şərin mübarizəsində ana öz yeganə oğlunu itirsə də, Qanpolad xain qüvvələrin əli ilə öldürülsə də, nəticə etibarilə insanpərvərliyi, xeyirxahlığı təmsil edən qüvvələr mənəvi qələbə çalır.

Dramaturq xeyiri və şəri təmsil edən qüvvələrin taleyini təsvir etməklə oxucunu (tamaşaçını) xeyirxahlığa səsləyir, yer üzündə qan izini mərhəmətlə, humanizmlə kəsməyin mümkün olduğuna inamını ifadə edir.

Dramda Murad şəri təmsil edən Orxanın düşünüb planlaşdırdığı cinayəti həyata keçirən obraz kimi diqqəti cəlb edir. Başqasının cinayət alətinə çevrilən, duyğusuz və daşqəlblı bir gənc olan Murad gec də olsa dərk edir ki, bağışlanmaz səhvə yol vermiş, heç bir təqsiri olmayan bir gəncin həyatına son qoymuşdur.

Muradın mənəvi təmizlənməsində Səlma ananın xeyirxahlığı böyük rol oynayır. Murad etdiyi əməlin nəticəsini görəndə – oğlunu itirmiş Səlmanı tanıyanda dərin sarsıntı keçirir. Beləliklə, əsərin əvvəlində özünü sadıq dost sayan Murad öz canının hayına qalan miskin adama çevrilir. Səlma onu ölümdən xilas etdikdə Murad etdiyi cinayətin ağırlığını dərk edərək sarsılır, peşmançılıq hissi keçirir, hətta özünə qəsd etmək istəyir.

Məhz belə yanaşma – «İblis» və «Ana» əsərlərində qoyulmuş problemin həlli yollarının müqayisəsi şagirdlərə mütəfəkkirin aşağıdakı misralarının mahiyyətini dərindən dərk etməyə imkan verir:

*Kəssə hər kim tökülən qan izini,
Qurtaran dahi odur yer üzünü!*

Nəticə / Conclusion

Görkəmli ədibin yaradıcılığının, «Ana» mənzum dramı və «İblis» faciəsinin məktəb təhlili zamanı ədibin qaldırdığı ümumbəşəri problemlər müasir dövrlə əlaqələndirilməli, ədəbiyyatşünaslığımızın son nailiyyətləri və gənc nəslin mənəvi-estetik tərbiyəsi, onlara fəal həyat mövqeyi aşılması vəzifələri əsas götürülməlidir. Müəllimin istiqamətləndirici sualları əsasında ilkin nəticənin çıxarılması, ümumiləşdirmənin aparılmasına vaxt ayrılır. Ədibin həyat yolu, şəxsiyyəti, lirik və epik poeziyasında, mənzum dramaturgiyasında milli və ümumbəşəri mənəvi dəyərlərin yüksək sənətkarlıqla canlandırıldığı barədə ümumi qənaət vardır.

Hüseyn Cavidin bədii irsi ilə bağlı müxtəlif fikirlərin, əlavə mənbələrdən seçilmiş nümunələrin ədəbiyyat dərslərində geniş müzakirəsi nəticəsində şagirdlər qüdrətli sənətkarın şəxsiyyəti və yaradıcılığı haqqında dərin biliklərə yiyələnirlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Abbasov Ə. (2019). Ana dili dərsləkləri necə olmalıdır? «Məktəbəqədər və İbtidai təhsil» jurnalı (Preschool and primary Education) Issue 3, p.p.16-19
2. Abbasov O. (2011). Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərində təlim prinsiplərindən istifadə. «Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi» jurnalı (Teaching of Azerbaijani Language and literature journal). Issue 4, p.27
3. Aslanov Y. (2007). Cavidin söz dünyası. Bakı, Elm.
4. Atilla İ. (1982). Cavid xatırlarkən. Bakı, Yazıçı.
5. Azərbaycan Respublikasında Təhsilin İnkişafına dair Dövlət Strategiyası. (2013). «Azərbaycan müəllimi», №41.
6. Babaxanlı G. (2010). Azərbaycan ədəbi fikri və Hüseyn Cavid. Bakı, Çarşıoğlu.
7. Cavid H. (2004). Seçilmiş əsərləri. Bakı, Çarşıoğlu.
8. Cavid H. (2005). Əsərləri. V cild. I cild. Bakı, Lider.
9. Elçin. (1984). «Fikrin karvanı» məqaləsi. «Fikrin karvanı» kitabında. Bakı, Yazıçı.
10. Həbibbəyli İ., Əliyev S., Həsənov B., Mustafayeva A. (2018). Ədəbiyyat. XI sinif üçün dərslik. Bakı. Bakınəşr, 208 s.
11. Həsənov B., Əliyev S., Mustafayeva A. (2018). Ədəbiyyat. XI sinif. Müəllim üçün metodiki vəsait. Bakı. Bakınəşr, 208 s.
12. Hüseynov R. (1988). Vaxtdan uca. Bakı, İşıq.
13. Krouford A., Vendi Soul E., Metyu S., Makinster C. (2012). Düşünən sinif üçün öyrətmə və öyrənmə üsulları. Bakı, Müasir Təhsil və Tədrisə Yardım Mərkəzi.
14. Məmmədli Q. (1982). «Cavid ömrü boyu» həyat və yaradıcılıq salnaməsi. Bakı, Yazıçı.
15. Maharramova Sh. (2016). Well-know teacher F.Kocharli and school textbooks. Azerbaijan Journal of Educational Studies, pp.69-73
16. Boqdanovoy O., Maranchmana V. (1995). Metodika prepodavaniya literaturi. Moskva. Prosveshenie, 288 s.

Implementation of requirements of the subject curriculum in literature textbooks

Soltan Huseynoghlu

Doctor of Philosophy in Pedagogy, Associate Professor, Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan. E-mail: soltanhuseynoglu@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-4182-6653>

Abstract. Subject curricula applied as part of the education reform that was realized in our country have targeted an important task to make significant changes in the content of subjects and their teaching process. Improving the quality of education that requires the progress of educational technologies, the disclosure of new approaches essence to our country, their coordination with our achievements, the determining the ways to apply, and so on. are serious requirements for pedagogical science. The emergence of new learning technologies in recent years, and generally, any innovation that had an impact on educational institutions, depends on a clear comprehension of nature, demands, and implementation aspects of subject curricula, and especially its content standards. The article focuses on the essence, requirements, and practice characteristics of content standards for an expressive reading of literary works in accordance with the research topic. The results of the experimental research are interpreted in the article on the basis of concrete examples.

Keywords: Technology, curriculum, standard, experiment, active / interactive learning, logical reading, expressive reading.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.126>

To cite this article: Huseynoghlu S. (2020). Implementation of requirements of the subject curriculum in literature textbooks. *Teaching of Azerbaijani Language and Literature*. V. 263, Issue I, pp. 89–112.

Article history: Received — 25.11.2019; Accepted — 18.02.2020

Fənn kurikulumunun tələblərinin ədəbiyyat dərslərində reallaşdırılması

Soltan Hüseynoğlu

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan. E-mail: soltanhuseynoglu@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-4182-6653>

Xülasə. Ölkəmizdə həyata keçirilən təhsil islahatının tərkib hissəsi kimi tətbiq olunan fənn kurikulumları fənlərin məzmununda və tədrisində ciddi dəyişikliyin aparılmasını mühüm vəzifə kimi qarşıya qoymuş və bu istiqamətdə də az iş görülməmişdir. Təlimin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması tədris texnologiyalarının işlənilib hazırlanmasını, ölkəmizə ayaq açan yeni yanaşmaların mahiyyətinin açıqlanmasını, əldə etdiklərimizlə uzlaşdırılmasını, tətbiqi yollarının müəyyənləşdirilməsini və s. pedaqoji elmin qarşısında ciddi tələb kimi qoyulmuşdur. Son illərdə meydana çıxan təlim texnologiyalarının, ümumiyyətlə hər cür yeniliyin məktəbə yol tapması fənn kurikulumlarının, xüsusən də məzmun standartlarının mahiyyətinin, tələblərinin və tətbiqi xüsusiyyətlərinin aydın dərk edilməsindən xeyli dərəcədə asılıdır. Tədqiqatın mövzusunə uyğun olaraq bədii əsərlərin ifadəli oxusu üzrə məzmun standartlarının mahiyyətinin, tələblərinin və tətbiqi xüsusiyyətlərinin açıqlanması məqalədə diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Eksperimentin tətbiqi ilə aparılmış tədqiqatın nəticələri məqalədə konkret nümunələr əsasında şərh edilmişdir.

Açar sözlər: Texnologiya, kurikulum, standart, eksperiment, fəal/interaktiv təlim, məntiqi oxu, ifadəli oxu.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.126>

Məqaləyə istinad: Hüseynoğlu S. (2020). Fənn kurikulumunun tələblərinin ədəbiyyat dərslərində reallaşdırılması. «Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi», № 1 (263), səh. 89–112.

Məqalə tarixçəsi: göndərilib — 25.11.2019; qəbul edilib — 18.02.2020

Giriş / Introduction

Ölkəmizdə həyata keçirilən təhsil islahatına uyğun olaraq yeni təhsil proqramlarının tətbiqi digər fənlər kimi ədəbiyyat fənninin məzmununda və tədrisində də ciddi dəyişikliyin aparılmasını mühüm bir vəzifə kimi qarşıya qoymuş və bu istiqamətdə də az iş görülməmişdir. Kurikulum əsasında hazırlanmış ədəbiyyat dərslərinin ümumtəhsil məktəblərində tətbiqi başa çatdırılmışdır. Dərslərin hər biri ilə işləmək üçün metodik vəsaitlər çap olunaraq müəllimlərin istifadəsinə verilmişdir. Lakin etiraf edilməlidir ki, ədəbiyyat fənninin yeni tələblər əsasında tədrisi ilə bağlı məktəbə praktik kömək baxımından yazılara çox az rast gəlinir. Təbiidir ki, məktəb, ilk növbədə metodik yazılarla təmin olunmalıdır. Bu isə metodist alimlərin ciddi araşdırmaları nəticəsində mümkün ola bilər. Meydana çıxan yeni təlim texnologiyalarının hərtərəfli öyrənilməsi, milli təhsilimizdə əldə olunanlarla uzlaşdırılması bu gün mühüm vəzifə kimi qarşıda durur. Məsələn bu gün məktəblərdə aparılan müşahidələrdən, eksperimentə əsaslanan tədqiqatdan aydınlaşır ki, bu və ya digər təlim texnologiyasını fətləşdirmək, universallaşdırmaq, yeganə doğru və səmərəli yol hesab etmək kökündən yanlışdır. Bu yanlış mövqe inkişafın qarşısına siper çəkir, axtarıları ləngidir. Əslində, fərqli texnologiyaların qarşılıqlı əlaqədə tətbiqi üzərində düşünmək, tədqiqatları genişləndirmək, daim faydalı yenilik axtarışında olmaq gərəklidir. Bu yolun səmərəli olduğunu pedaqoji elmlər çoxdan sübut edib. Ciddi pedaqoji araşdırmalarda belə bir fikir dönə-dönə vurğulanıb ki, heç bir təlimi texnologiyasının rolunu şişirtmək, onu əvəzəlməz saymaq doğru deyildir. Texnologiyaların zaman-zaman əvəzlənməsi bu fikri təsdiq edir. Bunu da unutmamaq olmas ki, hər bir yenilik sələfinin içində yaranır, mahiyyətində faydalı olanları əxz edir, inkişaf etdikcə yeni keyfiyyətlər qazanır və bu, daim təkrar olunur. Ölkəmizdəki məktəblərin təcrübəsindən məlum olur ki, interaktiv təlim ümidləri tam doğrultmur. O, məktəbə çox zəif şəkildə yol tapıb.

Sual yaranır: Interaktiv təlim nə üçün məktəblərimizdə kütləvi şəkildə tətbiq edilmir?

Bu sualın cavabına müxtəlif yazılarımda toxunmuşam. Bunun həm obyektiv, həm də subyektiv səbəbləri olduğunu xatırlatmışam. Amma bu yazımda məsələyə münasibətim fərqlidir. Ümumiyyətlə, yeniliklərin, o sıradan interaktiv təlimin məktəbə geniş yol tapmamasının ən mühüm səbəbini orta ümumtəhsil məktəblərində işləyən müəllimlərin əksəriyyətinin çalışdıqları sahəyə bəslədikləri münasibətdə axtarmaq lazımdır. Araşdırmalar təsdiq edir ki, bu məsələdə müəllimin şəxsiyyəti önəmlidir, vacibdir. Müəllimlərin böyük bir qisminin öz üzərlərində çalışmadıqlarını, elmi-nəzəri, pedaqoji-metodik biliklərini artırmaq qayğısına qalmaqdaqlarını indi daha tez-tez eşitmək olur. Axı müəllimin öz peşə hazırlığını artırması, yeni peşə keyfiyyətlərini mənimsəməsi DİM-in və hazırlıq kurslarının test kitablarının

öyrənilməsi (oxu: əzbərləməsi) ilə məhdudlaşa bilməz. Rəsmi dövlət sənədlərində təhsilverənlərdə hansı keyfiyyətlərin olması barədə konkret tələblər əksini tapmışdır. Bu gün ümumtəhsil məktəblərində çalışan hər bir müəllim ixtisası üzrə dövrün tələbatına uyğun elmi-nəzəri biliklərə sahib olmalı, özünütəhsil bacarığını daim inkişaf etdirməlidir. Müəllim tədqiqatçılıq, yaradıcılıq keyfiyyətlərinə malik olmalı, müxtəlif məzmunlu layihələrdə, müsabiqə və innovativ proqramlarda iştirak etmək qabiliyyətinə yiyələnəlməlidir. O, özünüifadədə çətinlik çəkməməli, fikrini şifahi və yazılı formada çatdırmağı bacarmalıdır. İxtisasından asılı olmayaraq hər bir müəllim müxtəlif texnologiyalardan, onları qarşılıqlı şəkildə əlaqələndirməklə istifadə etməyi, fərqli mənbələrdən, o sıradan internet resurslarından və s. bəhrələnməyi, mənimsədiklərini konkret dərslin tələblərinə müvafiq tətbiq etməyi bacarmalıdır.

Bunlar təhsilverənlərlə bağlı müəyyənləşdirilmiş tələblərin bir qismidir. Bu tələbləri ödəməyə qabil müəllimlər çoxdurmuy? Əgər çoxdursa, DİM-in imtahanlarla bağlı açıqladığı nəticələr nə üçün ürək açan deyil?

Müəllimlərin özünütəhsil vəziyyəti, həqiqətən, qənaətbəxş deyildir. Məsələn, müəllimlərlə aparılmış sorğudan məlum olur ki, on nəfərdən yalnız biri Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərsləkləri üzrə metodik vəsaitlərə müraciət edir. Metodik vəsaitlərdə isə hər bir sinifdə tədris olunan mövzuların öyrədilməsi üzrə texnologiyanın aydın təsviri verilmişdir. Müəllim ev tapşırığının yoxlanılmasından başlamış interaktiv dərslin son mərhələsi də daxil olmaqla aparılacaq işin məzmunu barədə bu vəsaitlərdən dolğun təsəvvür qazana bilir. Lakin unudulmamalıdır ki, bu metodik vəsaitlər tövsiyə xarakterlidir. Metodika heç vaxt bütövlükdə təcrübə üçün tam və qəti «resept» vermir və verə də bilməz. Bu da unudulmamalıdır ki, konkret şərait müəllimdən həmişə yaradıcılıq, fərqli yanaşma tələb edir. Doğru deyilir ki, dərslər yaradıcılıqdır. Dərslə müəllim yaradıcılığı özünü göstərmirsə, hər dərslə nə isə yeni, fərqli yanaşma müşahidə edilmirsə, uğur qazanmaqdan danışmağa dəyməz. Bu yaradıcılıq isə yeniliklərin mənimsənilməsi zəminində mümkündür. Deyilənlərdən aydınlaşır ki, müəllim şəxsiyyəti və hazırlığı yeni təlim texnologiyalarının, ümumiyyətlə, hər cür pedaqoji yeniliyin məktəbdə tətbiqi üçün əsas şərt, başlıca amildir. Müxtəlif təlim texnologiyaları və yeniliklər (TTİMY, interaktiv təlim, keys-metod, kreativ yanaşma və s.) barədə mövcud ədəbiyyatdan bəhrələnməklə, onlara yaradıcı yanaşmaqla, ənənəvi təlimin uğurlu cəhətlərini inkişaf etdirməklə müasir dərslər səmərəli təşkil etmək mümkündür.

Yeni texnologiyaların məktəbə yol tapmamasının başqa səbəbləri də var. Bunları obyektiv səbəblər hesab etmək olar. Müəllimə ardıcıl, müntəzəm metodik kömək göstərilməlidir. Nə qədər acı olsa da, həqiqətdir ki, bu, yazı formasında olanda (məqalə, metodik vəsait və s.) oxucusuna çatmır. Yəni yeni çap olunmuş faydalı metodik yazını axtaran, oxuyan, fikir mübadiləsi aparan belə cəmiyyət hələ formalaşmayıb. Buna görə də müəllimin dərslə qarşılaşdığı, müstəqil baş

aça bilmədiyi, ixtiyarında olan çap materiallarından cavab tapmadığı problemləri aydınlaşdırmaq, eləcə də yenilikləri eşitmək və mənimsəmək üçün müntəzəm müraciət edə biləcəyi metodik mərkəz olmalıdır. Bu metodok mərkəzlər ölkənin bütün bölgələrində fəaliyyət göstərməli, başlıcası isə səriştəli mütəxəssislərlə təmin olunmalıdır. Bu sözlərlə biz müəllimin öz bilik və bacarığını təkmilləşdirməsi, ümumiyyətlə inkişaf etməsi qayğısına qalınmasının vacib olduğunu diqqətə çatdırmaq niyyətindəyik.

İnteraktiv təlimin məktəbdə geniş tətbiq edilməməsinin bir mühüm səbəbi bu təlimi yanaşmanın özünün mahiyyəti ilə bağlıdır. Məlumdur ki, interaktiv təlimin əsas tələbi şagirdlərin tədqiqatçı mövqeyində olmasıdır. Təcrübə göstərdi ki, təlim materialının (fəndən asılı olmayaraq) yalnız şagird tədqiqatının əsasında mənimsədilməsi mümkün deyildir. Bunu təlim materialının təkə çətinliyi ilə izah etmək doğru olmazdı. Mürəkkəb və çətin olan təlimi fəaliyyətdə – öyrətmə-öyrənmə prosesində mahiyyətə nüfuz edilməsi, səbəb-nəticə əlaqələrinin aşkara çıxarılması, ümumiləşdirmələrin aparılması, mənimsənilənlərin sistemə salınması və s. vacib vəzifələri yalnız şagird tədqiqatı əsasında reallaşdırmaq qeyri-mümkündür. Təcrübə təsdiq edir ki, müəllimin bələdçilik fəaliyyətində izaha, şərhə, müdaxiləyə tez-tez ehtiyac yaranır. Müəllim bundan sui-istifadə etməməklə şagirdlərə istiqamət verməlidir, mənimsənilmiş bilik və bacarıqların əlaqələnməsinə, sistem şəklinə düşməsinə, bütövlüyə və ümumiləşdirmələrə nail olmalıdır. Təcrübənin diqqət etdiyi başqa bir cəhət isə (bu, birinci səbəblə əlaqəlidir) həmin təlimi yanaşmanın tətbiqi ilə təşkil olunan dərslərdə həddindən çox vaxtın tələb olunmasıdır. Bu, təsadüfi deyildir; tədqiqatçı mövqeyində çalışan şagird xeyli düşünməli, axtarışlar aparmalı olur. Onu da unutmamaq olmaz ki, bu təlimi yanaşma təlim materialının həcmcə az olmasına hesablanmışdır. Məsələn, beşinci, yaxud digər siniflərdə öyrədilən kiçik bir hekayənin tədrisinə 2-3 saat yox, 4-5 saat, hətta 6 saat ayırmaq zəruri olur. Əsərin məzmununun öyrənilməsi iki, bəzən üç saat davam etdiyi kimi, təhlili də iki-üç saat çəkməlidir. Bu, şagird tədqiqatının davamlı, səmərəli (vaxt qazanan şagird əlavə mənbələrlə daha ətraflı tanış ola bilir və s.) olması baxımından da vacibdir.

Başqa bir yazımda ötəri toxunduğum və ciddi hesab etdiyim bir məsələ barədə də burada fikir bildirməyi məqsəduyğun sayıram. İnteraktiv təlim ölkəmizə, belə demək olarsa, idxal olunub. Bizim ümumtəhsil məktəblərimizdə mövcud olan təhsilin məzmunu, dərs sistemi ilə zidd olan cəhətləri çoxdur. Təcrübə sübut edir ki, bir dərs saatında interaktiv dərslərin bütün mərhələlərini səmərəli şəkildə həyata keçirmək qeyri-mümkündür. «İlin yaxşı müəllimi» müsabiqəsində müşahidə etdiyimiz onlarla müəllimin (təbii ki, onlar qabaqcıllardır) dərslərində ən başlıca qüsurlar vaxt çatışmazlığı olmuşdur. Deyəcəkləri dərsləri çox ciddi şəkildə planlaşdıran, hər bir tapşırığı, onun icrasına ayrılan vaxtı və s. dəfələrlə ölçüb-biçən müəllimlərin vaxt çatışmazlığı üzündən aciz vəziyyətə düşdüklerini

hər dəfə müşahidə edirdik. Müsabiqə iştirakçısı olan müəllimlər məhz buna görə də dərslərin mərhələləri üzrə işi, necə deyərlər, görüntü xatirinə «nümayiş etdirirdilər». Münsiflər də bunu anlayışla qarşılayırdılar.

Buna səbəb nədir? Nə üçün interaktiv dərslərin bütün mərhələlərini bir dərslərin saatında səmərəli şəkildə reallaşdırmaq mümkün olmur? Bundan çıxış yolu nədir?

Birinci və daha mühüm hesab etdiyimiz səbəb bizdə konkret təlim materialları ilə onun tədrisinə ayrılan vaxt arasındakı nisbətə interaktiv təlimin tətbiqi üçün əlverişli olmamasıdır. Fərqli məktəblərdə eyni mövzuda aparılmış sınaq dərslərinin müşahidəsindən çıxarılmış nəticəyə nəzər salaq; S.S. Axundovun «Nurəddin» hekayəsinin tədrisinə VII sinifdə üç saat ayrılmışdır, onun iki saati məzmun üzrə işə həsr olunur, bir saati isə təhlil dərslinə verilir. Əsərin həcmi onu bütövlükdə sinifdə oxumağa imkan vermir. Deməli, sinif oxusu ilə ev oxusunu uzlaşdırmaq lazım gəlir. Bu, müəyyən qədər vaxt qazanmağa imkan versə də, məzmunla bağlı tapşırıqların yerinə yetirilməsinə, yəni interaktiv təlimin tələblərinin (oxu: dərslərin mərhələlərinin) bütünlüklə reallaşdırılması mümkün olmur. Təhlil dərslində isə vəziyyət daha acınacaqlı olur; ev tapşırığının yerinə yetirilməsi səviyyəsinin cəmi bir təqdimatın dinlənilməsi və müzakirəsi əsasında müəyyənləşdirilməsi, qiymətləndirilməsi 8 dəqiqədən az çəkmir (sinfin səviyyəsindən asılı olaraq bəzən daha çox çəkir), motivasiya, problemin qoyuluşu mərhələsinə sinfin səviyyəsindən asılı olaraq 6 və ya 8 dəqiqə civarında vaxt sərf olunur, kifayət qədər düşündürücü olan tapşırıqları yerinə yetirməklə tədqiqat sualının araşdırılması üçün sinfin səviyyəsindən asılı olaraq 18 ilə 20 dəqiqə arasında vaxt lazım gəlir. Ehtiyatda qalan (əksər hallarda qalmır) bir neçə dəqiqə dərslərin digər mərhələlərinin (məlumat mübadiləsi, məlumatın müzakirəsi, nəticə və ümumiləşdirmə və s.) həyata keçirilməsi üçün kifayət edirmi?

Digər bir nümunəyə diqqət edək. G.Mopassanın «Boyunbağı» novellasının tədrisinə Amerika Birləşmiş Ştatlarının adı məktəblərində (bizdə olan vəsait Kaliforniya ştatına məxsusdur) 8 saat ayrılıb. Novellanın tədrisinə həsr olunmuş dərslərin həmin vəsaitdəki təsvirindən aydınlaşır ki, müəllim əsərin nəinki məzmununu və təhlili üzrə işə, hətta esse yazdırmağa, şagirdlərdə həyatı bacarıqların inkişaf etdirilməsi istiqamətində işin təşkilinə də vaxt ayırmaq imkanına malik olur.

Aydınlaşır ki, vəziyyətdən bir çıxış yolu tədris materiallarının sayının (həcmi anlamında) əhəmiyyətli dərəcədə azaldılması ola bilər. Yəni, məsələn, VII sinfin ədəbiyyat dərslərinə indi olduğu kimi, 20 əsər deyil, 10 əsərin daxil edilməsi məqsədəuyğundur.

Bunun nəzərə alınması, gələcəyin işidir. Yaranmış çətinlikdən bu gün bir çıxış yolu dərslərin hər bir mərhələsinə yaradıcı yanaşmaq, vaxtdan maksimum qənaətlə istifadə etməkdir. Bu fikrə nümunələrlə aydınlıq gətirək. Tədqiqatın kiçik qruplarda

aparılması meyili bizdə çox geniş yayılıb, bu isə, məlumdur ki, daha çox vaxt tələb edir. Bir sıra hallarda tədqiqatı cütlük şəklində iş formasından istifadə ilə aparmaq məqsədəuyğundur. Eləcə də, bu gün məktəblərimizdə çox nadir hallarda tətbiq edilən fərdi iş formasından istifadə etməklə tədqiqatı təşkil etmək olar. Əldə edilmiş nəticələr isə müsahibənin tətbiqi ilə müzakirə edilir. Bu, differensiallaşdırmaya geniş yol açır, vaxta qənaət etməyə imkan yaradır.

Məktəb təcrübəsində, eləcə də metodik araşdırmalarda interaktiv təlimə yaradıcı yanaşma ilə bağlı mövqelər var. Məsələn, məlumat mübadiləsi ilə müzakirə mərhələlərinin dərstdə qovuşuq şəklində reallaşdırılması bu qəbildəndir. Bunu praktika diqtə edir. Məlumat mübadiləsi ilə müzakirəni sərhədləndirmək heç cür mümkün olmur. Məlumat mübadiləsi prosesində təqdimat edənə verilən bircə sual diskussiyanın baş alıb getməsinə səbəb olur. Bu mərhələlərin qovuşmasından vaxta qənaət etmək baxımından yararlanmaq mümkündür.

Yeni təlim texnologiyalarının, eləcə də hər cür yeniliyin məktəbə yol tapması ədəbiyyat fənn kurikulumunun, xüsusən məzmun standartlarının mahiyyətinin, tələblərinin və tətbiqi xüsusiyyətlərinin aydın dərk edilməsindən xeyli dərəcədə asılıdır. Bu istiqamətdə araşdırmaların genişləndirilməsinə bu gün ciddi ehtiyac duyulur. Tədqiqatın mövzusunə uyğun olaraq bədii əsərlərin ifadəli oxusu ilə bağlı olan məzmun standartının mahiyyətinin, tələblərinin və tətbiq xüsusiyyətlərinin açığa çıxması diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Yeni proqramda ifadəli oxu üzrə ayrıca məzmun standartının əks olunması və sinifdən-sinfə keçdikcə dərinləşdirilməsi diqqəti cəlb edir. Məktəb təcrübəsinin öyrənilməsindən aydınlaşdı ki, bədii əsərlərin tədrisində ifadəli oxudan istifadə ilə bağlı uğurlu addımlar atılsa da, qüsurlara da yol verilir. İfadəli oxudan daha çox lirik şeirlərin tədrisində istifadə olunması, ifadəli oxunun tətbiqi ilə bağlı qaydaların dərindən öyrədilməməsi, şagirdlərdə zəruri bacarıqların qədərincə aşılınmaması daha yaxşı nəticələrin əldə edilməsinə mane olur.

Ədəbiyyat dərslərində ifadəli oxudan istifadənin əhəmiyyəti

İfadəli oxu söz sənətinin öyrədilməsində tətbiq olunan faydalı vasitələrdən hesab olunur. Təsadüfi deyildir ki, ifadəli oxu ədəbiyyat dərslərində istifadə olunan təlim metodu kimi təqdim edilmiş və araşdırılmışdır. Bunun əlbəttə, ciddi səbəbləri var. İlk növbədə, ifadəli oxu əsərin öyrənilməsi vasitəsi kimi dəyərlidir. Elmi-metodik ədəbiyyatda vaxtilə belə bir fikir olmuşdur ki, əsərin məzmununun mənimsənilməsindən sonra şagird onu ifadəli oxumağı bacarırsa, qiyməti qeyd-şərtsiz yüksək olmalıdır. Belə mövqedə olanların fikrincə, əgər ifadəli oxuya nail olunubsa, deməli, mətnin dərindən qavranılması və ondakı hiss-həyəcana şərik çıxılması həyata keçib. Artıq əsərin təhlilinə ehtiyac yoxdur. Bu fikirlə razılaşmaq çətindir. Təcrübə və sonrakı tədqiqatlardan aydınlaşdı ki, bədii mətnin ifadəli

oxusunun reallaşdırılması gərgin iş, böyük zəhmət tələb edir. Başqa sözlə, mətnin mahiyyəti, məğzi, onda əksini tapmış fikir, hiss və duyğular yalnız məzmunun qavranılması ilə mənimsənilə bilməz. Bu, mətn üzərində əhatəli araşdırmadan, ciddi təhlildən sonra mümkün ola bilər.

Məsələnin başqa, həm də az əhəmiyyətli olmayan tərəfi də var; bu oxu bir sıra qaydalar, texniki şərtlər öyrənilmədən reallaşdırıla bilməz. Deməli, ifadəli oxu metodikasının mənimsənilməsi vacib şərtidir. Təsadüfi deyildir ki, bir sıra xarici ölkələrdə pedaqoji ali məktəblərin filologiya fakültələrində «İfadəli oxu metodikası» fənni tədris olunur.

Aydınlaşır ki, ədəbiyyat dərslərində ifadəli oxunun əhəmiyyəti barədə danışarkən, ilk növbədə bədii əsərin öyrənilməsi, qavranılması vasitəsi kimi xatırladılmalıdır. Unudulmamalıdır ki, ifadəli oxunun həyata keçirilməsi bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan mərhələlərin tətbiqi şəraitində mümkündür. Bu mərhələlərin hər birində icra olunan işlər bədii əsərin dərindən qavranılmasına, ideyasının başa düşülməsinə öz töhfəsini verir. Həmin mərhələlər mövcud ədəbiyyatda aşağıdakı şəkildə təqdim olunur:

- əsərin məzmununun öyrənilməsi;
- ədəbiyyatşünaslıq zəminində təhlil;
- ifaçılıqla bağlı təhlil;
- mətnin səslənən sözdə ifadə edilməsi.

İlk addım – mərhələ ifadəli oxunması nəzərdə tutulan əsərin məzmununun mənimsənilməsidir. Bu, müxtəlif oxu formalarının (səsli, səssiz, fasilələrlə, proqnozlaşdırılmış və s.) tətbiqi ilə həyata keçirilə bilər. Məzmunun ətraflı mənimsənilməsinə nail olmaq üçün fərqli məqsəd güdən işlərin (tanış olmayan sözlərin mənasının aydınlaşdırılması, plan tərtibi, məzmunun müxtəlif formalarda – yığcam, geniş, yaradıcı nağıl edilməsi və s.) yerinə yetirilməsi vacib olur. Bütün bu işlər əsərin öyrənilməsi yolunda mühüm addımlar kimi qiymətləndirilir.

İkinci mərhələ – ədəbiyyatşünaslıq zəminində təhlil bədii əsərin öyrənilməsində daha ciddi əhəmiyyət kəsb edir; əsərin mövzusu, ideyası, obrazları, bədii xüsusiyyətləri və s. məhz bu prosesdə bütün özəlliyi ilə qavranılır.

Üçüncü mərhələ – ifaçılıqla bağlı təhlil həlledici mərhələdir. Bu mərhələdə aparılan işlərlə əsərin bütövlükdə mənimsənilməsinə yekun vurulur. Lakin bu mərhələdə qarşıya qoyulan başlıca məqsəd başqadır. İfaçı oxu üçün vacib olan cəhətlərin çoxunu (əsəri emosional-obrazlı çatdırmağın yollarını, dinləyicilərdə əsərin məzmununa uyğun ovqat yaratmağı, mətnin məzmununa uyğun intonasiya çalarlarını müəyyənləşdirməyi və s.) məhz bu mərhələdə mənimsəyir.

Bu mərhələdə ifaçı əsərin «ikinci müəllifi» mövqeyində olur: əsərdəki fikirləri, ideyanı özününküləşdirir, onda təsvir olunanları bütün təfərrüatı ilə təsəvvüründə canlandırır, mətnəli mənalara üzə çıxarır, dinləyicilərə nə çatdıracağını – ifaçılıq vəzifəsini müəyyənləşdirir.

Sonuncu mərhələ – mətnin səslənən sözdə ifadə edilməsi ifaların dinlənilməsi və onlara qiymət verilməsi ilə bağlı olsa da, mətnin öyrənilməsinə də (dinlənilənlərin təsiri əsasında) az təsir etmir.

Metodik ədəbiyyatda bütövlükdə «əsrin ifaçılıq təhlili» adlanan bu mərhələlər bədii əsrin dərinə qavranılmasını təmin edir. Bunsuz əsrin ifadəli oxusunu həyata keçirmək mümkün deyildir.

Ədəbiyyat dərslərində ifadəli oxunun əhəmiyyəti bununla məhdudlaşmır. Mətn üzərində diqqətlə işləyən, fərqli məzmununda tapşırıqları yerinə yetirən şagirdə emosional qavrama addım-addım güclənir. Əsərdəki obrazlı deyim, təsvir və lövhələr ona təsirsiz qalmır, müvafiq emosionallığın baş qaldırmasına, son nəticədə estetik tərbiyəyə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Bu, həmçinin şagirdin nitqinin təsirli, ifadəli olmasına, dinləyicilərlə canlı ünsiyyət yaratmasına səbəb olur.

İfadəli oxunun estetik tərbiyə vasitəsi kimi araşdırılması xüsusi tədqiqatın obyektinə olmalıdır. Fənni tədris edən müəllim isə V sinifdən başlayaraq bu istiqamətdə sistemli iş aparmalıdır. Bunun reallaşdırılmasına dərslərdəki tapşırıqlar əlverişli imkan yaradır.

İfadəli oxu bütövlükdə şagirdin şifahi nitqinin inkişafında mühüm rol oynayır. Bu, təkə ayrı-ayrı sözlərin sərrast, aydın tələffüz edilməsi, diksiyanın cilalanması anlamında başa düşülməməlidir. Mətn üzərində diqqətlə işləyən şagird özünə məlum olmayan sözlərin mənasını lüğətlərin köməyi ilə aydınlaşdırır və onları nitqinə daxil edir. Bu, şagirdin lüğət ehtiyatını zənginləşdirir. Mətnin səslənən sözdə ifadə edilməsi prosesində isə ədəbi tələffüz normalarına əməl etməli olur.

İfadəli oxu, ümumiyyətlə, dilin gözəlliyinin duyulmasında müstəsna rola malikdir. Unutmaq olmaz ki, ifadəli oxu əzbər öyrənmə, bədii nağıletmə ilə ya başa çatır, ya da müşayiət olunur. Bu isə təkə dil faktlarına diqqətli, həssas münasibətlə məhdudlaşmır, həmçinin şifahi nitqin inkişafına şərait yaradır.

İfadəli oxuya hazırlıq mərhələlərinin hər birində bədii sözə həssas münasibətin formalaşdırılmasına geniş imkan vardır. Xüsusən ədəbiyyatşünaslıq təhlilində bu istiqamətdə işin sistemli təşkili mümkün və faydalıdır.

İfadəli oxunun tərbiyəvi əhəmiyyəti barədə metodik ədəbiyyatımızda az danışılmamışdır. Bunu ilk növbədə təlqin edən bədii əsrin ideya-məzmunudur. Yazıçı təsvirləri, başlıcası isə ədəbi qəhrəmanların taleyi, mənəvi aləmi məktəbli-oxucunun hiss və düşüncəsinə güclü təsir edir, onda bu və ya digər əlaqə keyfiyyətin formalaşmasına səbəb olur. Məsələn, VII sinfin dərslərində S. Vurğunun «Azərbaycan» şeirinin tədrisində ifadəli oxudan istifadə tövsiyə olunur. Təcrübədən məlumdur ki, bu əsrin hələ məzmununun öyrənilməsi prosesində şagirdlərdə güclü emosionallıq baş qaldırır. Vətənimizin əsrarəngiz təbii gözəlliklərinin böyük ustalıqla ifadəsi, şeirin təkrar olunmaz bədii gözəlliyi ciddi estetik təsirə malikdir. Müəllimin məqsədyönlü sualları şagirdlərdə vətənə, onun

təbii gözəlliklərinə maraq və məhəbbətin daha da güclənməsinə səbəb olduğu kimi, şeirdəki yüksək sənətkarlıq da bədii-estetik zövqün zənginləşməsinə yol açır. Bu, sonrakı mərhələdə – təhlildə daha da güclənir və əsaslı olur.

Ədəbiyyat dərslərində ifadəli oxudan istifadə şagirdlərdə müşahidə qabiliyyətinin, təxəyyülün, diqqətin və s. inkişafına da əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir.

Ədəbiyyat fənn kurikulumunda ifadəli oxu üzrə işin məzmunu

Təhsil proqramının – kurikulumun hər üç bölməsində ifadəli oxu ilə bağlı tövsiyə və tələblərə rast gəlmək mümkündür. Strategiyalar bölməsində ifadəli oxu ədəbiyyat dərslərində tətbiq edilən təlim metodu kimi dəyərləndirilir, tətbiqinin əhəmiyyəti üzərində dayanılır. Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi bölməsində ifadəli oxu ilə bağlı şagirdlərdə formalaşmış bacarıqların səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi yolları şərh edilir. Kurikulum sənədinin fənnin məzmunu bölməsində isə başlıca diqqət ayrı-ayrı siniflərdə reallaşdırılması nəzərdə tutulan məzmun standartlarının əsaslandırılmasına və əks olunmasına yönəldilmişdir. İfadəli oxu üzrə məzmun standartlarının siniflər üzrə izlənilməsindən aydınlaşır ki, bu oxu ilə bağlı mənimsənilmiş bilik və bacarıqların sinifdən-sinifə dərinləşdirilməsi və zənginləşdirilməsi diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Bunu Cədvəl 1-dəki ümumiləşdirmədən də görmək mümkündür.

Məlumdur ki, V sinif şagirdləri ibtidai siniflərdə bədii mətnin oxusu ilə bağlı müəyyən bacarıqlara yiyələnmiş olurlar. Bu bacarıqlar daha çox sözlərin, cümlələrin düzgün oxusu, məndəki fikirlərin təhrif edilmədən çatdırılması çərçivəsində olur. Müşahidələrdən aydınlaşır ki, ibtidai siniflərdə diqqət yetirilən ikinci mühüm cəhət oxuda durğu işarələrinin nəzərə alınması istiqamətində yaranır. Təəssüf ki, bu siniflərdə mətnin bədii-emosional qavranılması və çatdırılması diqqətdən kənar qalır. Bunun bir səbəbini həmin sinifdə oxuyan şagirdlərdə emosional-obrazlı qavramanın zəif olması ilə izah etmək mümkündürsə, digər səbəbini gərgin əmək, xeyli vaxt tələb edən bu iş müəllimlərin əksəriyyətinin laqeyd münasibət bəsləməsində görmək lazımdır. Deməli, V sinfin Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərində məsələnin məhz bu cəhətinin diqqət mərkəzində saxlanması vacib olur.

Beşinci sinifdə reallaşdırılan məzmun standartı heca vəznli şeirlərin və sadə süjetli bədii mətnlərin (əfsanə, nağıl, təmsil, hekayə) tədrisində reallaşdırılır. Təbiidir ki, heca vəznli şeirlərdə ifadə olunmuş hisslərin (deməli, müəyyən mənada emosional-obrazlı ifadəliliyin) çatdırılması bu oxunun başlıca məqsədi olur. Eləcə də, süjetli bədii nümunələrdəki hadisələrin oxusu emosional-obrazlı ifadəliliyin mövcudluğu şəraitində mümkündür. Buna nail olunması, artıq qeyd edildiyi kimi, gərgin zəhmət və zaman tələb edir. Proqramda – kurikulumda isə V sinfin sonunda şagirdin bədii nümunələrin məzmununa uyğun ifadəli oxu bacarığına yiyələnəli olması bir vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Cədvəl 1.

s.	Məzmun standartları	Siniflər
1	1.1.2. Heca vəznli şeirləri, sadə süjetli bədii nümunələri (əfsanə, nağıl, təmsil, hekayə) hadisələrin məzmununa uyğun ifadəli oxuyur.	V
2	1.1.2. Heca vəznli şeirləri, süjetli bədii nümunələri (əfsanə, nağıl, dastan, təmsil, hekayə) ideya-məzmununa uyğun ifadəli oxuyur.	VI
3	1.1.2. Heca vəznli şeirləri, süjetli əsərləri (dastan, hekayə, mənzum hekayə) ideya-məzmununa uyğun ifadəli oxuyur.	VII
4	1.1.2. Müxtəlif vəznli (heca, əruz) şeirləri, süjetli əsərləri (dastan,hekayə, novella, dram, poema) ideya-məzmununa uyğun ifadəli oxuyur.	VIII
5	1.1.2. Müxtəlif vəznli (heca, əruz, sərbəst) şeirləri, süjetli əsərləri (poema, hekayə, povest, roman, dram) ideya-məzmununa uyğun ifadəli oxuyur.	IX
6	1.1.2. İfadəli oxudan müxtəlif ədəbi növdə olan əsərlərin emosional-obrazlı qavranılması, təhlili məqsədilə istifadə etməyi bacarır.	X
7	1.1.2. İfadəli oxudan müxtəlif ədəbi növdə olan əsərlərin emosional-obrazlı qavranılması, təhlili və qiymətləndirilməsi məqsədilə istifadə edir.	XI

Bu bacarığı mənimsəməyən şagird VI sinif üçün müəyyənləşdirilmiş məzmun standartının tələbini yerinə yetirə bilməz; VI sinfin sonunda şagird heca vəznli şeirləri, süjetli bədii nümunələri ideya-məzmununa uyğun ifadəli oxumağı bacarmalıdır. Bu, beşinci siniflə müqayisədə mürəkkəbləşdirilmiş tələbdir. Başqa sözlə, VI sinfin şagirdi bədii mətnin ifadəli oxusunda onun ideya-məzmununu başa düşdüyünü nümayiş etdirməli, əsərdəki başlıca fikir barədə dinləyicilərdə də təsəvvür yaratmalıdır. Bədii mətnin məzmunu, ideyası mükəmməl qavranılmazsa, belə oxuya nail olmaq mümkün deyildir. Deməli, əsərin məzmununun, onda əksini tapmış fikirlərin əhatəli qavranılması və dəyərləndirilməsi göstərilən standartın reallaşdırılmasına imkan yaradar. Bu, həm də təsdiq edir ki, ifadəli oxunun uğuru əsərin bütövlükdə mükəmməl mənimsənilməsindən asılıdır.

VII sinif üçün müəyyənləşdirilmiş məzmun standartı öz tələbinə görə VI sinfin məzmun standartından fərqlənir. Fərq bədii əsərlərin məzmunundakı mürəkkəbliklə bağlıdır. Təbiidir ki, VII sinfin dərslərinə daxil edilmiş bədii

əsərlər ideya məzmununa görə VI sinifdə tədris edilən əsərlərdən xeyli fərqlənir.

VIII sinif üçün müəyyənləşdirilmiş məzmun standartı yeni vəznin – əruzun əlavə edilməsi ilə fərqlənir. Proqramda əruz vəznli şeirlərin VIII sinifdən başlayaraq tədrisi məqsəduyğun sayılmışdır. Məhz buna görə də əruz vəznində yazılmış şeirlərin ifadəli oxusu ilə bağlı tələb də həmin sinifdən başlayaraq proqrama daxil edilmişdir. Aydınadır ki, bu vəzndə olan əsərlərin qavranılması kimi, ifadəli oxusu da asan deyildir və şagirddən daha çox zəhmət tələb edir.

IX sinifdə reallaşdırılan məzmun standartı yeni şeir ölçüsünün – sərbəst şeirin oxusu üzrə bacarıqların yaradılması tələbini özündə əks etdirmişdir. Bu sinifdə şagirdlərin yeni janrla – romanla tanış olduqlarını da unutmaz olmaz. Deməli, müəllim bu sinifdə həm sərbəst şeirlərin, həm də roman janrından parçaların ifadəli oxusu üzrə işin təşkilini diqqət mərkəzində saxlamalıdır.

Deyilənlərdən aydınlaşır ki, əsərin ideya-məzmununun ifadəli oxu vasitəsilə dinləyicilərə çatdırılması VI-IX siniflərdə həmin istiqamətdə aparılan işin əsasında dayanır. Buna nail olunması üçün iki istiqamətdə işin aparılması vacibdir. Birincisi, ifadəli oxunun tətbiqi qaydalarının – texniki tərəflərinin mənimsənilməsi ədəbiyyatın bir fənn kimi tədris edilməyə başlandığı V sinifdən həyata keçirilməli, tədricən dərinləşdirilməlidir. İkincisi, əsərin ideya-məzmununun və hissi-emosional qatının qavranılması, duyulması sinifdən-sinfə dərinləşdirilməli və zənginləşdirilməlidir.

İfadəli oxu ilə bağlı X və XI siniflər üçün müəyyənləşdirilmiş məzmun standartları xeyli dərəcədə fərqlidir. Belə ki, X sinif şagirdi ifadəli oxudan müxtəlif ədəbi növdə olan əsərlərin emosional-obrazlı qavranılması və təhlili məqsədilə istifadə etməyi bacarmalıdır. Həmin sinifdə bunun uğurla həyata keçirilməsi əvvəlki siniflərdə aparılan işlərin keyfiyyətindən asılıdır. Bu sinfin məzmun standartı şagirddən bədii əsəri daha həssaslıqla qavramağı, ədəbi qəhrəmanların düşüncələrini dərk etməklə yanaşı, hiss və həyəcanlarına da ortaq olmağı bir tələb kimi qarşıya qoyur.

X və XI sinfin məzmun standartları, həmçinin, bədii əsərin təhlilində ifadəli oxudan vasitə kimi istifadə etməyi bir vəzifə kimi müəyyənləşdirmişdir. Bu, ilk növbədə ifaçılıq təhlilinin aparılması qaydalarının mənimsənilməsini zəruri edir. Bu təhlilin mərhələlərinin hərtərəfli mənimsənilməsi X və XI siniflərdə başa çatmalıdır.

XI sinif üçün müəyyənləşdirilmiş məzmun standartında fərqli cəhət də var; belə ki, şagird ifadəli oxudan müxtəlif ədəbi növdə olan əsərlərin emosional-obrazlı qavranılması, təhlili və qiymətləndirilməsi məqsədilə istifadə etməyi bacarmalıdır. Nəzərdə tutulan qiymətləndirmə iki şəkildə həyata keçirilməlidir. Əsərin ifaçılıq təhlilində və səslənən sözdə ifadə edilməsində. Təbiidir ki, hər iki halda əvvəlki siniflərdə mənimsənilmiş bilik və bacarıqlara istinad edilmədən keçinmək mümkün deyildir.

Cədvəl 2.

Siniflər	İfadəli oxu tələbinin reallaşdırıldığı əsərlərin sayı
V	7
VII	4
VIII	5
IX	13
X	5
XI	5

Əsərin ideya-məzmununun ifadəli oxu vasitəsilə dinləyicilərə çatdırılması VI-IX siniflərdə həmin istiqamətdə aparılan işin əsasında dayanır. Buna nail olunması üçün iki istiqamətdə işin aparılması vacibdir. Birincisi, ifadəli oxunun tətbiqi qaydalarının – texniki tərəflərinin mənimsədilməsi ədəbiyyatın bir fənn kimi tədris edilməyə başladığı sınıfdən həyata keçirilməli, tədricən dərinləşdirilməlidir.

Fənn kurikulumunun tələblərinin ədəbiyyat dərsliklərində reallaşdırılması

İfadəli oxu ilə bağlı tövsiyələrin, izahların ədəbiyyat dərsliklərinə daxil edilməsi tarixi çox uzaq deyildir. 1980-ci illər də daxil olmaqla ədəbiyyat dərsliklərində ən yaxşı halda əsəri ifadəli oxuyun tipli tapşırıqlarla kifayətlənirdi. İfadəli oxunun necə həyata keçirilməsi, görülcək işin məzmunu müəllimin ixtiyarına buraxılırdı. Təbiidir ki, müəllimlər bu işi şəxsi bilik və bacarıqları səviyyəsində təşkil edirdilər. Nəticə isə ürəkaçan olmurdu. Şagirdlərin bədii əsəri ifadəli, təsirli oxuya bilməmləri barədə mətbuatda vaxtaşırı yazılar dərc olunurdu. 1990-cı illərin ortalarında VIII sinif üçün hazırlanmış ədəbiyyat dərslində ilk dəfə olaraq bədii mətnlərin sonunda «İfadəli oxuya hazırlaşın» başlığı altında yığcam tövsiyələr verilmişdi [Hüseynoğlu S., Abbaslı B. 1994]. Dərslük müəllifləri şagirdlərdə ifadəli oxu bacarığının yaradılması yollarını şərh etmiş, bütün deyilənləri konkret bədii nümunələrlə əlaqələndirmişdilər. 2000-ci illərin əvvəllərində pilot məktəblərin V və VI sinifləri üçün çap olunmuş ədəbiyyat dərsliklərində isə bu istiqamətdəki iş daha da dərinləşdirilmişdir. Ümumtəhsil məktəblərinin V-VIII sinifləri üçün həmin onilliyin ortalarında çap olunmuş dərsliklərdə isə artıq ifadəli oxunun ardıcıl tətbiqi müşahidə olunur.

Kurikulum əsasında yazılmış və 2012-ci ildən çap edilməyə başlanmış V-XI siniflərin ədəbiyyat dərsliklərində ifadəli oxunun reallaşdırılması məzmun standartlarına uyğun olaraq sistemli şəkildə əksini tapmışdır. Cədvəl 2 dərslikdəki vəziyyət barədə aydın təsəvvür yaradır.

Əlbəttə, ifadəli oxunun tətbiqi yalnız dərslikdə göstərilmiş bədii əsərlərlə bağlı həyata keçirilmir. Müəllimlər digər əsərlərin tədrisində də ifadəli oxuya müraciət edirlər. Bu oxunun bir sıra tələbləri isə bütün əsərlərin tədrisində reallaşdırılır. Məsələn, növündən, janrından asılı olmayaraq bədii əsərlərin oxusunda fasilələrə əməl edilməsi, məntiqi vurğulu sözlərin tələffüzə fərqləndirilməsi və s. bu qəbildəndir.

Məktəblilərin istifadəsində olan V sinfin ədəbiyyat dərsliyində ifadəli oxu üzrə ilk tapşırıq birinci bədii mətnin – «Ana maral» əfsanəsinin tədrisində təklif edilmişdir. Əsərin öyrənilməsi üçün nəzərdə tutulmuş üç saatin biri – üçüncü saat bütövlükdə ifadəli oxuya ayrılmışdır. Bu, məntiqli yanaşmadır; müəllim şagirdlərin əvvəlki siniflərdə ifadəli oxu üzrə mənimsədikləri bilik və bacarıqların səviyyəsini müəyyənləşdirmək və bu oxu ilə bağlı əhatəli iş aparmaq imkanı əldə edir.

Dərslikdə ifadəli oxu ilə bağlı yığcam məlumat verilmiş, bu məlumatın əks olunduğu mətnin oxusu və müzakirəsi təklif edilmişdir. Mətn aydın, anlaşıqlı olub ifadəli oxunun mahiyyəti, bu oxuya hazırlaşmağın yolları barədə təsəvvür yaradır. Müəllim həmin mətnə ifadə olunmuş fikirlərin həyatı nümunələr əsasında qavranılmasına nail olmalıdır. Mətnlə tanışlıqdan şagirdlərə aydın olur ki, ifadəli oxuda ən mühüm şərt əsərdəki hiss və həyəcana şərik olmaq, əsərdə təsvir olunanları yaşamaqdır. Deməli, oxunun təsirli, inandırıcı, səmimi olması əsərin mütaliəçiyə necə təsir etməsindən asılıdır. Məktəblilərə izah edilir ki, həyatda müşahidə etdikləri fakt və hadisələr barədə necə səmimi, inandırıcı danışdırlarsa, əsərin oxusunu da o qayda ilə reallaşdırmalıdırlar.

Mətnə şagird-oxucuya müraciətlə deyilir ki, siz həyatda müşahidə etdiyiniz kədərli, yaxud fərəhli hadisə barədə danışanda qəmli olduğunuz və ya sevincli anlar yaşadığınız səsindən aydınca duyulur, əsərdəki hadisələr də sizə o cür təsir etməli, keçirdiyiniz hisslər səsində duyulmalıdır, siz özünüzü həmin aləmdə hiss etməlisiniz...

Şagirdlər ifadəli oxuda istifadə olunan şərti işarələrlə də bu dərsdə tanış olurlar. Əlbəttə, şərti işarələrin hamısı ilə bir dərsdə tanış olmaq mümkün olmadığı kimi, vacib də deyildir. Bu dərsdə onlardan üçünün – səs, fasilə və məntiqi vurğu ilə bağlı olanların üzərində dayanılması məqsədəuyğun sayılmışdır.

Dərslikdə əsərdən üzərində şərti işarələrin əks olunduğu parçanın verilməsi şagirdlərin işini xeyli asanlaşdırır. Əsərdən seçilmiş parçanın ifadəli oxusunu hazırlayan şagirdlərin bir neçəsinin ifası dinlənilib müzakirə edilir.

İfadəli oxu ilə bağlı növbəti tapşırıq «Yetim İbrahimin nağılı»nda təklif edilmişdir. Standartın tələbünə uyğun olaraq oxuda təsvir olunan hadisənin (bu, mətnə fərqləndirilmiş parçada əks olunmuşdur) məzmununun dinləyiciyə çatdırılması vəzifəsi yerinə yetirilməlidir. «İfadəli oxuya hazırlaşın» başlığı altında verilmiş tövsiyə şagirdlərin səmərəli çalışmasına istiqamət verir: «Öyrəndiyiniz nağılda fərqləndirilmiş parçanı bir daha oxuyun. Burada İbrahimin

böyük təhlükə ilə üzləşdiyi təsvir olunur. Onun başının üstünü ölüm təhlükəsi alır, bu, sizi həyəcanlandırır. Parçanı oxuyarkən bu həyəcan səsinizdə elə aydın duyulmalıdır ki, sizi dinləyənlərə də təsir etsin».

Şagirdlər artıq öyrəndikləri şərti işarələrdən də istifadə etməklə həmin parçanın ifadəli oxusuna hazırlaşırlar.

Göründüyü kimi, ilk dərslər üçün müəyyənləşdirilmiş tapşırıqlar şagirdlərin ifadəli oxu bacarıqlarına tədricən yiyələnmələri baxımından məqsədəuyğundur. Dərsləkdəki sonrakı tapşırıqlarda tələblər çoxalır və dərinləşdirilir, janrın xüsusiyyətləri diqqətə çatdırılır. Məsələn, Ə. Cavadın «Azərbaycan! Azərbaycan!» şeirininin tədrisində ifadəli oxu ilə bağlı dərsləyə daxil edilmiş tapşırıq yuxarıda deyilənləri özündə əks etdirmişdir: «Əsər məzmunundan asılı olaraq bəzən uca, yaxud aşağı səslə, sürətlə və ya aramla oxunur. Eləcə də səs fərqli çalar – sevinc, fərəh, yaxud kədər, qəzəb və s. qazanır. Oxuda fasilələr edilir; şeirdə misra daxilində, misraların sonunda fasilələrin edilməsi vacibdir. Mənanın açılmasında əhəmiyyətli olan sözlər (fərqli tələffüz edilməklə) diqqətə çatdırılır».

Tapşırıqda ilk dəfə olaraq şagirdlərə öz ifalarını bədii oxu ustasının ifası ilə müqayisə etmək təklif olunur.

Növbəti tapşırıqda (Ə. Tudənin «Yaşayanlar görəcəklər» şeirinin tədrisində) şagirdlər yeni tələblə («şeiri oxuyarkən dinləyicilərə nələri çatdıracağınızı özünüz üçün aydınlaşdırın. Bu, sizin əsas vəzifəniz olacaqdır») qarşılaşırlar. Bu tələb növbəti tapşırıqda da (X. R. Ulutürkün «Oğul həsrəti» şeirinin tədrisində) təkrar olunur: «Şeirin ilk iki bəndini yenidən nəzərdən keçirin. Həmin bəndləri oxuyarkən dinləyicilərə – sinif yoldaşlarınıza nələri çatdıracağınızı özünüz üçün aydınlaşdırın».

VII sinifdə isə bu tapşırıq daha geniş tələblə təqdim olunur; ifadəli oxunacaq parçanın dəftərdə yazılması, mətnin sağ tərəfində boş yer saxlanması və həmin yerdə ifaçılıq vəzifəsinin yazılması təklif olunur. Tapşırıqda deyilir: «Seçdiyiniz parçanı bir daha diqqətlə oxuyub başlıca fikri aydınlaşdırın. Onun əsasında ifaçılıq vəzifəsinə – dinləyicilərə nəyi çatdıracağınızı müəyyənləşdirin» [Ədəbiyyat. 2014].

İfaçılıq vəzifəsinin məzmununun necə olması üzrə nümunə də verilir: «Əhmədin məharəti, bacarığı barədə dinləyicilərdə təsəvvür yaratmaq».

VIII sinfin dərslərində beş əsərin tədrisində ifadəli oxu üzrə tapşırıq təklif edilmişdir. Təbiidir ki, tapşırıqların tələbləri bu sinifdə bir qədər də dərinləşdirilmişdir. Başlıcası isə VIII sinifdə əruz vəznində olan əsərlərin ifadəli oxusuna daha çox diqqət yetirilmişdir. Bunun səbəbi şagirdlərin bu vəznlə ilk dəfə həmin sinifdə tanış olmalarıdır. Əruz vəznində olan əsərlərin ifadəli oxusunun çətinliyini nəzərə alan müəlliflər tapşırıqın uğurla yerinə yetirilməsi üçün tutarlı tövsiyə vermişlər. Tövsiyədə deyilir: « Əruz vəznində yazılmış şeirlərin ifadəli oxusu heca vəznində olan şeirlərin oxusundan fərqlənir. *Təfiləyə* uyğun gələn *bölümü* (misranın parçasını) bütöv oxumaq lazım gəlir. Təfilənin tələbi ilə bir çox hallarda sözlərin

parçalanması ifadənin işini çətinləşdirir. Yəni bölüm bütöv oxunmalı, onların arasında durğulara (fasilələrə) əməl edilməlidir. Bölmələrin oxusu ilə misranın bütövlükdə oxusu arasındakı tənəsüb gözlənilməlidir. Yəni bütün diqqəti bölmələrin oxusuna yönəldib misranın oxusunu unutmaq olmaz. Bölmələrin ustalıqla oxunması, onların arasındakı sərhədin nəzərə çatdırılması bütövlükdə misranın uğurlu oxusunu, fikrin başa düşülməsini təmin edir».

Bu tövsiyədə ifadə olunmuş fikirlər sadə, aydın şəkildə olsa da, müəllimin müvafiq izahı vacibdir. O, qəzəldən seçdiyi beytin oxusunu bir neçə dəfə təkrar etməklə tövsiyədəki fikirlərin əyani başa düşülməsinə nail olmalıdır.

Ümumiyyətlə, əruz vəznində olan əsərlərin ifadəli oxusunu mətnin qəlibə uyğun yazısı əsasında reallaşdırmaq faydalıdır.

Dərslıkdəki tapşırıqların heç də hamısında, haqlı olaraq, eyni işi icra etmək nəzərdə tutulmamışdır. Məsələn, növbəti tapşırıq Ş.İ.Xətayinin «Dəhnamə» əsərinin tədrisində təklif edilmişdir. Artıq əruz vəznində yazılmış əsərlərin ifadəli oxusu ilə bağlı müəyyən təcrübə qazanmış şagirdlərə belə bir tapşırıq üzərində müstəqil işləmək təklif olunur: «Əsərdən beş beytdən az olmayaraq seçdiyiniz parçanın ifadəli oxusunu hazırlayın. Şerti işarələrdən istifadə edin».

VIII sinfin dərslıyində diqqəti çəkən başqa bir məqam da var; şagirdlərə müstəqil öyrəndikləri əsərlərin (Q. Zakir. «Gəlsin», M.V.Vidadi «Durnalar») ifadəli oxusuna hazırlaşmaq təklif edilmişdir. Bu qəbildən tapşırıqlara geniş yer verilməsi şagirdlərdə müstəqilliyin inkişaf etdirilməsi baxımından faydalıdır. Lakin nəticələrin yoxlanılması, müzakirə edilməsi vacibdir.

IX sinfin dərslıyində ifadəli oxu tələbi daha çoxdur [Ədəbiyyat. 2016]. Bunun başlıca səbəbi həmin sinifdə ədəbiyyat fənninə həftədə 3 saatın ayrılmasıdır. Belə bir cəhət də maraqlıdır ki, bu sinifdə ifadəli oxu fərqli təlimi situasiyalarda tətbiq edilir. Daha dəqiq deyilsə, ifadəli oxu sinifdə öyrənilən əsərlərlə bağlı tətbiq edildiyi kimi, müstəqil oxunmuş əsərlər üzrə də tətbiq olunur, eləcə də ev tapşırığı kimi təklif edilir. Belə əvəzlənmə ifadəli oxu üzrə bacarıqların inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir.

Əsasən, klassik ədəbiyyatın əks olunduğu X sinfin dərslıyində ifadəli oxu tələbinə beş əsərin tədrisində rast gəlinir. Bu əsərlərdən üçü əruz vəznində olub daha ciddi hazırlıq işinin aparılmasını tələb edir. Bunu nəzərə alan müəlliflər ifadəli oxu ilə bağlı sinifdə və evdə aparılan işləri uzlaşdırmışlar. Başqa sözlə, məsələn, Nəsiminin «Sığmazam» qəzəlinin ifadəli oxusu üzrə dərstdə başlanan və bir neçə beyti əhatə edən işi şagirdlər evdə müstəqil olaraq davam etdirirlər. Bunun səmərəli nəticəsini nəzərə alan müəlliflər digər əsərlərin (Füzulinin «Usandırdı», S.Ə. Şirvaninin «Guş qıl» və s.) tədrisində də bu iş üsulundan istifadəyə üstünlük vermişlər.

XI sinfin dərslıyində ifadəli oxu beş əsərin tədrisində xatırladılmışdır. Bu dərslıkdə şagirdlərə təklif edilən tapşırıqlar əvvəki sinifdəkilərdən fərqlənir. Artıq

ifadəli oxunun tətbiqi qaydalarını mənimsəmiş olan onbi-rincilərə tapşırıq şərhə – icra edəcəkləri işin ardıcılığı sadalanmadan təklif edilir. Tapşırıqların məzmunundan bu da aydın olur ki, ifadəli oxu əsərin tam başa düşüldüyünü nümayiş etdirməli, ifaçı-şagird oxusu ilə əsəri necə dərk etdiyini, onun dəyərini nümayiş etdirməlidir [Ədəbiyyat. 2006].

Məktəb təcrübəsinin öyrənilməsindən aydın olur ki, ədəbiyyat dərslərində ifadəli oxunun tətbiqinə fərqli münasibət vardır. Bu oxunun əhəmiyyətini qədərincə dəyərləndirən, tətbiqinə səy edən müəllimlərlə yanaşı, ondan istifadəyə laqeyd olanlar da var. Bu laqeydliyin əsasında daha çox məlumatlılıq dayanır. Pedaqoji təhsil verən müəssisələrin heç də hamısında ifadəli oxu ilə bağlı olan fənn – «İfadəli oxudan praktikum» tədris edilmir. Müstəqil, özünütəhsil yolu ilə ifadəli oxu metodikasına yiyələnərkən çətinlik çəkən müəllimlər üçün treninqlərin təşkili, ixtisasartırma kurslarında sistemli məşğələlərin keçilməsi faydalı olardı [Ədəbiyyat. 2015].

Müxtəlif ədəbi növə olan əsərlərin tədrisində ifadəli oxudan istifadə yolları

İfadəli oxu bütün ədəbi növə və janrda olan əsərlərin tədrisində tətbiq edilir. Bu oxunun tətbiqi qaydalarından çoxu bütün hallarda dəyişilməz qalır. Bir az da dəqiq deyilsə, ifaçılıq təhlilinin bütün mərhələləri növündən, janrından asılı olmayaraq hər bir əsər üzərində iş prosesində reallaşdırılır. Lakin ədəbi növ və janrların özəl xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmalı olan məqamlar da vardır. Nəsr əsərlərinin oxusunda təhkiyənin, lirik növ üzrə işdə vəzlərin tələblərinin nəzərə alınması qaçılmaz olur. Eləcə də dramatik əsərlərin oxusunda dialoq, monoloq və remarkaların çatdırılmasındakı özəlliyin nəzərə alınması vacibdir. Eksperimentin təşkilində bütün bu cəhətlər diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Başlıca diqqət isə ifadəli oxu ilə bağlı nəzəri məlumatla bu oxunun tətbiqi üzrə qaydaların paralel mənimsənilməsinə ayrılmışdır. Eksperimentin gedişində tətbiq olunan ifaçılıq təhlilinin hər bir elementinin izahı və tətbiqi yolları konkret nümunə əsasında gerçəkləşdirilmişdir.

Eksperiment materialı kimi epik və lirik növə məxsus nümunələr seçilmişdir. Onlardan yalnız ikisi (Ə.Məmmədşanlı «Qızıl qönçələr», Q.Zakir «Gəlsin») ilə bağlı aparılmış işin təsviri ilə kifayətlənirik. Bu əsərlərin eksperiment materialı kimi müəyyənləşdirilməsi təsadüfi deyildir. Bunlardan birincisi VII sinif şagirdlərinin böyük maraq və həyəcanla mütaliə etdikləri əsərdir. Dərslərdə ikinci əsərin müstəqil öyrənilməsi nəzərdə tutulmuşdur [Qarabağlı Ə. 1968].

Hekayənin tədrisinə ayrılmış ikinci dərş saatının ev tapşırığına mətndən yığcam parçanın («Bu il solğun, qüssəli payızdan sonra şiddətli küləklərlə soyuq bir qış gəldi» cümləsindən «Axşam uşaqlar karxanadan çıxarkən qar yağdı» cümləsindən) dəftərə köçürülməsi təklif edildi. Həmin parça müəllimin təklifi

ilə iki bölümə ayrıldı. Birinciyə aşağıdakı hissə daxil edilmişdir:

a) *Bu il solğun, qüssəli payızdan sonra şiddətli küləklərlə soyuq bir qış gəldi. Qoca Firuzun rütubətli zirzəmisində isə hələ də buxarı yanmırdı, odun yoxdu, qırıq bir lampaya neft güclə çaturdı. Qoca Sürəyyənin gecələr titrədiyini görür; səhərə qədər gözüünə yuxu getmirdi.*

Bu gün o, Sürəyyəni karxana açılmamış qaranlıq ikən gətirib qapı ağzında qoymuş, özü bazara getmişdi. Bu səhər böyük anbarlardan birinə yük daşınacaqdı. Qoca bu fürsəti əldən qaçırmaıyıb, hamıdan tez iş başlamaq istəyirdi. Nə cür olursa olsun, bu gün, heç olmasa, bir şələ odunun pulunu qazanmalı idi.

Səhər tezdən yük daşınmağa başlandı. Qoca Firuz bu gün hamını heyratə salan və yaşına yaraşmayan bir zirəklik və səylə çalışırdı. Günortaya yaxın o, əlli tay daşmışdı.

Hər iki bölümdəki (ikinci bölüm aşağıda verilib) təsvir hekayənin ən təsirli epizodlarındanıdır. Birinci bölümdə Qoca Firuzun və nəvəsi Sürəyyənin yaşadıkları zirzəminin dözülməz şəraiti, qızcıqazın soyuqdan gecələr əziyyət çəkməsi, bunun babaya əzab verməsi, yaşının çoxluğuna, onun üçün çox çətin olmasına baxmayaraq, odun pulu qazanmaq üçün ağır işin altına girməsi yığcam, lakin təsirli boyalarla təsvir edilmişdir. Bu təsvirin əlavə detallarla genişləndirilib təxəyyüldə canlandırılması (eksperimentin təşkil edildiyi siniflərdə iş məhz bu məzmununda qurulmuşdur) vacibdir. Buna nail olmaq üçün şagirdlərə baxdıqları bədii filmlərdən uyğun epizodları xatırlamağı, həyatı müşahidələrini yada salmağı təklif etmək olar. Müəllim dialoq aparmaqla da bir kiçik pəncərəsi olan, ilin heç bir fəslində günəş şüası düşməyən, qaranlıq, rütubətli, soyuq zirzəmi barədə təsəvvürün yaranmasına nail ola bilər. Şagirdlərin diqqəti «Qoca, Sürəyyənin gecələr titrədiyini görür, səhərə qədər gözüünə yuxu getmirdi» cümləsinə çəkilir. Babanın – nəvəsini dərin məhəbbətlə sevən bu qocanın çəkdiyi əzabın duyulması, başa düşülməsi onun hiss və düşüncələrinə ortaq olmaq işini xeyli asanlaşdırır.

Parçanın birinci bölümündə təsvir olunanları şagirdlərin təsəvvür etdiklərinə əmin olandan sonra müəllim məndəki mühüm sözlərin – məntiqi vurğu qəbul edənlərin müəyyənləşdirilməsi üzrə işin təşkilinə başlayır. Azərbaycan dili fənni üzrə mənimsənilməmiş bilik və bacarıqlar da tətbiq edilməklə, mətnin ümumi məzmunu nəzərə alınmaqla məntiqi vurğulu sözlər müzakirə əsasında qeyd edilir. Birinci cümlədəki *solğun, qüssəli, şiddətli, soyuq, qış* kəlmələrinin məntiqi vurğulu sözlər olduğu əsaslandırılır. Sonrakı cümlələrdəki – *rütubətli, hələ də, yanmırdı, odun, neft, titrədiyini, səhərə qədər* və s. sözlər də bütün şagirdlərin fəallığı əsasında qeyd edilir.

Bu sözlər təsvir olunanlar barədə təsəvvürün konkretləşməsinə, obrazların başa düşülməsinə əhəmiyyətli təsir edir. Bu işin sonunda bölümün mətnaltı mənası şagirdlərin fəal iştirakı ilə aydınlaşdırılır və adlandırılır: *Qoca Firuzun nəvəsinə məhəbbəti böyükdür!*

Mətnəli mənanın aydınlaşdırılması ifadəlilik vəzifəsinin müəyyənəndirilməsinə imkan yaradır. Şagirdlər müəllimin istiqamətləndirici sualları əsasında ifadəlilik vəzifəsinin bir neçə variantını təklif edirlər. Əksəriyyət onlardan birini bəyənir: *Qoca Firuzun nəvəsinə sonsuz məhəbbəti və fədakarlığı barədə dinləyicilərdə təsəvvür yaratmaq!*

Növbəti addım fasilələrin növünün və yerinin müəyyənəndirilməsi olur. Artıq müəyyən təcrübə qazanmış şagirdlər məntiqi fasilələrin yerini müəyyənəndirməkdə çətinlik çəkmirlər.

İkinci bölüm aşağıdakı hissəni əhatə edir:

b) Budur, yenə də növbəti taylardan birini çiyinə alıb anbarın yarıqaranlıq və dik pillələri ilə aşağı enməyə başladı. İki-üç pillə düşmüşdü ki, birdən onun gözləri qaranlıq gətirdi və sanki ayağı altındakı kərpiclər yerindən oynadı. O, əlini hara isə atmaq istədi, lakin bu zaman ona elə gəldi ki, kim isə yuxarıdan daha ağır bir yük tayını onun üzərinə aşırı. O, cəld düşündəki kəndiri boşaldıb, yükü yerə atmaq istədi, lakin macal tapmadı, dizləri titrədi, ayaqları büküldü və daş kimi anbarın boşluğuna yuvarlandı. Dik pillələr onu saxlamayaraq bir-birinin dalınca aşağıya doğru itələdi, nəhayət, o, anbarın kərpic döşəməsi üzərinə sərildi, qışqırmağa, haraya çağırmağa da macal tapmadı.

Aşağıda – anbarda işləyən hamballardan ikisi ona tərəf yüyürdü, yükü qaldırıb qocanı çıxartdılar. Lakin iş-ışdən keçmişdi.

Bu bölümün üzərində işi fərqli şəkildə təşkil etmək olar. Öncə məntiqi vurğulu sözlər müəyyənəndirilir. Vaxta qənaət baxımından bunun bütün siniflə birgə, müsahibənin təbiiyi ilə icra edilməsi məqsədəuyğundur. Məntiqi vurğulu hesab edilən hər bir sözün məndəki yeri, rolu, məna yükü aydın başa düşülməlidir. Bunun uğurlu həlli növbəti tələbin – Qoca Firuzun həyəcanını və faciəli ölümünü necə çatdırmaq lazımdır? – səmərəli yerinə yetirilməsinə az təsir etmir. Bu tələbin üzərində düşünən şagirdlərin təxəyyülünü canlandırmaq üçün mətnə əlavə detallar daxil etməklə təsvir olunanların əhatəli təsəvvür edilməsinə nail olmaq lazımdır: Qısaboynu, arıq, çəlimsiz qoca növbəti dəfə hündür yük tayına yaxınlaşdı. Əlindəki kəndiri iki dəfə ona doladı, önündə diz çöküb kəndiri hər iki qolunun altından keçirib çiyinlərinə kip yapışmasına çalışdı. Xırıltılı və zəif səslə: – Ya Allah, – deyib torpağa dirədiyi əllərinin üstündə ayağa qalxmaq istədi. Yük ağır idi, qoca var gücü ilə dartınır, ayaq üstündə durmağa çalışırdı. Rəngi boğulub qaralan Qoca Firuz, nəhayət, yarıbükülü vəziyyətdə dikəldi, torpaqdan ayrıldı. İndi onun gicgahları zərblə vurur, gözləri torlanır, qulaqları uğuldayırdı. «Yəqin bu bağlama o birilərindən ağırdır» – xəyalından keçirdi. Qoca yanılırdı, yüklərin hamısı eyni çəkiddə idi, özünün gücü tükənmişdi...

Mətnlə bağlı təsəvvürün bu şəkildə zənginləşdirilməsi təsvir olunanları ifadələrə daha da yaxınlaşdırır, ifanın səmimi və təsirli olmasına səbəb olur...

Növbəti mərhələdə *mətnəli mənanın* müəyyənəndirilməsi həyata keçirilir.

Cədvəl 3.

<p>a) Bu il solğun, qüssəli payızdan sonra İ şiddətli küləklərlə soyuq bir qış gəldi. I Qoca Firuzun rütubətli zirzəmisində isə hələ də buxarı yanmırdı, I odun yoxdu, qırıq bir lampaya neft güclə çatırdı. I Qoca, Sürəyyanın gecələr titrədiyini görür, I səhərə qədər gözünə yuxu getmirdi. II</p> <p>Bu gün o, Sürəyyanı karxana açılmamış qaranlıq ikən gətirib qapı ağzında qoymuş, özü bazara getmişdi. I Bu səhər böyük anbarlardan birinə yük daşınacaqdı. I Qoca bu fürsəti əldən qaçırmayıb, hamıdan tez işə başlamaq istəyirdi. I Nə cür olursa olsun, bu gün, heç olmasa, bir şələ odunun pulunu qazanmalı idi. II</p> <p>Səhər tezdən yük daşınmağa başlandı. I Qoca Firuz bu gün hamını heyrətə salan və yaşına yaraşmayan bir zirəklik və səylə çalışırdı. I Günortaya yaxın o, əlli tay daşımışdı.</p>	<p><i>İfaçılıq vəzifəsi:</i> <i>Qoca Firuzun nəvəsinə sonsuz məhəbbəti və fədakarlığı barədə dinləyicilərdə təsəvvür yaratmaq!</i></p> <p>Nağılvari Təəssüflə Həyəcanla</p> <p>Aramla</p> <p>Təlaşla</p> <p>Nağılvari</p>
---	--

Bunun reallaşmasında bütün sinfin iştirakı təmin edilməlidir. Müxtəlif fikirlərin səsləndirilməsinə, müzakirə şəraitinin yaradılmasına nail olunmalıdır. Eksperiment siniflərində aşağıdakı variant qəbul edilmişdir: *Firuz baba fədakardır!*

Yalnız bu mərhələdən sonra bölümün oxusu üçün *ifaçılıq vəzifəsi* müəyyənləşdirilir. Bu da müzakirə yolu ilə həyata keçirilir. Məlumdur ki, ifaçılıq vəzifəsi fərqli variantlarda formalaşdırıla bilər. Bu, mətnə yanaşmadan asılıdır. Eksperimentin təşkil edildiyi siniflərdə aşağıdakı variant üzərində dayanılmışdır: *Qoca Firuzun faciəli ölüm səhnəsini dinləyicilərin xəyalında canlandırmaq, fədakarlığı, mənəvi gözəlliyi barədəki təsəvvürü tamamlamaq!*

Bu istiqamətdə aparılan işin sonunda şagirdlərin hazırladıqları mətn (burada birinci bölüm təqdim edilir) Cədvəl 3-dəki formada olur.

Dərsin sonunda bir neçə ifa dinlənilib müzkirə edilir, qiymətləndirilir. Qiymətləndirmə məzmun standartına (1.1.2. Heca vəznli şeirləri, süjetli əsərləri

(dastan, hekayə, mənzum hekayə) ideya-məzmununa uyğun ifadəli oxuyur) müvafiq olaraq müəyyənləşdirilmiş meyar əsasında aparılır.

Burada təsviri verilən ikinci eksperiment materialı Q.Zakirin «Gəlsin» rədifli qoşmasıdır. Bu əsərin sinifdə müstəqil öyrənilməsi nəzərdə tutulduğundan ifaçılıq təhlilinin geniş tətbiqinə imkan yaranmışdır. İfadəli oxunun tətbiqi ilə şeirin tədrisi iki variantda reallaşdırılmışdır. Birinci variantda eksperimentin təşkil edildiyi sinifdə dərs deyən müəllimlər təqdim etdiyimiz tövsiyə materialına uyğun olaraq ilk növbədə şeirin fərdi oxusunu təşkil etdilər. Fərdi oxuya ayrılmış vaxt ərzində, həmçinin tanış olmayan sözlərin mənasının aydınlaşdırılması, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin müəyyənləşdirilməsi tapşırıq kimi yerinə yetirilmişdir. Şeirin məzmununun hansı səviyyədə mənimsənilməsi, eləcə də digər tapşırıqların nəticələri müsahibənin tətbiqi ilə aşkara çıxarılmışdır. Bu, vaxta qənaət baxımından məqsədəuyğundur. Müsahibə prosesində birtərəfli, yanlış izahlara düzəliş verilir, mətnin alt qatlarına nüfuz edilir. Sevgili obrazının – məşuqənin gözəlliyini diqqətə çatdırmaq üçün şairin uğurla işlətdiyi misralara (Bənövşələr salsın başın aşağı, Gül camalın görüb düşün torpağa, Sonalar yerisi ondan öyrənib və s.) diqqət cəlb edilir. Məzmunun mənimsənilməsinə əmin olduğdan sonra ikinci mərhələ – ədəbiyyatşünaslıq zəminində təhlil tətbiq edilir. Müəllim, əsasında aşağıdakı suallar dayanan müsahibə aparır:

1. Əsər hansı mövzuda yazılmışdır?
2. Lirik qəhrəmanın səciyyəvi xüsusiyyətləri hansılardır?
3. Məşuqə obrazını necə səciyyələndirərsiniz?

4. Şeirin bədii xüsusiyyətləri (sözlərin, qafiyələrin seçilməsi, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin rolu, bəndlərin məna baxımından əlaqələndirilməsi və s.) barədə nə deyə bilərsiniz?

Şagirdlər əsərin məhəbbət mövzusunda yazıldığını müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkmirlər. Bunu onlar hələ məzmunun öyrənilməsində anlayırlar. İkinci sualın cavabının əhatəli izahı isə onlar üçün asan olmur. Ümumiyyətlə, klassik ədəbiyyatda məhəbbət mövzusunda yazılmış lirik şeirlərin qəhrəmanı üçün ümumi, səciyyəvi cəhətlərin mövcud olması barədə VIII sinfdə təsəvvür yaratmaq mümkündür. Məsələn burasındadır ki, V-VII sinflərdə ictimai məzmunlu (təbiət təsvirinə həsr olunanlar və s. bura daxildir) şeirlər tədris olunur. VIII sinfdə tədris olunan lirik şeirlərin əksəriyyəti də (Nəsimi «Ağrımaz», Q. Zakir «Durnalar» və s.) ictimai məzmunludur. Deməli, həmin sinifdə dərs deyən müəllim «Gəlsin» qoşmasının tədrisində yaranan imkandan istifadə etməli, lirik qəhrəman obrazı barədə təsəvvürün yaranmasına nail olmalıdır.

Müəllimin istiqamətləndirici sualları əsasında aydınlaşır ki, məhəbbət mövzusunda olan klassik lirik şeirlərin qəhrəmanı sədaqətli aşiq obrazı olur. O, zərif duyğuları, vəfalılığı, sevgilisinin yolunda hər cəfaya hazır olması ilə diqqəti cəlb edir. Ayrılıq həsrəti, fəraq odu onu üzür, üstəlik məşuqəsindən gördüyü

soyuk münasibət çəkdiyi əzabları birə-beş artırır. Bütün bunlara baxmayaraq lirik qəhrəman öz eşqinə sadıq qalır, tutduğu yoldan dönməyi xəyalına da gətirmir...

Məşuqə obrazının təhlili də müəllimin istiqamətləndirici sualları əsasında reallaşdırılır. Aydınlaşdırılır ki, bu obraz haqqında məlumat aşiqin dilindən eşidilir. Məlum olur ki, o, aşiqin gözündə tayı-bərabəri olmayan gözəldir. O, insanlara münasibətində mehriban, qayğıkeş olsa da, öz aşiqinə laqeyddir. Saf məhəbbəti yolunda aşiqin çəkdiyi əzabları məşuqə sanki görmür, davranış və hərəkətləri ilə verdiyi cövr-cəfanı daha da artırır...

Şeirin bədii xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılmasında şagirdlərin fəallığı artır; onlar sözlərin ustalıqla seçildiyini, misralarda yerləşdirildiyini misallarla izah edə bilirlər. Eləcə də qafiyələrin uğurlu olduğunu, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin orijinallığını izah etməkdə ciddi çətinlik çəkmirlər.

İkinci variant fərqli şəkildə təşkil edilmişdir. Əsərin oxusunda, məzmununun mənimsənilməsində və təhlilində müxtəlif metod və iş formalarından (ikihissəli gündəlik, problemin həlli, kiçik qruplarda iş və s.) istifadə edilmişdir. Yalnız lirik qəhrəman və məşuqə obrazlarının təhlilində müəllimin istiqamətləndirici suallarından istifadə olunmuşdur.

Xüsusi təhlil mərhələsində aparılan işlər isə hər iki variantda, demək olar, üst-üstə düşmüşdür. Şeirin mətnini dəftərlərində yazan şagirdlər ilk növbədə *mətnaltı mənanı* müəyyənləşdirmək (icra olunan işlərin hamısı mətn üzərində şərti işarələrlə əks etdirilir) tapşırığını yerinə yetirirlər. Müzakirə nəticəsində üzərində dayanılan variant aşağıdakı şəkildə olur: *Lirik qəhrəman sevdiyi qızı yüksək dəyərləndirir!*

Bunun ardınca *ifaçılıq vəzifəsi* müəyyənləşdirilir: *Lirik qəhrəmanın arzusu və məşuqənin gözəlliyi barədə dinləyicilərdə təsəvvür yaratmaq!*

Növbəti mərhələdə məntiqi vurğulu sözlərin, fasilə ediləcək məqamların müəyyənləşdirilməsi, səsli bağlı tapşırıqların (oxuda aldığı çalarlar, keyfiyyətlərinin necə təzahür etməsi) ardıcıl olaraq yerinə yetirilməsi həyata keçirilir. Üzərində şərti işarələr qoyulmuş mətn Cədvəl 4-dəki şəkli (burada üç bənd verilmişdir) alır.

Şagirdlərdən bir neçəsinin ifası dinlənilib, müzakirə edilir. Qiymətləndirmə müvafiq məzmun standartı, təlim nəticəsi və qiymətləndirmə meyarı əsasında həyata keçirilir.

Nəticə / Conclusion

Tədqiqat aşağıdakı nəticələrin çıxarılmasına imkan vermişdir:

1. İfadəli oxu tələbi V-XI siniflərin dərslərlərində sistemli şəkildə əks etdirilmişdir. Bu, mövcud ədəbiyyat fənn kurikulumundan irəli gələn vəzifə kimi dəyərləndirilməlidir.

Cədvəl 4.

<p>Badi-səba, söylə I mənim yarım, I Gözəllər çıxıbdı I seyrənə, gəlsin! I Təğafül etməsin, I işrət çağıdır, I İçilir hər yerdə I peymanə, gəlsin! II</p> <p>Bənövşələr salsın I başın aşağı, I Nərgiz olsun I gözlərinə sadağa, I Gül camalın görübl düşsün torpağa, I Bülbülü gətirsin I əfganə, gəlsin! II</p> <p>Siyah zülfü I tər buxaqda dənənib, I Sonalar yerışı I ondan öyrənib, I Ovçu görmüş I maral kimi səksənib, I Oğrun baxa-baxa I hər yanə, gəlsin! II</p>	<p><i>İfaçılıq vəzifəsi:</i> <i>Lirik qəhrəmanın arzusu və məşuqənin gözəlliyi barədə dinləyicilərdə təsəvvür yaratmaq!</i> Hərərətlə</p> <p>Heyranlıqla Orta temp</p> <p>Hərərətlə Tempi sürətləndirməklə</p>
--	--

2. Ədəbiyyat dərslərində ifadəli oxudan istifadənin həm təlim, həm də tərbiyəvi əhəmiyyəti vardır. Bu oxu bədii əsərin ideya-məzmununun əhatəli mənimsənilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. İfadəli oxunun ardıcıl tətbiqi şagirdlərin bədii-estetik tərbiyəsinə, nitqinin inkişafına, dünyagörüşünün zənginləşməsinə əlverişli imkan yaradır.

3. İfadəli oxunun uğurla reallaşdırılması oxunacaq mətnin ideya-məzmununun mükəmməl mənimsənilməsindən sonra mümkündür. Deməli, əsərin məzmununun öyrənilməsi, təhlilinin həyata keçirilməsi ifadəli oxudan əvvəl reallaşdırılan mərhələlərdir. Bu istiqamətdə aparılan işlər «İfaçılıq təhlili» anlayışının mahiyyətini təşkil edir.

4. İfadəli oxunun uğuru onun nəzəri cəhətləri üzrə məlumatla tətbiqi qaydaları arasındakı əlaqənin gözlənilməsindən xeyli dərəcədə asılıdır. Bu oxudan istifadəni planlaşdıran müəllim dərstdə tətbiq etdiyi ifadəli oxu qaydasının mahiyyətini izah etməsi faydalıdır. Belə olduqda, şagirdlər ifadəli oxu barədə mənimsədikləri məlumatla praktik işi uğurla uzlaşdırma bilirlər.

5. İfadəli oxunun tətbiqi zamanı ədəbi növ və janrların özəl xüsusiyyətlərinin diqqət mərkəzində saxlanması vacibdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanunu. (2009). Bakı.
2. Ədəbiyyat. (2005). 10-cu sinif üçün dərslik. Bakı, Çapaşođlu.
3. Ədəbiyyat. (2006). 11-ci sinif üçün dərslik. Bakı, Çapaşođlu.
4. Ədəbiyyat. (2012). 5-ci sinif üçün dərslik. Bakı, Bakınəşr.
5. Ədəbiyyat. (2012). 5-ci sinif üçün dərslik. Bakı, Təhsil.
6. Ədəbiyyat. (2012). 5-ci sinif. Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı, Bakınəşr.
7. Ədəbiyyat. (2014). 7-ci sinif üçün dərslik. Bakı, Bakınəşr.
8. Ədəbiyyat. (2015). 8-ci sinif üçün dərslik. Bakı, Bakınəşr.
9. Ədəbiyyat. (2016). 9-cu sinif üçün dərslik. Bakı, Bakınəşr.
10. Əhmədov C. (1992). Ədəbiyyat tədrisi metodikası. Bakı.
11. Hüseynođlu S. (2013). İfadəli oxunun əsasları. Bakı.
12. Hüseynođlu S., Abbaslı B. (1994). Ədəbiyyat. VIII sinif üçün dərslik. Bakı.
13. Qarabađlı Ə. (1968). Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi metodikası. Bakı.
14. Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları (kurikulum). (2010). Bakı.
15. Veysova Z. (2007). İnteraktiv təlim. Bakı.

Thoughts on the teaching of the Classics in the lessons of literature in our High and Secondary schools

Yaqub Babayev

Doctor of Philological Sciences, Professor, Azerbaijan State Pedagogical University,
Azerbaijan. E-mail: ymbabayev@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-2220-1378>

Abstract. The article discusses a number of difficulties in teaching our classical literature in universities and secondary schools. Certain problems arise when teaching the life and work of a number of our classical artists and examples of their artistic heritage in higher and secondary educational institutions. Solving and overcoming these problems requires certain knowledge, skills and abilities from the teacher. One of the difficulties encountered is the mastery of the theme, idea-content and artistic features of works about the sect by students and pupils. It is mainly explained with reference to the works of our classics such as Imadeddin Nasimi, Shah Ismail Khatai and Mohammad Fuzuli. The analysis touches on the value and importance of the ideas of the sect for that time and today, as well as literary issues. Special attention is paid to the analysis and teaching of Nasimi's «Sigmazam», Fuzuli's «I was bored to death...» ghazals, as well as Khatai's «Dahname», Fuzuli's «Leyli and Majnun» poems in the context of sectarian meetings.

Keywords: Classical literature, sectarian ideas, teaching, high school, learning difficulties.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.127>

To cite this article: Babayev Y. (2020). Thoughts on the teaching of the classics in the lessons of literature in our High and Secondary schools. *Teaching of Azerbaijani Language and Literature*. V. 263, Issue I, pp. 113–130.

Article history: Received — 05.01.2020; Accepted — 27.02.2020

Ali və orta məktəblərimizdə ədəbiyyat dərslərində klassiklərin tədrisi ilə bağlı mülahizələr

Yaqub Babayev

Filologiya elmləri doktoru, professor, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan. E-mail: ymbabayev@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-2220-1378>

Xülasə. Ali və orta tədris müəssisələrində bir sıra klassik sənətkarlarımızın həyatı və yaradıcılığı, bədii irsindən nümunələr tədris edilərkən müəyyən problemlər qarşıya çıxır. Həmin problemləri həll etmək və aradan qaldırmaq müəllimdən müəyyən bilik, səriştə və bacarıq tələb edir. Qarşıya çıxan çətinliklərdən biri də tələbə və şagirdlərə təriqət barədə əsərlərin mövzu, ideya-məzmun və sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin mənimsədilməsidir. Əsasən İmadəddin Nəsimi, Şah İsmail Xətai və Məhəmməd Füzuli kimi klassiklərimizin əsərlərinə istinadən izah edilir. Təhlil zamanı təriqət ideyalarının həm o dövr, həm də günümüz üçün dəyəri, əhəmiyyəti, həmçinin ədəbi məsələlərinə də toxunulur. Nəsiminin «Sığmazam», Füzulinin «Məni candan usandırdı...» qəzəllərinin, habelə Xətainin «Dəhnamə», Füzulinin «Leyli və Məcnun» poemalarının təriqət görüşləri kontekstində təhlilinə və tədrisinə xüsusi önəm verilir. **Açar sözlər:** Klassik ədəbiyyat, təriqət ideyaları, tədris, ali məktəb, orta məktəb, təlimdə çətinliklər.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.127>

Məqaləyə istinad: Babayev Y. (2020). Ali və orta məktəblərimizdə ədəbiyyat dərslərində klassiklərin tədrisi ilə bağlı mülahizələr. «Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi», № 1 (263), səh. 113–130.

Məqalə tarixəsi: göndərilib — 05.01.2020; qəbul edilib — 27.02.2020

Giriş / Introduction

Azərbaycan ədəbiyyatının qədim və orta əsrlər dövrünə aid bir sıra ədəbi şəxsiyyətlərin, sənətkarların həyatı və yaradıcılığı, bədii irsindən müxtəlif nümunələr ali və orta məktəblərdə tədris olunur. Son yüz ilin ədəbiyyat nümunələrindən fərqli olaraq qədim və orta əsrlər ədəbiyyatımıza aid bədii örnəkləri istər ali, istərsə də orta məktəblərdə tədris edərkən biz bəzi çətinliklərlə üzləşirik. Hansı ki, bu çətinlikləri nəzərə almadan mövzunu, yəni tədris olunan bədii nümunəni yetərincə mənimsətmək, tələbəyə və şagirdə başa salmaq mümkün deyil. Tədris prosesində müəllim hökmən həmin çətinlikləri nəzərə almalı və onların həlli yollarını tapmalıdır.

Deyilən çətinliklər təxminən aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Dil faktoru. Son yüz ilin bədii məhsullarından fərqli olaraq qədim və orta əsrlərdə bədii nümunələr ya ümumiyyətlə, ərəb və ya fars dillərində qələmə alınmış, ya da ana dilində yazılan əsərlərdə çoxlu sayda ərəb-fars sözləri işlədilmişdir. Mətdə belə sözlərin bolluq təşkil etməsi istər-istəməz oxucu, xüsusilə də tələbə və şagird üçün mətni anlamaq yolunda müəyyən problemlər yaradır;

2. Dinlə, dini ideya və mətləblərlə bağlılıq. Bəllidir ki, VII-VIII əsrlərdən etibarən yaranan ədəbiyyatımıza islam coğrafiyasının və mədəniyyətinin bir parçası kimi islam dini, «Quran», şəriət ideyaları, sünnə və hədislər ciddi şəkildə təsir göstərmişdir. Bundan əlavə, iudaizmin, xristianlığın, zərdüştliyin, şamanizmin, buddizmin və s. dinlərin də qədim və orta əsrlər ədəbiyyatımıza təsiri danılmazdır;

3. Həm islamaqədərki, həm də islam dini təşəkkül tapandan sonra meydana gələn müxtəlif fəlsəfi sistemlərin, təmayüllərin, cərəyanların da bədii fikrə, ədəbi əsərlərə ciddi təsiri olmuşdur. Başqa sözlə, bəşər ədəbiyyatının bizə məlum tarixi inkişaf yolunda heç yerdə və heç zaman bədii ədəbiyyat, bədii düşüncə orta əsrlər islam şərqindəki qədər fəlsəfə ilə qaynayıb qarışmamış, çulğalaşmamışdır;

4. Bədii əsərlərdə məcazların (bədii təsvir və ifadə vasitələrinin) bol-bol işlədilməsi. Orta əsrlər islam şərqində bunlara «bəlağət vasitələri» deyilirdi. Həm də şeirin yalnız məna-məzmun gözəlliyinə deyil, forma gözəlliyinə, zahiri bəzəyinə də xüsusi diqqət yetirilirdi. Əsərin zahiri gözəlliyi sənətkar üçün xüsusi məharət, sənətkarlığın şöhrət faktoru, hünər əlaməti sayıldığından şeirdə çoxlu sayda, rəngarəng forma və çalarda məcazlar (bəlağət vasitələri) işlədilirdi. Fikirlər, mətləblər təntənəli, dəbdəbəli təşbehatlara və məcazlara bükülüb oxucuya təqdim edilirdi. Bu fikir və mətləbləri anlamaqdan ötrü oxucudan müəyyən intellektual, hazırlıq tələb olunurdu;

5. Bəzən bədii əsərlərdə bu və ya digər dərəcədə müəyyən elmi mətləblərə, məsələlərə toxunulması, bədii mətnin və düşüncənin elmi fikirlə, baxışla qaynayıb qovuşması və s.

Bu deyilənlərlə yanaşı orta əsrlər ədəbiyyatımızda təriqət ideyalarının təzahürü, onun bədii düşüncə və mətnlə ciddi şəkildə qaynaq qovuşması da bu günkü oxucu, şagird və tələbə üçün xeyli çətinliklər yaradır. Əsəri düzgün, lazımı səviyyədə anlamaqda öyrənənlə bədii mətn arasında pərdəyə çevrilir. Onu öyrənənə izah etmək, anlatmaq isə öyrədənə öhdəsinə düşür.

Orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatında dini fikir ideyalarının qoyuluşu

Qədim və zəngin Azərbaycan ədəbiyyatının orta əsrlər dövrü altı əsrə qədərki (XIII-XVIII əsrlər) uzunmüddətli bir ədəbi-tarixi mərhələni əhatə edir. İ.Həsənoğlu, M.Şəbüstəri, M.Əvhədi, Ə.Təbrizi, Ş.Q.Ənvar, İ.Nəsimi, M.C.Həqiqi, Həbib, Hamidi, Xəlili, Ş.İ.Xətai, M.Füzuli, Q.Təbrizi, S.Təbrizi və s. böyük ədəbi simalar məhz bu mərhələdə yetişmişlər. Bu dövr ədəbi-bədii, ictimai-dini və fəlsəfi fikir tariximizdə həm də təriqət ideyalarının geniş şəkildə vüsət tapıb yayıldığı mərhələdir. Adı çəkilən nəhəng ədəbi şəxsiyyətlərin yaradıcılığında təriqət görüşləri əsaslı şəkildə öz əksini tapmışdır. Həm də bu sənətkarların sayı deyilənlərlə məhdudlaşmayıb kifayət qədər çoxdur. Bir sözlə, bu dövr ədəbiyyatımızı təriqət şairləri və ideyaları olmadan nə təsəvvür, nə də təhlil etmək mümkündür [Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 1960].

Orta məktəbdə V sinifdən başlayaraq ədəbiyyat dərslərində adı çəkilən sənətkarlarımızdan İ.Həsənoğlu, İ.Nəsimi, Həbib, Ş.İ.Xətai, M.Füzuli və s. kimi ədəbi simaların yaradıcılığından nümunələr verilir. X sinifdən başlayaraq, yəni ədəbiyyat tariximiz tarixi-xronoloji baxımdan, oçerklilik prinsipi əsasında tədris olunarkən İ.Nəsimi, Ş.İ.Xətai və M.Füzuli kimi təriqət şairlərimizə ayrıca oçerklər həsr edilir, onların yaradıcılığında müəyyən nümunələr öyrədilir. Ali məktəb dərslərində də müəlliflər oçerklər əsasında tədris edilir. Bir çox orta əsr şairlərimizin tədris olunan əsərlərində təriqət baxışları ciddi şəkildə öz əksini tapmışdır. Bu da təbiidir, çünki həmin ədəbi simaların poetik irsində təriqət görüşləri və ideyaları aparıcı yer tutur. Doğrudur, bu sənətkarların dünyəvi mövzulu əsərləri, poeziya örnəkləri də az deyil. Ancaq məsələ burasındadır ki, təriqət mövzulu əsərlər onların ədəbi irsinin, yaradıcılıq məhsullarının əsas «yükünü» təşkil edir. Təbii ki, hər bir sənətkarı da onun yaradıcılığının əsas «yükü» ilə tanımaq gərəkdir. Bu həm də bütövlükdə bizim ədəbiyyat tariximizin əsas mövzu və ideya-bədii «yükü» deməkdir. Bizim əsas vəzifəmiz də şagirdləri ədəbi-mənəvi xəzinəmizin bu həqiqəti ilə tanış etməkdir [Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 1960].

Orta məktəbdə tədris olunan ilk təriqət şairi İ.Nəsimidir. Aşağı siniflərdə onun şeirlərindən bəzi nümunələr verilir. X sinifdə isə ona ayrıca oçerklər həsr olunur və şairin «Sığmazam» qəzəli bütöv şəkildə tədris edilir. Əlbəttə, aşağı siniflərdə təriqət görüşləri və ideyaları, təriqətin nə olduğu barədə şagirdlərə məlumat

verməyə o qədər də lüzum yoxdur. Çünki bunlar xeyli dərəcədə mürəkkəb məsələlərdir və aşağı sinif şagirdləri bunu dərk etməyə bilər. X sinifdə Nəsimini tədrisə başladıqda isə bu barədə mütləq izahat verilməli, bu ideyaların əsas məğzinin, mahiyyətinin, mənasının nədən ibarət olduğu sadə şəkildə şərh edilməlidir. Biz ona görə «sadə şəkildə» deyirik ki, təriqət özlüyündə mürəkkəb dini-fəlsəfi mahiyyətə, düşüncə və etiqad sisteminə, məxsusi atributlara, özünəməxsus rəmzi-metaforik anlayışlara malikdir. Bunları əhatəli surətdə şagirdlərə öyrətmək mümkün deyil, həm də buna ehtiyac yoxdur. Ancaq onlara bəzi zəruri məsələləri, anlayışları mütləq izah etmək lazımdır. Belə bir izahat olmadan şagirdlər adı çəkilən qüdrətli şairlərimizin oxucuya nə demək istədiyini, onların yaradıcılıqlarının əzəmətini, gözəlliyini, dəyərini anlaya bilməyəcəklər [Babayev N. 1970].

Beləliklə, şagirdlərə təriqətin nə olduğu barədə bu cür sadə, aydın, onların başa düşəcəyi bir izahat vermək olar: təriqət orta əsrlərdə islam şərqində, o cümlədən Azərbaycanda bir dini-fəlsəfi etiqad sistemi kimi geniş yayılmışdır. Çox keçmədən o, ədəbiyyata da yol tapmış və ona güclü şəkildə təsir göstərmişdir. Bu baxışların yaradıcıları, ideoloqları öz fikirlərində, mülahizələrində, əsasən, «Quran»a, sünnə və hədislərə əsaslanırdılar. Bununla belə, onların başqa dinlərdən, fəlsəfi cərəyanlardan əxz etdikləri fikirlər, baxışlar da var idi. Təriqətdə başlıca məsələ ilahi varlığa, yəni Allaha olan eşqdır. Təriqət ideoloqları deyirlər ki, Allah bütün varlığı (yeri, göyü, Ayı, Günəşi, ulduzları və bizim gözlə görə bilmədiyimiz hər şeyi) insana xatir və insan üçün xəlq etmişdir. Bəşər övladı yaranmış məxluqatda hər şeydən üstün və şərəflidir. İnsanı isə ona görə yaratmışdır ki, Allahu tanısın, onu və onun yaratdıqlarını sevsin. Allah insanı və bütün məxluqatı sevərək və sevgi üçün yaratmışdır. Hər bir insanın borcu Tanrını və onun yaratdıqlarını (təbiəti, heyvanları və ilk növbədə öz həmcinsi olan insanları) sevməkdir. Xəliq irqindən, dinindən, cinsindən, milliyətindən, sərvət və maddi imkanından, vəzifəli-vəzifəsiz olmasından asılı olmayaraq bütün bəndələri bərabər xəlq etmişdir. İnsanlar bir-birlərindən bu cəhətlərinə görə yox, yalnız kamil və cahil olmalarına görə fərqlənirlər. Ədəbli, əxlaqlı, mənəviyyatlı, haqqı, həqiqətləri və özünü dərk edən insanlar kamil hesab olunurlar. Ona görə də bütün insanlar azadlığa, bərabər hüquqa malik olmalı, bir-birini sevməli, ədalətli olmalı, zülm etməməli, bir-birinin haqqını yeməməlidir. Bunun üçün insanların qəlbində məhəbbət, sevgi, eşq olmalıdır. Eşq isə iki cürdür: ilahi eşq, məcazi eşq. İlahi eşq Tanrıya olan eşq, məcazi eşq isə Allahın yaratdığı müxtəlif varlıqlara olan eşqdır [Göyüşov N. 2001].

Belə bir izahat təriqət baxışlarının ən vacib, ən ümumi cəhətlərini özündə ehtiva edir. Şagirdlər bununla təriqətdəki sevgi, ədalət, azadlıq, bərabərlik, qardaşlıq hissənin bir aparıcı ideya-məfkurə xətti kimi öndə olduğunu anlaya bilərlər [Beale, Thomas William; Keene, Henry George. 1894].

Bunun ardınca müəllim izah etməlidir ki, orta əsrlər islam aləmində geniş yayılmış təriqətin də müxtəlif qolları, cərəyanları vardır. Bunlardan sufizm (təsəvvüf) və hürufizm daha geniş yayılmışdır. Hürufiliyin banisi Fəzlullah Nəimidir. Nəsimi də Nəiminin müridi, böyük hürufi şair, hürufiliyin əsas bayraqdarlarından, bədii istiqamətdə təbliğatçılarından olmuşdur [Kulizade Z.A. 1970].

Nəsimi ədəbiyyatında təriqət motivləri

Bir təriqət şairi kimi Nəsimi tədris olunarkən əvvəlcə onun yaşadığı dövrün mühiti və həyatı barədə məlumat verilməlidir. Sənətkarın yaşayıb fəaliyyət göstərdiyi ədəbi-mədəni mühitlə bağlı izahata XIII-XIV əsrlər ədəbiyyatına dair icmal mövzuda toxunmaq daha münasibdir. Şairin həyatı ilə bağlı məlum olan yığcam məlumatları nəzərə çatdırdıqdan sonra onun yaradıcılığının əsas detallarına aid tipik və ümumiləşdirici bədii nümunələr söyləyib onları şərh etmək vacibdir. Daha sonra isə şairin yaradıcılığından bir örnək kimi bütöv şəkildə tədris olunan «Sığmazam» qəzəlinin təhlilinə keçmək olar. Janrın tələb edilən ölçü və həcmi baxımından nisbətən iri həcmdə olan bu qəzəl, əslində, bir hürufi şair kimi Nəsiminin dini-fəlsəfi baxış və düşüncələrini bədii şəkildə, dolğun surətdə özündə əks etdirir. Şeirinin düzgün, dürüst təhlili həm hürufilik təliminin əsas müddəaları, həm də filosof sənətkarın dini-fəlsəfi baxışları barədə qənaətbəxş təsəvvür yarada bilər [Kulizade Z.A. 1970].

Qəzəlin ilk iki beyti onun həm sonrakı beytlərinin məna, məzmun xüsusiyyətlərini, həm də bütövlükdə şeirinin ideya-fəlsəfi siqlətini açmaqdan ötrü açar rolunu oynayır. Sonrakı beytlərdə deyilən fikirlər ilk iki beytdəki mətləbin xırdalıqları, detalları ilə ifadəsinə xidmət edir. Ona görə də bu beytləri daha müfəssəl və dürüst izah etmək onun anlaşılması üçün vacib şərtidir:

*Məndə sığar iki cahan, mən bu cahana sığmazam,
Gövhəri-laməkan mənəm, kövünü məkanə sığmazam.
Ərşlə fərşü kafü nun məndə bulundu cümlə çün,
Kəs sözünüvü əbsəm ol, şərhi bəyanə sığmazam.*

Bu beytlərdəki mətləbi müəllim yığcam, həm də dəqiq şəkildə təxminən bu cür şərh edə bilər: Nəsimi başqa şeirlərində, o cümlədən «Sığmazam» qəzəlində «mən» sözünü işlədir. Bu anlayışla o, təkə özünü deyil, ümumiyyətlə, insanı nəzərdə tutur. Yəni Nəsimidə «mən» anlayışı «insan» mənasında dərk edilməlidir. Bu beytdə də şair demək istəyir ki, insanda iki cahan (maddi və mənəvi aləm, bu dünya və əbədiyyət aləmi) sığır, lakin insan bu aləmlərə (iki aləmə) sığışmır. Əslində, deyilən xüsusiyyət «Quran»da yalnız Allaha aid edilir, onun aləmlərə sığmadığı göstərilir. Nəsimi isə bu xüsusiyyəti həm də insana aid edir. Nə üçün? Çünki hürufiliyə və ümumiyyətlə, təriqət təliminə görə Allah varlığı öz zatından,

öz dərkolunmaz Tanrı cövhərindən yaratmışdır. Yəni dini izahatlarda deyildiyinin əksinə olaraq yoxdan yaratmamışdır. Varlıqda ən kiçiyindən tutmuş Günəşə qədər nə varsa hamısı Haqqın öz zatından, özünün Tanrı cövhərindən yaratdığı varlıqlar, zərrələrdir. İnsan da Haqqın nurundan yaranmış, qopmuş bir zərrədir və bütün məxluqlardan üstün, şərəfli yaradılmışdır, yəni o, seçilmiş məxluqdur. İnsanda Allahın camal və cəlal gözəlliyinə aid xüsusiyyətlər vardır. Allah insanı özünəbənzər gözəl biçimdə xəlq etmişdir. Allah əzəli və əbədi olan «nüsxe-yi-kəbir» (böyük nüsxə), insan isə onun kiçik nüsxəsidir («nüsxe-yi-səğir»). Deməli, mahiyyətcə Haqqın bir zərrəsi və bənzəri olan insan da iki dünyaya sığa bilməz. «Gövhəri-laməkan» (məkansız gövhər) Allahın adlarından, əlamətlərindən biridir. «Kövnü məkan» dedikdə isə yer kürəsi də daxil olmaqla bütün varlıq, yerlər və göylər ələmi nəzərdə tutulur. Hürufi şair demək istəyir ki, Tanrı bütün varlığa, «kövnü məkan»a sığmadığı kimi, onun zatından yaranmış insan da həmin varlığa sığmaz.

İkinci beytdə yenə sənətkar ilahi varlığa xas olan bir sıra əzəmətli, qeyri-adi xüsusiyyətləri insana da aid edir: Göy (ərş) də, yer (fərş) də, «kaf»ü «nun» da insanda bulundu, sözünü kəs, dinməz ol, insan şərhə və bəyana sığmaz. «Kaf»ü «nun» dedikdə şair «Quran»dakı belə bir fikri nəzərdə tutur: Allah varlığı yaratmaq istədikdə sadəcə olaraq «kon» («ol») dedi və varlıq da oldu (yarandı). «Kon» sözü «kaf» və «nun» hərflərinin birləşməsindən əmələ gəlir. Beləliklə, hürufilik təliminə görə Xaliq dünyanı sözdən və söz vasitəsilə yaratmışdır. Ona görə də varlığın yaradılış vasitəsi kimi söz və sözlərin yarandığı hərflər müqəddəsdir. İnsan da Haqqın kiçik nüsxəsi (zərrəsi), zərrə də Haqqın təcəllisi olduğu üçün yeri, göyü «kon» deyib yaratmaq qüdrəti ona da aiddir. O da Allah-təala kimi şərhə, bəyanə sığmır. Belə ki, dini təfsirlərdə deyilir ki, Allahı və onun etdiklərini şərhə, bəyanə sığışdırmaq mümkünsüzdür.

Bundan sonrakı beytlərdə Nəsimi xırdalığlara, detallara varır, Haqqa aid edilən əlamətləri, nişanələri, xüsusiyyətləri həm də insanda tapır: əlamətim bütün varlıqdır (varlıqdadır), başlanğıcım zata (Allahın zatına) gedib çıxır, mən də Tanrı kimi zənnə və gümana sığışmıram. Həm surət, cisim, həm də onun içindəki can və mənayam. Bəşər övladı Haqq zatının, yəni vəhdətin, ilahi ələmin zərrədə təzahürüdür. Haqqın təcəlli nurudur. Gizli xəzinə («gənci-nihan» – «Quran»da Allah həm də «gizli xəzinə» adlandırılır), bütün varlığı və həqiqətləri görəndə göz olmaq xisləti ilahi varlıqla yanaşı, həm də mənə (insana) məxsusdur və s. Ümumi ideya və mətləb belə bir əsas nəticə üzərində cəmləşir: Allah bir vəhdət mərkəzidir. O, öz həqiqətini müxtəlif cisimlər, əşyalar, gözlə görünən və görünməyən (cismani və qeybi) varlıqlar şəklində təzahür etdirmişdir. İnsan isə bu varlıqların ən alisi, şərəflisi, üstünüdür. Çünki sonsuz sayda məxluqlardan ilahi keyfiyyət və əlamətin daşıyıcısı yalnız insandır. Təriqət inancına görə hələ heç bir məxluq yaranmamışdan Allah tək, ehtiyacsız, əzəli və əbədi bir varlıq idi. Bu tək varlıq özünü görəcək

gözlərə və sevəcək könüllərə ehtiyac hiss etdi. Bunun üçün də bəşər övladını xəlq etdi və onu özünəbənzər yaratdı. İnsana xatir və insan üçün də başqa məxluqatı xəlq etdi.

Onu da deyək ki, mövzuya keçməzdən əvvəl onunla bağlı müəyyən motivasiya qurmaq səmərəli olar. Motivasiyanın əsasında Allah, insan, varlıq münasibətləri dayanmalıdır. Mövzuya giriş kimi şagirdlərin, tələbələrin diqqətini mətləbə yönəltmək, onların mühakiməsini yoxlamaq məqsədilə bu cür suallar qoymaq, şagirdlərin və tələbələrin həmin suallara cavablarını eşitmək də fayda verir: Siz Tanrı, insan və varlıq münasibətlərinə necə baxırsınız? Varlığın və insanın Allah tərəfindən yaradıldığına inanırsınızmı? İnanırsınızsə, nə üçün? İnsan nə üçün yaradılmışların ən şərəflisi sayılır? İnsanların Allaha, bir-birlərinə və başqa varlıqlara sevgisinə necə baxırsınız? Azadlığın, bərabərliyin, qardaşlığın, sevginin insanlara nə kimi faydası var və bu nə üçün lazımdır?

Qəzəlin mövzusu, ideyası, ifadə etdiyi mətləb və onun dəyəri, bu günkü əhəmiyyəti barədə izahat verildikdən (Bu izahatlar münasib suallarla müşayiət olunsə, prosesə şagirdlər, tələbələr də cəlb edilsə, daha yaxşı olar) sonra onun vəznı, dil-üslub və sənətkarlıq xüsusiyyətləri barədə də yığcam məlumat vermək lazım gəlir. Məsələn, xatırlatmaq yerinə düşər ki, «Sığmazam» qəzəli əruz vəzninin təntənəli, təmtəraqlı, intonasiyalı, əzəmətli bəhri sayılan rəcəz bəhrində qələmə alınmışdır. Belə bir bəhrin seçilməsi mövzunun tutumu, mənası, ahəngi, axarı, yəni insanın özünün əzəmətli, şərəfli olması, Allah tərəfindən ən uca məqamda yaradılması, ən yüksək mərtəbəyə sahib olması ilə əlaqədardır. Əsərdə orta əsrlər poeziyamızın dilinə xas olan xeyli ərəb-fars sözləri işlənmişdir. Bundan əlavə, təriqət baxışları ilə bağlı poetik terminlər (təriqət poetizmləri) də şeirdə çoxluq təşkil edir. Qəzəldə müəllif daxili qafiyələrdən də (inci-əsinci; gənci-nihan-eyni-əyan-gövhəri-kan; cahan-zaman; fələk-mələk; zat-sifat-bərat-nəbat və s.) məharətlə istifadə edərək onu forma baxımından daha da gözəlləşdirmişdir. Şeirdə yüksək musiqi intonasiyası hakimdir. Müəllif zəngin qafiyələrdən bol-bol yararlanmışdır.

Nəsimi irsinin müasirliyini nəzərə çatdırarkən göstərmək olar ki, onun insana verdiyi yüksək qiymət, azadlıq, bərabərlik, mənəvi-əxlaqi dəyərlər bu gün də aktualdır. Digər tərəfdən şair ana dilimizin gözəlliyini, şeiriyyətini, bədii lətafətini, zənginliyini, obrazlılığını inanılmaz bir füsunkarlıqla ortalığa qoymuş, ona bu gün də solmayan poetik tərvət vermişdir. Deyilən fikrin sübutu kimi sənətkarın yaradıcılığından bəzi tipik nümunələr vermək yerinə düşər. Məsələn, şairin bədii təsvir və ifadə vasitələrindən (məcazlar sistemindən) necə məharətlə yararlandığına dair bu cür nümunələr göstərmək olar. Cinas:

*Mənsuri-eşqə axirətin darı oldu dar,
Ol darə gəl ki, ta görəsən anda darimi.*

Beytin mənası: *Eşq Mənsuruna axirətin dar (yəni kiçik) məkanı böyük ev (məqam) oldu. O dar ağacına (ölüm, asılmaq yerinə) gəl ki, onda mənim dünyamı (varlığında var olanı, mövcud olanı, yəni ilahi sevgimin əzəmətini) görəsən. Göründüyü kimi, burada «dar» sözünün məna yükü 4 çalarda üzə çıxır: 1. kiçik, balaca məkan (dar yer); 2. böyük ev, böyük aləm; 3. dar ağacı; 4. var olan, mövcud olan. Beytdə sənətkar ilahi eşqin əzəməti barədə ideya və qayəsini necə gözəl, tutarlı, obrazlı, təsirli şəkildə oxucuya çatdırma bilmişdir.*

Alliterasiya – bədii mətnədə samit səslərin təkrarı; *Assonans* – bədii mətnədə sait səslərin təkrarı:

*Yürəgimi yarəli eylədi şövqün, iriş,
Yarəsinə bax bu gün qoyma anı yarinə.
Yandırırım canımı şəminə pərvanə tək,
Yanar imiş yar içün vasil olan yarinə.*

Burada 1, 2 və 4-cü misralarda «y», 2, 3 və 4-cü misralarda «n» samitlərinin alliterasiyası, 1-ci və 4-cü misralarda «i», 2, 3 və 4-cü misralarda «a» saitlərinin bədii məzmununun siqləti ilə səsləşən uyurlu assonans yaradılmışdır. Eyni zamanda, 2-ci və 4-cü misralardakı «yarinə» sözləri cinas, 3-cü misrada təşbeh işlədilmişdir. 1-ci beytdəki «irış» (irişmək-yetişmək) və «yarinə» (yarın-sabah) sözləri isə arxaizmdir. Əlbəttə, bu cür nümunələr həm Nəsiminin ideyalarını dərk etməkdə, həm dilimizin gözəlliyini, zənginliyini anlamaqda, həm də məcazları daha yaxşı başa düşüb mənimsəməkdə şagirdlərə kömək edir.

Xətai ədəbiyyatında sufi terminləri

Təriqət poeziyamızın qüdrətli qələm sahiblərindən olan hökmdar şair Ş.İ.Xətainin yaradıcılığında da sufizm (təriqət) ideyaları əsaslı şəkildə öz bədii-fəlsəfi inikasını tapmışdır. Şairin yaradıcılığının tədrisi zamanı mütləq bu məsələ üzərində dayanmaq lazım gəlir. Əks təqdirdə, şairin ideyaları və idealları barədə şagirdlərdə düzgün, obyektiv təsəvvür yaratmaq mümkün deyil. Müəllim şagirdlərə başa salmalıdır ki, Xətai bir şair, məfkurə və etiqad sahibi kimi sufizmin səfəvi-qızılbaş qolunu təmsil edir. Onun hakimiyyətə gəlməsində də bu ideyaların əhəmiyyətli rolu vardır. Sənətkarın yaradıcılığında hürufiliklə, o cümlədən Nəsiminin ideya və inancları ilə səsləşən cəhətlər də çoxdur. Məsələn, Xətai də «ənəlhəq» (mən Həqqəm, yəni mən Həqqin zərrəsiyəm) ideyasını qəbul edir, insanda Tanrıya aid əlamətlərin olduğunu söyləyir, insanı «nüsxei-kəbir»in «kiçik nüsxəsi» hesab edir. Məsələn:

*Yer yox ikən, gög yox ikən ta əzəldən var idim
Gövhərin yekdanəsindən iləri pərgar idim.*

*Gövhəri ab eylədim, dutdu cəhani sərbəsər,
Yeri, gögü, ərşü kürsi yaradan səttar idim.*

Dini nöqteyi-nəzərdən yer yox ikən, göy yox ikən mövcud olan yeri, göyü və hər şeyi yaradan yalnız Allah ola bilər. Xətai isə Nəsimi kimi deyir ki, o həm də mənəm. Yəni mən (insan) Haqqın zatından təcəlli etmiş bir zərrə («nüsxeysi-səğir») olduğum üçün əzəli və əbədi mövcud olmaq, bütün varlıqları yaratmaq xassəsi mənə də (insana da) aiddir [Xətai Ş.İ. 2005].

Xətai əsl sufini (həqiqət yolçusunu, eşq ilə Haqqa doğru yol gedən müridi) kamil, mənəvi-əxlaqi cəhətdən pak, təmiz niyyətli, halal, nəfsani istəklərdən uzaq görmək istəyir. Bu münasibətlə bir gəraylısında yazır:

*Sufi isən alıb satma,
Halalına haram qatma,
Yolun əyrisinə getmə,
Doğru yola nəzər eylə.*

Şagirdlərə izah etmək lazımdır ki, hökmdar və mürşid (təriqətdə rəhbər, yol göstərən) şair həm heca, həm də əruz vəznli şeirlər yazmışdır. O, istər heca, istərsə də əruz vəznli şeirlərində səfəvi-qızılbaş ideyalarını güclü şəkildə təbliğ edirdi. Əlbəttə, bu, səbəbsiz deyildi. Belə ki, səfəvi-qızılbaş təriqətinin müridinin bu istiqamətdə irəli sürdüyü, bəyan etdiyi mətləbləri, ideyaları aşıqlar və dərvişlər məclislərdə, mərəkələrdə, yığıncaqlarda söyləyir, təbliğ edirdilər. Heca vəznli şeir xalqa, xalqın ruhuna, dilinə, zövqünə daha yaxın olduğundan Xətai öz ideyalarını xalq şeiri janrlarında yazdığı poeziya nümunələri vasitəsi ilə xalqa çatdırmaq, təbliğ etmək istəyirdi. Bu işdə aşıqlar və dərvişlər bir vasitəçi idilər. Ərəb-fars sözlərinin bol-bol işləndiyi əruz vəznli şeirlər isə elitar, yəni təhsilli, oxumuş, savadlı kütlə üçün nəzərdə tutulurdu. Sənətkar eyni mətləb və ideyaları əruz vəznli poeziya örnəkləri vasitəsilə həmin adamlara anlatmaq məqsədi güdürdü. Səfəvi-qızılbaş ideologiyasında, Xaliquə, əhli-beytə və imamətə (12 imama) olan sevgi ön planda idi və ideologiyanın əsas sütununu təşkil edirdi.

Müəllim izah etməlidir ki, Xətainin yalnız lirik şeirlərində deyil, poemalarında da sufizm (təsəvvüf) görüşləri, ilahi eşq, ədəb və əxlaq məsələləri qabarıq şəkildə özünü göstərir. Şairin lirik səpkidə qələmə alınmış «Nəsihətnamə» poeması bütünlükdə səfəvi-qızılbaş ideologiyasını əks etdirən dini-təriqət məzmunlu əsərdir. Sənətkar özünün səfəvi-qızılbaş baxışlarını dini və əxlaqi-didaktik görüşləri ilə uğurla sintez etmişdir. Allaha, əhli-beytə və imamlara olan eşqi, sədaqəti, etiqadı kamil ədəb, kamil mənəviyyat, kamil insan ideyaları ilə qovuşdurmuşdur.

Əlbəttə, şagirdləri mövzuya cəlb etmək, onlarda mövzuya maraq yaratmaq,

həmçinin buradakı bir çox mətləblərin müasirliyini anlatmaq məqsədi ilə nəzəri izahatı səmərəli suallarla müşayiət etmək gərəkdir. İzahatları dialoq şəklində qurmaqla Xətəinin təlqin etdiyi ideyaların bir çoxunun bu gün də öz dəyərini itirmədiyini şagirdlərə daha yaxşı çatdırmaq olar.

Xətəinin orta məktəbdə geniş şəkildə tədris edilən «Dəhnamə» poemasında da təsəvvüf ideyaları bədii mətnin əsas ideya-mövzu axarını təşkil edən əlamətlərdəndir. Əsərin ideya-məzmun siqlətini şərh edərkən müəllim hökmən bu məsələ üzərində dayanmalıdır. Əks təqdirdə poemanın ideya-məzmun xüsusiyyətlərini şagirdlərə, tələbələrə dürüst surətdə anlatmaq və mənimsətmək mümkün deyil. Təhlil zamanı müəllim aydınlaşdırmalıdır ki, «Dəhnamə»də müəllif üç ideya motivini vahid bədii mətnə uğurla, ustalıqla qovuşdura bilmişdir. Bunlar dünyəvi motiv, sufizm görüşləri və mifik düşüncə tərzidir. Zahirən əsərdə dünyəvi hadisələrdən, sevgi macərəsindən söhbət gedir. Buradakı Pəri obrazı mifik düşüncə və təsəvvürün məhsuludur. Alt qatda isə Pəriyə – Haqqın zərrəsi olan bir gözələ (Gözəl olanın xalq etdiyi gözələ) olan eşq, bu eşq yolunda çəkilən izzət və cəfalar, vüsəl naminə aşiqin çəkdiyi zillət, göstərdiyi səbat, dözümlü, səbr və təmkin, sabitqədəmlilik, dönməzlik təriqət baxışlarının əlamətləridir. Yəni poemada üst qatda (zahirən) məcazi eşqdən, alt qatda (mahiyətdə) isə həqiqi (ilahi) eşqdən söhbət gedir. Poemadakı Səba, Ah, Huş, Göz yaşı kimi alleqorik obrazlar da təsəvvüf poeziyasında tez-tez rast gəlinən rəmzi-metaforik obrazlardır. Səba təriqət düşüncəsində Aşıqla Məşuq arasında xəbər aparıb gətirən qasidi, elçini, Ah, Huş, Göz yaşı isə eşq yolunda çəkilən cəfanı, izzət, fəryadı, çarəsiz qalmış ağılı təmsil edir. Öz eşqində bütün cəfalara dözən, səbr, səbat və dözümlü göstərən Aşiq bütün sınaqlardan uğurla çıxır. Ona görə də süjet Aşiqin Məşuqa vüsəla qovuşma ümidi və vədi ilə, yəni nikbin finala başa çatır.

Əlbəttə, əsərin ideya-məzmun xüsusiyyətləri barədə sadə şəkildə verilən bu cür izahatı şagirdlər və tələbələr bir o qədər də çətinlik çəkmədən başa düşə bilərlər. Onlara izah etmək olar ki, şairin həm etiqaadında, həm sözündə, həm də əməlinə kamil bir təriqət yolçusu, mürşid, şeyx, iman adamı olduğu onun şeirlərində özünün parlaq ifadəsini tapmışdır. Bu şeirlər dil-üslub baxımından da sadə, anlaşılıq təsir bağışlayır. Məsələn; xalq şeiri şəklində yazılmış bir bayatısında irfan sahibi (ilahi hikmətlərə və ilahi elmə bələd olan kəs) olan mürşid sənətkar deyir:

*Xətəi can arxına,
Əhli irfan arxına,
Mərifətdən su gəlib
Tökülür can arxına.*

Təbii ki, müəllim öz şərhini klassiklərimizin təbliğ etdikləri təriqət ideyalarının müasirliyi, əhəmiyyəti və səmərəsi barədə inandırıcı qənaətlərlə yekunlaşdırmalıdır.

Bu zaman müəllim diqqəti ona yönəltməlidir ki, həmin ideyalar insana Allaha və onun yaratdıqlarını sevməyi, həmçinin humanistlik, ədəb-ərkan və əxlaq öyrədir. Onu mənən kamilləşdirir, oxucunu özünü və dünyanı dərk etməyə, insanın və varlığın dəyərini anlamağa sövq edir.

Müəllim şərh verə bilər ki, bayatıda işlədilən «əhli-irfan», «mərifət» anlayışları sırf təriqət istilahlarıdır. Bu anlayışlar sufizmdə ilahi elmə, hikmətə və sirlərə vaqif olan haqq yolçularına, qəlbini ilahi eşqlə doldurmuş kamil insanlara deyilir.

«Dəhnamə»nin ideya-məzmun siqlətini, əsərdə müəllifin oxucuya təlqin etmək istədiyi məramı, mətləbi şagirdə anlatmağın ən yaxşı üsullarından biri də poemanın mətninə müraciət etməkdir. Belə ki, poemanın mətnində əsərin təlqin etdiyi ideya xətləri ilə bağlı aydın, dəqiq və sərrast parçalar vardır. Bu cür parçaların seçilib oxunması poemanın ideya-məzmun xətlərinin daha asan anlaşılmasına kömək edə bilər. Məsələn, müəyyən ideal, məqsəd, amal və istək uğrunda mübarizə aparan insanın öz istəyinə çatması üçün səbr, təmkin və dözümlük göstərməsinin zərurətini şair əsərdə bu cür dolğun, təsirli misralarla ifadə edir:

*Səbr ilə kişi məramə yetdi,
Həm səbr ilə təşnə camə yetdi.
Məcnun be səbr buldu Leyla,
Səbr ilə çıxar zi sər bu sevda.
Səbr ilə dutar cahan nizamı,
Səbr ilə yetər könül məramı.
Səbr ilə tapar cahan vüqarı,
Qul səbr ilə buldu kirdigarı.
Səbr ilə zəmin verir nəbatat,
Səbr ilə yetər gögə münacat.*

Müəllim izah etməlidir ki, Xətai burada həyatın bütün sahələrində olduğu kimi öz əqidəsi uğrunda mübarizə aparan insanın səbr və səbatla ilahi eşq yolunda fədakarlıq göstərərək Məşuqa qovuşmasının mümkünlüyünü də nəzərə çatdırır.

«Dəhnamə»nin tədrisi zamanı əsərin sənətkarlıq xüsusiyyətləri üzərində də dayanmaq zəruridir. Bu, əsərin ideya-bədii siqlətini, onun bir sənət abidəsi kimi mükəmməlliyini anlamağa kömək edir. Müəllim izah etməlidir ki, əruz vəzninin *həzəc bəhrində məsnəvi formasında* qələmə alınmış bu əsər *epik-lirik poemadır*. Çünki mətndə süjet, əhvalat və təhkiyə ilə yanaşı qəzəllər də verilir. Əsərin süjet-kompozisiya və strukturuna bir əlvanlıq gətirən həmin qəzəllər, əsasən, qəhrəmanların lirik hissələrini, emosional duyğularını, mənəvi ovqatını, daxili həyəcan və təəssüratlarını daha dolğun bəyan etmək üçün verilir. Abidə yüksək sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə malikdir. Burada yüksək şəriyyət, poetik tərəvət, əsərin məzmununu

tamamlayan və onunla səsleşən nikbin poetik intonasiya, cazibədar dil, zəngin məcazlar sistemi, füsunkar obrazlılıq vardır. Şair, əsasən, tam və zəngin qafiyələrdən bəhrələnməmiş, bununla da poemaya lətif bir ovqat tələq etmişdir. Əlbəttə, müəllifin sənətkarlıq məharətini nümayiş etdirməkdən ötrü ondan müəyyən parçaları misal gətirmək lazım gəlir. Məsələn, aşağıdakı parça poemanın obrazlı, canlı, şirəli, axarlı dili və poetik ahəngi, qafiyə sistemi barədə müəyyən təsəvvür yaradır:

*Xavər şahı yaxə çak qıldı,
Göglər təbəqini pak qıldı.
Pak etdi Günəş yüzünü əz xun,
Qoşdu atını bu çərxi-gərdun.
Göglər qədəmində rəqsə düşdü,
Səyyarə şüayi nəqsə düşdü.
Çin ləşgərini dağıtdı zülmət,
İslam çərisini etdi dəvət.
Gər gündüzə xəlq müştəriydi,
Amma mənə gecə xoştəriydi.
Çün gün doğuşu buraxdı tələt,
Mən xəstəyə düşdü yenə firqət.
Həzl eylədim ol dəm afitabi
Kim, nişə götürdü bu niqabi?*

Şeir parçasında söylənən obrazlı fikri aydın başa düşməkdən ötrü onu misra-misra həm nəsrə çevirir, həm də oradakı fikirlərin izahını veririk: Xavər şahı, yəni Günəş (müəllif «Günəş» əvəzinə «Xavər şahı» deməklə *metonimiya* – *addəyişmə* yaradır) yaxasını açdı (*istiarə* – yəni gecənin qaranlığı sübhün işığı ilə əvəz olunmağa başladı); Göylər tabağını təmizlədi (*istiarə*); Günəş üzünü qandan təmizlədi (*istiarə, təşxis, mübaliğə*); Bu çərxi-fələk atını (arabaya) qoşdu (*istiarə, təşxis*); Göylər onun qədəm basmağıyla rəqsə başladı (yəni həm hərəkətə gəldi, həm də sevindi – *istiarə, mübaliğə*); Planetlər (göy cisimləri) Günəşin şüasından naxış-naxış oldu; Zülmət Çin qoşununu dağıtdı (*istiarə*; qaranlığı, küfrü təmsil edən «Çin qoşunu» «gecə» sözünün əvəzində işlənilir və *metonimiya* yaradılır), İslam qoşununu dəvət etdi (imanın yayıcısı və təmsilçisi olan «islam qoşunu» «səhər» sözünün əvəzləyicisi, sinonimi kimi işlənilir – *metonimiya*); Baxmayaraq ki xəlq gündüzə müştəriydi (gündüzü sevirdi), amma mənə gecə xoş idi (Çünki Aşiq həmin gecə Məşuqla bir yerdədir, ona görə də səhərin açılmasını istəmir, o səbəbə ki, səhər açıldıqda onlar ayrılmalıdırlar-Aşiqin istəyi ilə səhərin açılması arasında *təzad* vardır); Gün doğub tamam özünü göstərdi, Mən xəstəyə yenə ayrılıq düşdü; O dəm Günəşə zarafat etdim (danladım) ki, niyə üzündən niqabı götürdün? (*istiarə, təşxis*)

Bu yığcam parça süjetin gedişatında belə bir əhvalat-təəssüratın, Aşıqın əhvalı ilə bağlı epizodun sərrast ifadəsidir: Məşuqdan vüsal vədi alan Aşıq gecə ikən onunla görüşür. Onlar bütün gecəni şirin-şirin söhbət edirlər. Ancaq təəssüf ki, səhərin açılması ilə onlar ayrılmalı olurlar. Elə buna görə də Aşıq səhərin açılmasını istəmir. Yəni başqaları üçün xoş olan, sevinc gətirən təbiət hadisəsi aşıq qəhrəman üçün ayrılıq (fəraq), ələm və kədər gətirir.

Şairin təsvir etdiyi mənzərə-ovqatın nə qədər dolğun, obrazlı, boyalı, zərif olduğu, onun dilimizin imkanlarından hansı səviyyədə istifadə edə bildiyi göz önündədir. Sənətkar poetik təhkiyəni qüvvətli lirizmlə, məcazlarla, obrazlı dillə elə bəzəyir ki, həqiqətən də, oxucuya zövq verir. Təbiət hadisəsinin harmoniyası və gedişatı ilə qəhrəmanın istəyi, daxili ovqatı arasında baş verən *təzadın* füsunkar təsviri dolğun məcazlarla, poetizmlərlə müşayiət olunduğundan təsvir son dərəcə cazibədar təsir bağışlayır. Şeirdə zəngin və mükəmməl qafiyələrdən istifadə edilir. Yəni poema ideya-məzmun baxımından nə qədər dolğun təsir bağışlayırsa, sənətkarlıq cəhətdən də bir o qədər səviyyəli görünür. Şeir parçasında həm də şair ana dilimizin poetik gözəlliyini, zənginliyini, estetik baxımdan füsunkarlığını nümayiş etdirir.

Mistik ruhlu şair olaraq Füzuli

Ali və orta məktəblərdə M.Füzulinin həyat və yaradıcılığına da geniş yer verilir. Bu qüdrətli qələm sahibinin yaradıcılığında da təriqət ideyaları geniş yer tutur. Ümumiyyətlə, Füzuli ədəbiyyat tariximizdə irfani-fəlsəfi poeziyanın ən qüdrətli nümayəndələrindən biridir. Əlbəttə, şairin irsini tədris edərkən onun yaradıcılığının bu məziyyətinə diqqət yetirmədən Füzulini doğru-dürüst anlatmaq mümkün deyil [Füzuli M. 2005]. Təbii ki, deyilən mətləbin lazımı şəkildə tələbəyə və şagirdə çatdırılması üçün sənətkarın yaradıcılığından tipik nümunələrə əl atmaq lazım gəlir. Həm ali, həm də orta məktəbdə tədris olunan «Məni candan usandırdı...» qəzəli, həmçinin «Leyli və Məcnun» poeması bu mənada kifayət qədər material verir.

«Məni candan usandırdı...» qəzəlində ilahi eşqlə (təriqət ideoloqlarının təbiri ilə desək, həqiqi eşqlə) dünyəvi eşq (təriqət ideoloqlarının yozumu ilə desək, məcazi eşq) qovuşuq şəkilədir. Məsələn, qəzəlin ikinci beytini sufizm baxışlarını nəzərə almadan təhlil etmək mümkün deyil:

*Qamu bimarına canan, dəvayi-dərd edər ehsan,
Neçün qılmaz mənə dərman, məni bimar sanmazmı?*

Nəsrə çevirsək, beytdəki mətləbi bu şəkildə ifadə edə bilərik: Canan (Məşuq, gözəl) onu sevən (ona aşıq olan) bütün xəstələrinin dərdinə dərman edir, yalnız mənə (bu aşıqın dərdinə) dərman etmir, məni xəstə hesab etmirmi? (mən də onun

xəstəsi deyiləmmi?) Təbii ki, burada eşq xəstəliyindən söhbət gedir. Bir anlıq belə fərz edək ki, bu gözəl, yəni, çoxlu aşıqların vurulduğu, sevdiyi bu adam konkret olaraq insandır. O (Məşuq), onu sevən bütün aşıqların hamısının dərdinə əlac edir, yalnız Füzulinin lirik qəhrəmanının dərdinə dərman etmir. Əlbəttə, burada fiziki-cismani xəstəlikdən söhbət getmir ki, gözəl də (Məşuq da) onların fiziki-cismani xəstəliyinə dərman etsin. Burada eşq xəstəliyindən söhbət açılır. Onda bu canan dünyəvi gözəldirsə və onu sevənlərin hamısının dərdinə əlac edirsə, deməli, onların eşq, sevgi istəyinə razılıq verir, o da onları sevdiyini söyləyir. Çünki dünyəvi mənada aşıqı razı salmağın yeganə yolu, çarəsi onun sevgisinə müsbət qarşılıq verməkdir. O zaman yeni bir məsələ ortalığa çıxır. Yəni, əgər bu canan onu sevənlərin hamısının sevgisinə müsbət yanaşır, dərman edirsə, sevgisinə «bəli» deyirsə, dini və ülvü əxlaqa görə belə bir gözəl müsbət insan sayıla bilməz. Əxlaqı dürüst olmayan bir gözəli isə nə Füzuli vəsf edər, nə də şeirinin ideal qəhrəmanına, gözəlinə çevirər. Bəs onda bu canan hansı canandır? Deməli, şair burada Allahı, yeganə olan yaratıcı qüvvəni nəzərdə tutur. Demək istəyir ki (əslində, şikayət edir ki), Xaliq – Canan onu sevənlərin hamısının dərdinə dərman edir. Yalnız mənim dərdimə əlac etmir. Mən də onun xəstəsi, yəni onu sevənlərdən deyiləmmi?

Göründüyü kimi, beyti təriqət ideyaları müstəvisində şərh etdikdə mətləb tamamilə yerində alınır. Ona görə də müəllim şeirdəki bir sıra məqamları məhz bu kontekstdə izah etməlidir. Qəzəldəki «şəbi-hicran», «rindü şeyda» anlayışları da bu qəbildəndir. Belə ki, «şəbi-hicran» («ayrılıq gecəsi») dedikdə vəhdət aləmindən (ilahi aləmdən) ayrılıb kəsrət aləminə (çoxluq aləminə, maddi dünyaya, yer üzünə) düşmüş zərrənin ayrılıq, hicran məqamı (yer üzündə yaşayacağı ömrün müddəti) nəzərdə tutulur. «Rindü şeyda» (dəli, vurğun rind) dedikdə isə, sufizmdə ilahi eşqin dəlisi, vurğunu olmuş aşıqə işarə edilir [Füzuli M. 1991].

Şeirin digər beytlərini dünyəvi axarda şərh etmək olar. Ancaq onda da unutmamaq olmaz ki, əslində, Füzuli bir irfan şairi kimi insanı Xaliqin ən gözəl biçimdə yaratdığı məxluq hesab edir. Xaliqin gözəl xəلق etdiyi bəndəni də məhz Haqqın gözəl yaratdığı bir zərrəsi kimi tərif və tərənnüm edir. Qəzəlin təhlilində obyektiv nəticə hasil etmək üçün hökmən bu məsələni də nəzərə almaq lazım gəlir. Təriqət ideoloqlarının dediyi kimi, «Gözəlin (Xaliqin) xəلق etdiyi gözəlin (bəndənin)» zahiri gözəlliyini, biçimini, bənzərsizliyini təsvir və təqdim etməkdən ötrü Füzuli dolğun məcazlardan istifadə etmişdir [Səfərli Ə., Yusifli X. 2008]. Tipik nümunə və fikrin sübutu üçün şeirdə aşağıdakı beytin üzərində dayanmaq daha effektivdir:

*Güli-rüxsarinə qarşu, gözümdən qanlı axar su,
Həbibim, fəsli-güldür bu, axar sular bulanmazmı?*

İzah etmək lazımdır ki, *həzəc bəhrində* qələmə alınmış, həcmi yeddi beytdən

ibarət qəzəlin bütün beytlərində *daxili qafiyələrdən* istifadə edilmişdir. Məsələn, nümunə verdiyimiz beytdə «qarşu», «su», «bu» sözləri daxili qafiyə yaradır. Daxili qafiyələr ritm, ahəng və estetik baxımdan şeiri daha da gözəlləşdirir. Qəzəlin bütün beytləri ayrıca bir bədii ifadə vasitəsi olan *bədii suallar* üzərində qurulmuşdur. Bundan əlavə, nümunə kimi verdiyimiz beytdə aşağıdakı məcaz növləri ilə üzləşirik: *Epitet (bədii təyin)* – güli-rüxsar (gül üz); *mübaligə* – gözümdən qanlı axar su; *bədii xitab* – həbibim; *metonimiya (ad dəyişmə)* – fəsligül («gül fəsligül» deməklə sənətkar bahar fəslini nəzərdə tutur; *bənzətmə (təşbeh)* – beytin ilk misrasında şair aşiqin gözündən axan qanlı suyun qırmızılığını (qırmızı rəngini) gözəlin «güli-rüxsar»ının qırmızı rənginə bənzədir; *illat (səbəb* – bu şərq poeziyasında bir hadisədə, məfhumda, baş verən prosesdə *səbəb-nəticə* əlaqəsini bildirən məcaz növüdür) – gözəlin yanağı qırmızı olduğu səbəbindən nəticə olaraq aşiqin gözlərindən qırmızı rəngli qanlı göz yaşı axır; digər tərəfdən məşuqun yanağı bahara bənzəyir (bahar timsalındadır), bu səbəbdən də aşiqin gözlərindən qanlı su axır, çünki baharda sular daşdığı üçün bulanıb axır. Deməli, aşiqin göz yaşlarının qana çevrilməsinin (nəticə) səbəbi gözəlin bahara bənzər gül yanağının olmasıdır.

Füzulinin ana dilimizdə yazdığı bənzərsiz sənət abidəsi olan «Leyli və Məcnun» poemasında da təriqət baxışları aparıcı xətt təşkil edir. Bu mənada Füzulinin poeması həmin mövzuda şərq ədəbiyyatında qələmə alınmış çoxlu sayda «Leyli və Məcnun»lardan fərqlənir. Azərbaycan şairi bu ərəb əfsanəsinə irfani don geyindirmiş, onu ilahi eşqin gözəlliyi ilə bəzəmişdir. Poemanın ideya-məzmun axarını tamamilə təriqət məcrasına yönəlmişdir. Əsərin əvvəlində yazdığı dibaçədə və üç rübaidə də bunu aydın şəkildə ifadə etmişdir. Burada şair Leylinin Haqqın bir zərrəsi, zərrədə təmsilçisi, Məcnunun Haqqın yaratdığı və onu sevməli olan bəndənin, həm də həqiqi eşqin timsalı olduğunu, bu ərəb əfsanəsinə bəhanə edərək (bir vasitə kimi götürərək), əslində, sirr açdığını, məcazi söz söylədiyini, Haqqı və Haqqa olan sevgini bəyan etdiyini açıq şəkildə söyləyir. Poemadakı İbn Səlam məcazi eşqi, Nöfəl isə maddi dünyadakı gücü, qüvvəti və sərvəti təmsil edir. Təbii ki, əsərin tədrisi zamanı müəllim bədii mətnin özündən çıxış edərək bunları tələbələrə, şagirdlərə aydınlaşdırmalıdır. Onlara izah etməlidir ki, irfani baxış, ölçü və dəyərlərə görə Leyli ilə Məcnun maddi dünyada vüsala yetə, qovuşa bilməzdilər. Çünki maddi dünyadakı vüsəl müvəqqətidir, keçicidir, həm də cismanidir. Əsl və əbədi vüsəl ancaq o biri dünyada, əbədiyyət aləmində («aləmi-bəqa»da) mümkün ola bilər. Bundan başqa müvəqqəti olan cismani vüsəl irfani düşüncədə qəbul edilmir. Bu iki qəhrəman – aşiq və məşuq da cismani ölümdən sonrakı əbədiyyət aləmində qovuşurlar. Əsərin sonunda Zeydin qəhrəmanların ölümündən sonra gördüyü yuxu da bunu aydın şəkildə sübut edir [Tyrrell, Maliheh S. 2001].

«Leyli və Məcnun»da ilahi eşqin mahiyyəti, təbiəti, faydası ilə bağlı xeyli

nümunələr vardır. Poemada verilən son qəzəl də bunun bariz nümunəsidir. Həmin qəzəldən bəzi beytlərin təhlili əsərdəki təriqət ideyalarını anlamağa kömək edər. Məsələn:

*Yandı canım hicr ilə, vəsli-rüxi-yar istərəm,
Dərdməndi-fırqətəm, dərmani didar istərəm.
Bülbülü -zarəm, deyil bihudə əfğan etdiyim,
Qalmışam nalan qəfəs qeydində, gülzar istərəm...
Nola gər qılsam, şəbi-hicran təmännayi-əcəl,
Neyləyim, çoxdur qəmim, dəfinə qəmxiar istərəm.
Cün bəqa bəzmindədir dildar, mən həm durmazam
Bu fəna deyriyə, bəzmi-vəsli-dildar istərəm.*

Yeddi beytlik qəzəldən nümunə verdiyimiz bu dörd beyti biz həm nəsrə çevirir, həm də onların yığcam və sadə şərhini veririk: *Hicran (ayrılıq əzabı) ilə canım yandı, Yarın üzünü görmək istərəm. Ayrılıq dərdlisiyəm, vüsəl dərmanı istərəm.* Aşıqın (Məcnunun) vəhdət aləmindən (ilahi aləmdən) ayrılıb kəsrət aləminə (çoxluq aləminə, maddi dünyaya) düşmüş sevgilisi, məşuqu (Leyli-vəhdətdən qopmuş zərrə) yenidən vəfat edib (fani olub, fənaya uğrayıb) öz ilkin məskəninə, əslinə, gəldiyi yerə qayıdıb. İndi bu ayrılığa dözə bilməyən, ayrılıq dərdlisi olan Aşıq də ölürək onun vüsəlinə qovuşmaq istəyir.

*Bir ağlar bülbüləm, əfğan etdiyim bihudə deyil.
Qəfəs içində ağlar qalmışam, gülzar istərəm.*

Sufizm baxışlarına görə ilahi aləm məxsus ruh ona vücud sevgisi verildiyi səbəbindən Allah-təalanın məsləhət bildiyi vaxtda vəhdət aləmindən ayrılıb kəsrət aləminə düşür və burada maddi bədənlə birləşir. Yəni cismani bədəndə həbs olunur, qəfəsə düşür. Müəyyən müddət həmin bədəndə qərar tutub sonra yenidən onu tərk edir, sanki qəfəsdən azad olunur.

Əgər ayrılıq gecəsi əcəl arzulasam, təəccüb etməyin, neyləyim qəmim çoxdur, onu dəf etməyə qəmxiar (qəm yoldaşı, həmdəm) istərəm. Sufizm baxışlarına görə vəhdətdən ayrılmış zərrə (burada ruh) «şəbi-hicran» zavalına uğrayır, yəni «şəbi-hicran» dünyasına düşür, bu dünya isə bütünlüklə qəm, kədər, əzab dünyasıdır. Ondən qurtuluşun yolu cismani ölümdür. Öldükdən sonra ruh yenidən həmin aləmə, xoşbəxtlik və əbədiyyət aləminə («aləmi-bəqa»ya) qayıdır.

Dildar əbədiyyət məclisində olduğuna görə mən də bu fəna deyriyə (müvəqqəti olan kilsədə, şərabxanədə) durmaq istəmirəm, dildarın vüsəl məclisini istəyirəm. Burada yer üzünü kilsəyə, şərabxanaya bənzədilir.

Bu cür sadə izahat həm poemanın ideyasını, şairin əsərdə təlqin etmək istədiyi mətləbi, Aşıqın özünə ölüm arzulamasının səbəbini, həm də təriqət görüşlərindəki

ilahi eşqin mahiyyətini anlamağa kömək edər.

Poemanın sonunda da şair bu əsərdə «vəhdət rəmzləri» («rümuzi-vəhdət») ilə danışdığını bir daha bəyan edir. Ona görə də təriqət ideyalarını nəzərə almadan «Leyli və Məcnun» əsərinin mövzu, məzmun, ideya və obrazlar aləmini obyektiv, dürüst şəkildə başa düşmək və tədris etmək mümkün deyil.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. (1960). 3 cildə. I c. Bakı, Azərb.SSR EA nəşri.
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. (2007). 6 cildə. III c. Bakı, Elm.
3. Babayev N. (1970). Klassiklərin həyatının tədrisi təcrübəsindən. Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi jurnalı. Bakı, №4, s.42-48
4. Babayev Y. (2011). Təriqət ədəbiyyatı: sufizm, hürufizm. Bakı, Elm və təhsil.
5. Babayev Y. (2018). Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIII-XVIII əsrlər). Bakı, Elm və təhsil.
6. Banarlı N. (1998). Resimli Türk edebiyatı tarihi. I c, İstanbul.
7. Beale, Thomas William; Keene, Henry George (1894). An Oriental Biographical Dictionary. W. H. Allen. pp. 311.
8. Bünyadov Z. (1997). Dinlər, təriqətlər, məzhəblər (arayış kitabı). Bakı, Azərnəşr.
9. Bertels E. E. (1965). Sufizm i sufiyskaya literatura. Izbrannie trudi. Moskva, Nauka.
10. Füzuli M. (1991). Leyli və Məcnun. Bakı, Maarif.
11. Füzuli M. (2005). Əsərləri. 6 cildə. Bakı, Şərq-Qərb.
12. Göyüşov N. (2001). Təsəvvüf anlayışları və dərvişlik rəmzləri. Bakı, Tural-Ə.
13. Kulizade Z.A. (1970). Khurufizm i ego predstaviteli v Azerbaidjane. Baku, Elm.
14. Xətai Ş.İ. (2005). Əsərləri (tərtib edənlər: Səfərlı Ə., Yusifli X). Bakı, Şərq-Qərb.
15. Idris Shakh. (1994). Sufizm. Moskva, Klishnikov.
16. Quliyeva M. (1991). Klassik şərq poetikası. Bakı, Yazıçı.
17. Qurani-Kərim. (1991). Bakı, Azərnəşr.
18. Məmmədova V. (2014). M.Füzulinin «Əql yar olsaydı» qəzəlinin təhlili. Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi jurnalı. Bakı, №2, s.35
19. Nəsimi İ. (1973). Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərnəşr.
20. Səfərlı Ə., Yusifli X. (2008). Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (qədim və orta əsrlər). Bakı, Ozan.
21. Tyrrell, Maliheh S. (2001). «Chapter 2». Aesopian Literary Dimensions of Azerbaijani Literature of the Soviet Period, 1920-1990. Lexington Books. p. 24. ISBN 0-7391-0169-2.

Attitude to school, education and the personality of a teacher and learner in Azerbaijani children's poetry at the second half of the 19th – early 20th centuries

Sevinj Rasulova

Ph.D in Pedagogy, Doctorate of Azerbaijan State Pedagogical University, Academician of the European Academy of Natural Sciences. Azerbaijan. E-mail: rasulova.s@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-1070-6069>

Abstract. The enlightenment-realist stage of Azerbaijan's children's literature covers the second half of the 19th century and the beginning of the twentieth century. One of the main lines of ideas in childhood poetry was the idea of education, school, and science. We have tried to analyze this issue in the article. During the research, both lyric poetry samples and epic works, ie poems, became subject matter. The article is devoted to the analysis of literary criticism of the images of teachers, pupils and parents in children's poetry in the framework of the XIX-XX centuries. As is known, this period is an educational and realistic stage of children's literature in Azerbaijan. At this stage, we tried to explain the poetic statements of our poets in their works about the teacher, student and parent. We followed the goal to reveal the components and nature of these images.

Keywords: Azerbaijani literature, children's literature, children's poetry, enlightenment-realism, education, school, science, teacher, student, parent, artistic image.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.128>

To cite this article: Rasulova S. (2020). Attitude to school, education and the personality of a teacher and learner in Azerbaijani children's poetry at the second half of the 19th – early 20th centuries. *Teaching of Azerbaijani Language and Literature*. V. 263, Issue I, pp. 131–146.

Article history: Received — 10.11.2019; Accepted — 22.01.2020

XIX əsrin II yarısı – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında tədrisə, məktəbə, müəllim və şagird şəxsiyyətinə münasibət

Sevinc Rəsulova

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin doktorantı, Avropa Təbii Elmlər Akademiyasının akademiki, Azərbaycan.

E-mail: rasulova.s@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-1070-6069>

Xülasə. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının maarifçi-realist mərhələsi XIX əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəllərini əhatə edir. Bu dövrdə uşaq poeziyasında özünü büruzə verən əsas ideya xətlərindən biri də maarifə, məktəbə, elmə çağırış ideyaları idi. Biz məqalədə həmin məsələni təhlil etməyə çalışmışıq. Araşdırma zamanı həm lirik şeir nümunələri, həm də epik əsərlər, yəni poemalar mövzu obyektinə çevrilmişdir. Məqalə XIX-XX əsrlərin hüduqlarında uşaq poeziyamızda müəllim, şagird və valideyn obrazlarının ədəbiyyatşünaslıq baxımından təhlilinə həsr olunmuşdur. Məlum olduğu kimi həmin dövr Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının maarifçi-realist mərhələsidir. Biz həmin mərhələdə uşaq şairlərimizin öz əsərlərində müəllim, şagird və valideyn barədə poetik şəkildə dedikləri fikirləri şərh etməyə səy göstərmişik. Bu obrazların xarakterini, səciyyəsinə üzə çıxarmaq məqsədi izləmişik.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, uşaq ədəbiyyatı, uşaq poeziyası, maarifçi-realizm, maarif, məktəb, elm, müəllim, şagird, valideyn, bədii obraz.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.128>

Məqaləyə istinad: Rəsulova S. (2020). XIX əsrin II yarısı – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında tədrisə, məktəbə, müəllim və şagird şəxsiyyətinə münasibət. «Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi», № 1 (263), səh. 131–146.

Məqalə tarixçəsi: göndərilib — 10.11.2019; qəbul edilib — 22.01.2020

Giriş / Introduction

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkül dövrü, ilkin və nəhayət, yetkin inkişaf mərhələsi kimi xarakterizə olunan XIX əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəlləri onun geniş mənada axtarışlar dövrüdür. Bu axtarışlar ədəbi forma, şəkil və janrlardan, dil-üslub xüsusiyyətlərindən tutmuş mövzu, ideya, obrazlar aləmi, sənətkarlıq məziyyətləri və s. rəngarəng məsələləri əhatə edir. Uşaq yazıçı və şairləri geniş mənada düşünülməli olurlar: nədən, necə, hansı janr və bədii formada, hansı mövzuda yazmaq, hansı ideyaları təbliğ etmək, hansı obrazları sənətə gətirmək, kiçik oxucuların zövq və maraqlarını necə təmin etmək?

Əlbəttə, axtarışlar kifayət qədər səmərəli olur, qarşıya qoyulan məqsəd tədricən reallaşmağa başlayır. Poeziyada sənətkarlar «kiçiklər üçün» əsərlər yazarkən həm klassik poeziyanın, həm də folklorun ədəbi forma, janr və şəkillərinə müraciət edirlər. Hətta bəzən yeni ədəbi forma və janrlara da əl atırlar. Bunların içərisində aşağıdakı çeşidli ədəbi forma və janrlara rast gəlmək mümkündür: qəzəl, mürəbbə, müxəmməs, müsəddəs, müstəzad, dörtlük (mürəbbədən fərqli), beşlik (müxəmməsdən fərqli), altılıq (müsəddəsdən fərqli), gəraylı, qoşma, nəğmə, mahnı, bayatı, məsnəvi və s. Bəzən bu janrlara daxil olmayan beşhecalı, altıhecalı, yeddihecalı rəngarəng qafiyə sisteminə malik lirik şeirlərdən, hətta çarpaz qafiyəli poetik nümunələrdən də istifadə olunur.

Mövzu və ideya axtarışlarına gəldikdə uşaq ədəbiyyatında yenə bir rəngarənglik və əlvanlıq müşahidə olunur. Daha doğrusu, böyüməkdə olan nəslin mütaliəsi üçün yaradılan söz sərvəti nümunələri bir sıra mövzu və ideya istiqamətlərini özündə ehtiva edir. Bunlardan aparıcı və daha qabarıq nəzərə çarpanları aşağıdakılardır: maarifə, məktəbə, elmə çağırış; vətənpərvərlik, humanizm, mənəvi-əxlaqi kamillik və saflıq; insani keyfiyyətlərin təbliği; əməyə, təbiətə məhəbbət; dini ideyaların təbliği; məişət və ictimai mühitin təsviri və təqdimi; milli birlik ideali; hüriyyət və müstəqillik arzuları və s.

Uşaq ədəbiyyatında aparıcı mövzulardan biri maarifə, məktəbə və elmə çağırış idi. Əlbəttə, bu, səbəbsiz deyildi. Azərbaycan realizminin görkəmli tədqiqatçılarından Y. Qarayev həmin həqiqətin mahiyyətini açıb göstərərək belə bir doğru qənaətə gəlir: «Teatr və mətbuat səviyyəsində məktəb də maarifçiliyin əsas ideya-əməli iş silahına çevrilir və milli tədris hərəkəti milli ədəbi inkişafa güclü təsir göstərməyə başlayır. Beləliklə, Axundovun maarifçi bədii irsi və estetikası maarif və məktəb hərəkətinə ilham verdiyi kimi, sonradan bu hərəkət də öz növbəsində maarifçi realizmin inkişafı üçün yeni təkan olur» [Qarayev Y. 1980, s.122].

Mütərəqqi fikirli Azərbaycan ziyalıları aydın dərk edirlər ki, böyüməkdə olan nəslin zamanın «təqzasına», dövrün tələbinə uyğun tərbiyəsi ilk növbədə «maarif nuru»na bağlıdır. M.Hadinin «Dəbistan» jurnalında [1906, №8] işıq üzü görünən «ləvhəyi-təsviri-məarif» şeiri haqqında danışdığımız dövrdə milli münəvvərlərimizin,

qələm sahiblərinin maarifə, onun əhəmiyyətinə baxışını dolğun şəkildə ümumiləşdirir. Vətən övladına müraciətlə yazılmış poetik nümunədə maarifin əhəmiyyəti və dəyəri bu cür bədii təcəssümünü tapır:

*Vətən övladı! Ha qeyrət qılın təhsili-ürfani,
Qalan məna ydır ancaq, bu nəqş, əlbət, olur fani.
Maariflə olur nail bəşər hər dürlü amalə.
Maariflə edər ehrazi-şövkət növi-insani.
Maarif bir həqiqətdir, silər mirati-idrakı,
Maarif bir ziyadır kim, qılar tənvir vicdani.
Maarif vaqif eylər şəxsi-əsrari-xəfayayə,
Maarif kəşf edər insanə mənzari-ımkani.
Maarifsiz olardı sirri-xilqət cümlə əfsanə,
Maarif kəşf qıldı aləmə əsrari-pünhani.
Maarifsiz cahanda qabil olmaz bəxtiyar olmaq,
Maarif bir səadətdir edər məsud insani*

[Hadi M. 1978, s.10].

Şairə görə maarif bəşər övladını böyük amallara çatdıran nurlu yoldur. İnsanın idrak güzgüsünü cəhalətdən, kəsalətdən, rəzalətdən təmizləyib onu şövkətə və insanlığa qovuşdurur. Onun vicdanını saflaşdırıb nura boyayar, bəndəni dünyanın gizli sirlərindən xəbərdar edər, varlığın həqiqi mənzərəsini anladar, onu idraksızlıq və əqli cəhalət zülmətindən qurtarıb bəxtiyarlığa, səadətə çatdırır. İnsana ağıl, kamal, şərəf, ədəb və ürfan bəxş edər. Bəşərin, insanlığın dirçəliş və tərəqqisi, mədəni yüksəlişi, vəhşətdən qurtuluşu yalnız maarif və elmlə mümkündür. Maarifsiz bir qövüm və ya insan qaranlıq səhrada azan çarəsiz yolçuya, yaxud kimsəsiz kora bənzəyər. Zülmün, ədalətsizliyin binası cəhalətlə bərbad olduğu kimi, maarifin gücü ilə abad olar.

Deyilən bu fikirlər, təbii ki, bütövlükdə maarifçiliyin əsas ideya-məfkurəvi kodeksinə daxil olan tezislərdən idi. Bizim uşaq ədəbiyyatımızda da bu tezislər ardıcıl şəkildə müdafiə edilirdi.

Əlbəttə, «maarif nurunu» qığılcımlandıran və şölələndirən ilk, həm də ən mötəbər ocaq məktəb idi. Elə buna görə də qələm sahibləri məktəbi maarif, təhsil və tərbiyə məkanı kimi ciddi surətdə tərifləyir və təbliğ edirdilər. Poeziyada mütərəqqi təmayüllü məktəb və dərs davamlı şəkildə mövzu obyektinə çevrilir, tərənnüm edilirdi. Bilavasitə məktəb mövzusunda yazılmış poetik nümunələrə tez-tez rast gəlmək mümkün idi. Uşaq ədəbiyyatımızın Birinci rus inqilabına qədərki inkişaf mərhələsində bu mövzuda qələmə alınmış şeirlərdən müəllifi göstərilməyən «Nəsihət», H.Qaradağının «Uşaqları məktəbə şövləndirmək», «Uşaqlar» [Çernyayevski A.O., Vəlibəyov S.A. 1888], M.T.Sidqinin

«Məhəmmədəliyə nəsihət», «Məktəbdə», «Dərsə diqqət» [Sidqi M.T. 2004, s.21, 23, 24], Abbas ağa Nazirin «Məktəb», «Nəsihət» [Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı müntəxəbatı (XIX-XX əsrlər). 2002, s.565-566], R.Əfəndizadənin «Məktəbə dəvət», «Nəsihət», «Məktəb nəğməsi» [Əfəndizadə R. 1979, s.32, 34, 42], H.M.Möhsünzadə Nəsehin «Tərif-i-məktəb», «Təğribi-ətəfali-məktəb», «Fəziləti-məktəb» [Zərdabi H.M. 1901, s.7, 9, 16] və s. nümunələri göstərmək olar.

İstər burada adını çəkdiyimiz, istərsə də az sonra xatırladacağımız bu mövzudakı nəzm örnəklərinin bəzilərinin sərlövhəsi bilavasitə məktəblə bağlılığı bariz şəkildə təzahür etdirsə də, bəzi şeirlərin adı sadəcə olaraq «Nəsihət» kimi verilir. Maraqlıdır ki, bu nəsihətlərdə mənəvi-əxlaqi təlqinlər, didaktik öyüdlər yox, bilavasitə uşaqları məktəbə çağırış, dərsə maraq oyatmaq və yaxşı oxumaq barədə bədii təşviqat və müraciətlər yer alır. Bu, onunla bağlıdır ki, qələm sahibləri maarif, məktəb və dərsi düzgün, dürüst təlim və tərbiyənin, kamil və elmi şəxsiyyət, vətəndaş yetişdirməyin ilkin şərti sayırlar.

Məktəb mövzusunda yazılmış şeirlərin ahəng və intonasiası daha çox ya şairin bilavasitə özünün, ya da valideynin (şair şeiri valideynin dilindən verir) övlada xitabı üzərində qurulur. Bəzən də şair bilavasitə öz övladına müraciət edib məktəb və elmin faydasını ona başa salır. Məsələn, S.Ə.Şirvani bu tipli xeyli lirik əsərini oğlu Mircəfərə xitabən yazmışdır. M.T.Sidqinin «Məhəmmədəliyə nəsihət» məsnəvisi Ə.Müznibin «Sibiriya məktubları» silsilə şeirləri də belə bir ahəng üzərində köklənmişdir. M.T.Sidqinin əsərlərini toplayıb nəşr etdirən İ.Həbibbəyli haqlı olaraq yazır: «Sənətkarın uşaqlar üçün yazdığı şeirlər, əsasən, tərbiyəvi məzmununda olan öyüdnamələrdən ibarətdir. Bu öyüdnamə və nəsihətlərdə S.Ə.Şirvaninin maarifçi şeirlərinin poetik ənənələri davam etdirilmişdir. Seyid Əzimin öyüdnamələri oğlu Mircəfərə, M.T.Sidqinin nəsihətləri isə oğlu Məhəmmədəliyə müraciətlə yazılsa da bu şeirlər bütövlükdə böyüməkdə olan yeni nəsə poetik xitab təsiri bağışlayır. M.T.Sidqinin «Oğlum Məhəmmədəliyə nəsihət» şeirindəki maarifçi-poetik düşüncələr geniş mənada gənc nəsillər üçün faydalı öyüdnamələrdən yoğrulmuşdur:

*Nə qədər ki, var əlində fürsət,
Dərsinə eylə hər zaman diqqət.
Yetişibdir zəmani-elmi ədəb.
Mənzilin eylə guşeyi-məktəb.
Dinü dünyanı elm edər abad,
Özünü eylə cahildən azad.
Ruzigarun keçirmə qəflətlə,
Elm təhsil elə diqqətlə»*

[Sidqi M.T. 2004, s.8-9].

A.N.Qayıbovun «Məktəb» rədifli şeiri mədhiyyə-qəsidədir. Lakin maraqlı burasıdır ki, müəllif mədhiyyə-qəsidənin əsrlərlə mövcud olan ənənəvi mövzu istiqamətini, yəni kimisə, hansı şəxsisə tərif etmək istiqamətini dəyişmiş, onu məktəbə yönəlmişdir. Başqa sözlə, müəyyən təmənna və ya məqsədlə insana, konkret şəxsə ünvanlanan mədhi məktəbin tərənnümü ilə əvəz etmişdir. Əslində bu, poeziyanın ənənəvi qanunlarını pozmaq, ona müsbət mənada bir yenilik gətirmək idi. Sənətkar ənənəvi janrın donmuş, sabitləşmiş qanunlarını sındırır, onu müasir ideya və mətləblərin bədii ifadə vasitələrinə çevirirdi:

*Qayət həsəndir kirdari-məktəb,
İfrat gözəldir əfkari-məktəb.
Açmış sərəsər. Pəh! Pəh! Nə göyçək,
Əzhari-ürfan gülzari məktəb.
Saflıq mətai elmü ədəbdir,
Bax gör nə xoşdur bazari-məktəb.
Cəhlin əlindən qurtarmaq üçün,
Darülamandır, bil, dəri-məktəb*

[Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı müntəxəbatı
(XIX-XX əsrlər). 2002, s.566].

Burada bir cəhətə də diqqət yetirmək lazım gəlir. Şeir qəsidə janrında əruz vəznində qələmə alınsa da, bilavasitə kiçik oxuculara ünvanlandığından sadə və anlaşılıq olsun deyər müəllif ona heca vəzninin əlamətlərini də tətbiq etmişdir. Belə ki, bütün misralar 10 hecalı olub 5+5 bölgüsü ilə müşayiət olunur. Bu məziyyət 19 beytlik qəsidəyə bir ahəngdarlıq aşılayır.

XX əsrin əvvəllərində uşaq mətbuatının səhifələrində də sırf məktəb mövzusunda həsr olunmuş poetik örnəklərə tez-tez rast gəlirik. A.Şaiqin «Layla» [«Dəbistan» jurnalı. 1906, №2], Yusif Əfəndizadənin «Ana nəsihəti» [«Dəbistan» jurnalı. 1906, №3], Məhəmməd Hadi Şirvaninin «Məktəb şərqisi» [«Dəbistan» jurnalı. 1906, №9], «Sevgili şagirdlərimizə ərmağan» [«Dəbistan» jurnalı. 1907, №4], M.Ə.Sabirin «Məktəb şərqisi» [«Dəbistan» jurnalı. 1906, №17], Əlisəttar İbrahimoğlunun «Məktəbli» [«Məktəb» jurnalı. 1911, №2], Cəmo bəy Aciz Şirvaninin «Uşaqlıq» [«Məktəb» jurnalı. 1912, № 6], «Nəğmə» [«Məktəb» jurnalı. 1915, №2], Əliabbas Müznibin «Nəsihət» [«Məktəb» jurnalı. 1912, №22], müəllim Zeynalın «Məktəb yoldaşlarıma» [«Məktəb» jurnalı. 1914, №15], Əlimşan Hüseynzadənin «Nəğmə» [«Məktəb» jurnalı. 1916, №1], «Məktəbə dəvət» [«Məktəb» jurnalı. 1916, №9], Əbdürrəhman Dainin «Uşaq və quş» [«Məktəb» jurnalı. 1918, №3] və s. şeirləri bu qəbildəndir. M.Hadinin eyni mövzuda qələmə alınmış «Məktəb» mənzuməsi isə «Həyat» qəzetində [1906, 11 yanvar] işıq üzünə çıkmışdır.

A.Şaiqin adını çəkdiyimiz «Layla» və 1907-ci ildə qələmə alınmış, lakin çap olunmamış «Oyan, oğlum!» şeirlərinin hər ikisi ananın dili ilə deyilir. Birinci şeir beşlik formasında layla, ikinci isə nəğmə-oxşamadır. «Layla»da ana beşikdə uyuyan körpəsinə xitabən onu oxşayır, arzu edir ki, onun körpəsi tez böyüyüb məktəbə getsin, dərslərini yaxşı oxuyub elm və şöhrət sahibi olsun. «Oyan, oğlum!» mənzuməsi isə artıq ananın böyüyüb məktəbə gedən şagird övladına səmimi poetik xitabı və nəsihətidir. Nəsihətin əsas qayəsi isə məktəbə, dərse, ədəbə çağırışdır.

Y.Əfəndizadənin «Ana nəsihəti» şeiri ananın dili ilə söylənən lirik və kövrək nəğmədir. Yeddi hecalı nəqarətli dördlükler şəklində ritmik bir tona malik bu nəğmə həm forma, həm də ideya-məzmun baxımından mükəmməl və təsirlidir. Kiçik yaşlı uşaqlar üçün qələmə alınmış bu poetik nümunə səmimi və şirin dilə, zəngin qafiyə sisteminə malikdir. Verilən nəsihət quru və çılpaq deyil. Daha doğrusu, məzmun və qayə dolğun təbiət təsviri ilə gözəl şəkildə sintez edilmişdir ki, kiçik oxucunu özünə cəlb etsin:

*Gülüstanın gülləri,
Süsən və sünbülləri,
Əsən sərin yelləri,
Seyri-gülüstan eylə,
Seyri-dəbistan eylə.
Dəbistandır gülüstan,
Lalə, nəsrin, gül, reyhan,
Sən bülbülsən, balacam!
Oxu, hər dəm ol nalan.
Seyri-gülüstan eylə,
Seyri-dəbistan eylə.
Hürriyyəti elmü nur,
Hər yerdə etmiş zühur,
Qəlblərə verir sürur,
Qafil olub yatma, dur.
Seyri-gülüstan eylə,
Seyri-dəbistan eylə*

[«Dəbistan» jurnalı. 1906, №3].

M.Hadinin başqa əsərləri kimi yuxarıda adını çəkdiyimiz şeirlərinin dili də bir qədər ağırdır. Bununla belə sənətkarın ifadə etdiyi mətləb aktual və təsirlidir. O, məktəbi aləmin bəzəyi, baş verən hər cür tərəqqinin, yüksəliş sübhünün nəşət məkanı hesab edir. İzhar edir ki, hər cür insani gözəllik və inkişafın təməli məktəblə bağlıdır.

Aciz Şirvani çarpaz qafiyəli «Uşaqlıq» mənzuməsində məktəb illərinin şirin xatirələrini, müəllimin dərs dediyi, elm öyrəndiyi günləri canlı bir mənşərdə kiçik oxuculara təqdim edir və bu yolla onlarda təhsil ocağına həvəs yaratmaq istəyir. Şairin dörd bənddən ibarət «Nəğmə» şeiri isə kiçik yaşlı oxucular üçündür. Beş hecalı misralardan ibarət nümunədə oxucuların yaş xüsusiyyətləri, anlam tərzii, psixoloji duyum imkanları ustalıqla nəzərə alınmışdır:

*Könlüm işığı,
Oxuyan adəm.
Eşqim, həvəsim,
Sənə mən şadəm.
Məktəbdir mənim
Ruhum, nəfəsim.
Hər kim oxumaz,
Ona mən yadəm*

[«Məktəb» jurnalı. 1915, №2].

M.Ə.Sabirin «Məktəbə tərgib» [Sabir M.Ə. 1992, s.376], Ə.Nəzminin «Uşaqlar» [Nəzmi Ə. 1979, s.197], Ə.Müznibin «Məktəb» [Müznib Ə. 1913, s.7] və s. lirik örnəklərdə əsas məqsəd kiçik vətəndaşları məktəbə, dərsə, təhsilə şövqləndirmək, onlarda bu maarif ocağına həvəs və maraq yaratmaqdır. Məktəbi «darül-ürfan», «izzət-fəzayi-insan» kimi təqdim edən Ə.Müznib bəşər övladının insanlıq və intibah yolunun bu müqəddəs məkandan başladığını böyüməkdə olan nəsələ belə bir poetik məzmununda başa salır:

*Məktəb olmazsa, lal olur aləm,
Cümlə darül-mələl olur aləm.
Məktəb olmazsa, intibah olmaz,
Cəhli-qəflət sönüb təbah olmaz.
Məktəb olmazsa, paslanar hisslər,
Törəməz müqtədir mühəndislər*

[Müznib Ə. 1913, s.7].

Uşaq poeziyasında bir qayda olaraq məktəb və maarif mövzusu elmə çağırış, onun fəzilət, şərəfət və dəyərini anlatmaq ideyaları ilə qovuşur. Daha doğrusu, məntiqi şəkildə məsələ belə qoyulur: Məktəb və maarif nə üçündür və onun əhəmiyyəti nədir? Sualın cavabını qələm sahibləri özləri verir, maraqlı bədii dəlil və detallarla, həyat həqiqətlərinin nişan verilməsi yolu ilə məktəb və maarifin nə olduğunu gənc nəsələ başa salırlar. Bədii dillə izah edirlər ki, bu iki faktor nəticədə elmə gətirib çıxarır. Elm isə cəhalətdən qurtuluş, səadət və şərəfətə nail olmaq,

insanlığın ali mərtəbəsinə yüksəlmək deməkdir. Elmsiz nə fərdin, nə də bütövlükdə cəmiyyətin xoşbəxtliyi, hürriyət və istiqlalı mümkün deyil.

Uşaq ədəbiyyatında elmə çağırış ideyaları, onun fəlsəfəsini kiçik oxucuların anlaya biləcəyi bir şəkildə izah etmək cəhdi ardıcıl surətdə izlənilir. S.Ə.Şirvani oğlu Mir Cəfərə müraciətində elm öyrənməyi, elm sahibi olmağı ciddi şəkildə diqqət mərkəzində saxlayır. Oğlunun təmsalında, ümumiyyətlə, böyüməkdə olan nəslə xitab edərək onları elm və bilik («əhli-ürfan») sahibi olmağa, alimlərə, elm adamlarına ehtiram göstərməyə, onların hörmətini saxlamağa çağırır. Elm öyrənməklə uca məqama yetişməyin mümkün olduğunu söyləyən sənətkar «avam həmişə zillətli yoldadır» («Ən amü bəl əzəllü səbil») hədisini xatırladır. İnsanları dininə görə deyil, elminə və elmsizliyinə, biliyinə və cəhalətinə görə fərqləndirməyi daha münasib sayır. Cəhaləti cəhənnəm, elmi isə cənnət adlandırır. Həzrəti-loğmanın ancaq elmi ilə şərəf tapıb ucaldığını dəlil gətirir:

*Demə bu kəfər, ol müsəlmandır,
Hər kimin elmi var – o, insandır.
Elmsiz adəmi Xudayi-cəlil,
Dedi: – Ən amü bəl əzəllü səbil.
Elmdən oldu həzrəti-loğman
Hikmət ilə sərəmədi-dövrən.
Elm bir nur, cəhl zülmətdir,
Cəhl düzəkdir, elm cənnətdir*

[Şirvani S.Ə. 2002, s.48].

H.Zərdabinin tərtib və nəşr etdirdiyi «Türk nəğmələri məcmuəsi»ndə [Zərdabi H.M. 1901, s.289] elmə çağırış motivli bir neçə nəzm nümunələri vardır. Onlardan bir neçəsinin müəllifi Nasehdir. Qalan şeirlərin müəllifi isə göstərilməyib. Müxtəlif janrlarda olan bu poetik örnəklər həm də müəyyən musiqi havasına malik mahnılardır və onları həmin havalarla mahnı kimi ifa etmək mümkündür. Bunlar uşaqlar üçün də faydalı oxu və ifa materialıdır. Şeirlərin bir neçəsinin mövzu və qayəsi elm və onun dəyərini bəyan etməklə bağlıdır. Həmin mahnılardan «Tərif-i-elm», «Nəsayeh» (bu adla iki şeir vardır), «Nəsihəti-nəfs», «Nəsihət», «Tərgib», «Tərif-i-elm və tərbiyə», «Göz aç», «Pənd», «Gap» [Zərdabi H.M. 1901, s.3, 8, 15, 17, 23, 29, 30] və s. göstərmək olar. Göründüyü kimi, şeirlərin bir neçəsi bilavasitə «Nəsihət» adı ilə təqdim edilir. Nəsihətin hədəfində dayanan isə elm, maarif və biliyin dəyərini kütləyə çatdırmaqdır. Ümumilikdə adını çəkdiyimiz lirik örnəklərin məzmun və leytmotivi bundan ibarətdir: elm hər bir bəşər övladı üçün vacib və gərəkli bir nemətdir; o, həm ayrı-ayrı şəxslərə, həm də bütövlükdə xalqa lazımdır; elm insanın şərəf və ləyaqətini ucaldır, milləti yüksəlişə, maddi və mənəvi firavanlığa, səadətə sövq edir; müsəlman qövmələri, o

cümlədən bizim xalq son əsrlərdə elmdən məhrum qaldığına görə zəlalət, cəhalət və tənəzzülə düşər olmuşdur; bu qaranlıqdan qurtarmaqdan ötrü elm öyrənməli, bilik kəsb etməliyik; tərəqqi, bəxtiyarlıq və qurtuluş yolumuz ancaq elmə bağlıdır. Dedi-yimiz həqiqət «Gap» şeirində belə ifadə olunur:

*Ey arif olan, söylə o nadana nəsihət,
Kim getsə dəm əldən, dəxi düşməz ələ fürsət.
Keçsə belə dəmlər, belə günlər, belə illər,
Dünya olacaq başımıza təng deyirlər.
Dünya qurulub çünki elmilə binası,
Rövnəq tapıb elm ilə hamı millət əsası,
Keçsə belə dəmlər, belə günlər, belə illər,
Dünya olacaq başımıza təng deyirlər...
Düşdü qabağa elm ilə hər firqeyi-naşı,
Kim saldı bizim başımıza bəs belə daşı...*

[Zərdabi H.M. 1901, s.23]

Mahnı motivində olduğundan hər beytdən sonra nəqarat verilən şeirdə bizim «gözü bağlı», «ürəyi dağlı», «dili lal» qalmağımızın səbəbi məktəbi, elmi qeyb etməyimizdə tapılır.

M.Ə.Sabirin «Elmə tərgib» [Sabir M.Ə. 1992, s.376], A.Səhhətin «Dəvət» [Səhhət A. 2005, s.34], M.Hadinin «Maarifə dair» [Hadi M. 1978, s.42], M.T.Sidqinin «Oğlan», «Yüz il yatandan sonra» [Sidqi M.T. 2004, s.22-25], Ə.Müznibin «Elm» [Müznib Ə. 1913, s.8], Əli Ülvinin «Arş, irəli!» [«Məktəb» jurnalı. 1912, №20] və s. şeirlərinin də əsas mövzu və mətləbi elmə çağırış ruhundadır.

M.Ə.Sabir «Elmə tərgib» nəzminə kiçik oxucuları başa salmaq istəyir ki, millətin və islamın nicatı, xalqın ittifaqı, ittihadı və müsavəti elmə bağlıdır. Millət yalnız elm sayəsində «bərqərar» ola bilər. Eyni ideyanı A.Səhhət də «Rəhbər» jurnalında [1906, № 2] dərc olunan «Dəvət» müsəddəsində bəyan edir. Hər dürlü afətlərə giriftar olmuş millətin xəstəliyinin müalicəsini elmdə tapır. İndiki əyyamda millətlərin mücadilə və ölüm-dirim mübarizəsində yarış məkanının elm meydanı olduğunu söyləyir. Ona görə də vətən övladlarını millətin və vətənin gələcəyi naminə oxumağa, elm öyrənməyə təhrik edir. Bildirir ki, əks təqdirdə biz bəşəriyyətin «təməddün gülşənindən» kənar qalıb zəlil və xar olarıq. A.Səhhətin şeiri məzmun və ahəng etibarı ilə elm barədə söylənmiş poetik himni xatırladır:

*Arxadaşlar! Elm lazımdır ki, tapsın din həyat,
Elm ilə hasil olur izzət, tapar millət nicat.
Səy edin ta bizlərə əhsənlər etsin kainat,
Elmsiz ömr etmədən min dəfə ərcəhdir məmat.*

*Keçdi dövri-zuri-bazu, elmü fəzl əyyamıdır!
Arxadaşlar! Oxuyun, elm oxumaq həngamıdır!*

[Səhhət A. 2005, s.34]

Əli Ülvinin «Arş, irəli!» sərlövhəli şeiri də elm barədə kiçik həcmli mahnı-himni xatırladır. Müəllif öz oxucularına anlatmaq istəyir ki, hünər, ədəb və tərbiyə sahibi olmaq yüksəliş yolu tutmaq istəyiriksə, oxumalı, elm öyrənməli və bununla irəli getməliyik. Çünki bunu zaman, müasir həyat tələb edir.

XIX əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında maarifin, elmin müdərrisi keşikçisi kimi alimə, müəllimə böyük rəğbət ifadə olunur. Onlar cəmiyyətin seçilmiş, hörmətli, işıqlı, ehtirama layiq şəxsləri kimi vəsf olunur. S.Ə.Şirvaninin bu barədə oğluna müraciətlə verdiyi nəsihət uşaq poeziyasında davamlı bir xətt kimi izlənilir və davam etdirilir:

*Alimə kim ki, eyləməz hörmət
O deyildir peyğəmbərə ümmət.
Sənə hər kimsə elm edər təlim,
Ona vacibdir eyləmək təzim.
Harda görsən, ona səlam eylə,
Baş əyib qul tək ehtiram eylə*

[Şirvani S.Ə. 2002, s.48].

Bu mövzuda yazılmış şeirlər bilavasitə övladlara müraciət və öyüd-nəsihət şəklində qələmə alınmışdır. Əlabbas Müznibin «Müəllim» [Müznib Ə. 2007, s.44], Əlisəttar İbrahimovun «Müəllim» və s. poetik nümunələr bu qəbildəndir. Ə.Müznib oğluna xitabən yazdığı şeirində övladına tapşırır ki, müəllim elmin təlimçisi, maarifin pasibanı, ruhani atadır. O, tək özünə yox, bütün millətə xidmət edir. Milləti zülmətdən xilas edir, ona mərifət işığı bağışlayır. Peyğəmbərin yanında da müəllimin mərtəbəsi yüksəkdir. Ona görə də müəllimə daim ehtiram göstər. Onun hörmətini tut. Şair müəllimi bu cür dəyərləndirir:

*Kainatın gözü müəllimdir,
Kainatın sözü müəllimdir.
Odur insanlara verən təlim
Odur elmi fənni edən təmin
Odur əxlaqi eyləyən təhrیب,
Odur əfnarı eyləyən tədib.
Ruhi parlaq edən müəllimdir
Həqqi əhqaq edən müəllimdir*

[Müznib Ə. 2007, s.44].

Uşaqları məktəbə həvəsləndirmək, onlarda təhsil ocağına şövq və məhəbbət

hissi aşılamaq məqsədilə uşaq şairləri kiçik lirik qəhrəman obrazlarının nümunəvi bədii tipini yaratmaq metodundan da istifadə edirdilər. Yəni ya məktəbə getmək istəyən, ya da özü şagird olan uşaqların nümunəvi bədii obrazını yaradır, onların timsalında kiçik vətəndaşlara bu maarif ocağının yaxşı bir yer olduğunu anlatmağa çalışırdılar. Əlbəttə, şeirdə öz tay-tuşlarının obrazını, əməl və davranışını görmək balacalar üçün təsirli bədii vasitə idi.

A.Səhhətin «Ata və oğul» [Səhhət A. 2005, s.160], A.Şaiqın «Məktəbdə» [Şaiq A. 1972, s.22] şeirlərində yeni tipli məktəbə (mollaxanaya yox, məhz yeni tipli məktəbə) getmək arzusunda olan kiçik lirik qəhrəmanlar təsvir edilir. Onlar atalarına sinif otağında uşaqların yeni üsulla dərs oxuduqlarını gördüklərindən, bunu bəyəndiklərindən, yeni üsullu məktəbin gözəl bir yer olduğundan danışır, atalarından xahiş edirlər ki, onları da məktəbə göndərsinlər. Ta ki onlar da başqa şagirdlər kimi gedib elm öyrənsinlər. A.Şaiqın «Məktəbdə» mənzuməsindəki uşaq atasına müraciətlə deyir:

*Qonşumuzun oğlu Muradı, ata,
Qoydu keçən gün atası məktəbə.
Sən də gedib çanta, kitab al mənə,
Qoy, atacan, mən də gedim məktəbə*

[Şaiq A. 1972, s.22].

A.Səhhətin «Məktəb uşağı», «Məktəb şagirdi» [Səhhət A. 2005, s.156, 177] və s. məsnəvi formasında qələmə alınmış uşaq şeirlərində zəkalı, ağıllı, düşüncəli, yaxşı oxuyan şagird obrazları təsvir olunur. Bu şagirdlər yaxşı oxumaqla, bütün səy və bacarıqlarını dərsə, kitab-dəftərə yönəltməklə yalnız özlərini düşünmürlər. Həm də vətənin, millətin gələcəyini fikirləşirlər. Onlar anlayırlar ki, cahanın «elm ilə pürnür» olması, vətənin «məmur olması» böyüməkdə olan nəslin yaxşı oxuyub elm, bilik və ədəb sahibi olmasından asılıdır.

Əlisəttar İbrahimovun «Məktəbli» [«Məktəb» jurnalı. 1911, №2] mənzuməsində yoxsul bir şagirdin səyi, təhsil yolundakı qeyrəti, çalışqanlığı təriflənir. Müəllif onu daha da mükəmməl oxumağa ruhlandırır.

Əli Nəzmi «Məktəb» jurnalında [1913, №6] işıq üzü görən «Məktəb uşağı» qoşmasında qoçaq, ədəbli, ağıllı, zirək bir şagird obrazı təsvir edir və onu həmyaşıdlarına bir nümunə kimi nişan verir:

*Sübh açılan tək oyanır uyğudan,
Bir gülü-gülzari-dəbistan cocuq!
Qalxır ayağa, yuyunur, pak olur,
Bülbülü-baği-ədəbistan cocuq!
Məktəbə daxil olur insan kibi,
Dərs oxuyur bülbülü-xoşxan kibi.*

*Elmi sevir ruh kibi, can kibi,
Fikri gözəl, əqli dirəxşan cocuq!
İştə uşaq dərşinə müştəq olur,
Şüğlü yazı, mayili-ortaq olur.
Səyli olduqda yüzü ağ olur,
Eyləyir əhbabını xəndan, cocuq!*

[«Məktəb» jurnalı. 1913, № 6]

Şeir xalq yaradıcılığına məxsus qoşma janrındadır. Dilində bəzi izafətlər olsa da, sadə və ritmikdir. Balaca oxucuların zövq və maraqlarına uyğundur. Qafiyə quruluşu zəngin, məzmun tutumludur.

Əlisəttar İbrahimovun «Ağca» [«Məktəb» jurnalı. 1913, №18], Əlövsət Fərzəliyevin «Yalnız» [«Məktəb» jurnalı. 1914, №16] və s. mənzumələrində yaradılan şagird surətləri qızlardır. Onlar da düşüncəli, yaxşı oxumağa səy edən, təhsilin, elmin faydasını anlayan ayıq vətən övladlarıdır. Öz həmyaşıdlarına da cahillikdən qurtarıb millət və vətən üçün gərəkli insan olmaqdan ötrü yaxşı oxumağı məsləhət görürlər.

Qələm sahibləri maarifçi-realist poeziyada məktəbə fərqli münasibət göstərən valideyn obrazları da yaradırlar. Bu zaman əslində onlar sosial gerçəkliyin məntiqindən çıxış edirlər. Doğrudan da, XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində valideynlərin bir çoxu cəhəlat ucbatından qaraguruha uyub övladlarını yeni üsullu məktəbdə oxutmaq istəmir, belə təhsil müəssisələrinə mənfi münasibət bəsləyirdilər. Bəziləri isə əksinə öz uşaqlarını həvəslə «üsuli-cədid» məktəblərinə yönəldirdilər. A.Səhhət «Dəbistan» [1907, №2] jurnalında dərc olunan «Ana və oğul» müsəddəsində səmimi, qayğıkeş, övladının məktəbə getməsinə sevinən, onu bir ana şəfqəti və nəvazişi ilə bu təhsil ocağına sövq edən və yola salan bəsirətli ana obrazı yaradır. O, hər gün səhər erkən kiçik oğlunu nəvazişlə oyadır, məktəb zamanı gəldiyini şirin bir dillə ona başa salır. Oğluna tənbellik etməməyi, vaxtında durub məktəbə getməyi, elm öyrənilib şərafət və izzətə yetişməyi təlqin edir:

*Yanaşar bəstiri-ətfala ana,
Uyqudan yavrusu istər oyana,
Əyilər ta üzü-üzə dayana,
Çox yavaşca söyləyər onda ona:
Yatma bu payədə rahat, a cocuq!
Etmə tənbelliyi adət, a cocuq!*

*Ayıl, oğlum, bu qədər eyləmə xab,
Dur götür qoltuğuna indi kitab.*

*Məktəbin vaxtı keçir, eylə şitab,
Cəhd elə elm oxu həngami-şəbab,
Yatma bu payədə rahat, a cocuq!
Etmə tənbelliyi adət, a cocuq!*

[Səhhət A. 2005, s.157]

«Ana və oğul» sənətkarlıq səviyyəsi etibarlı ilə də yüksək təsir bağışlayır. Burada müəllif ananın kiçik övladını oyatması, onu məktəbə göndərməsi epizodunu nəvazişli bir dil, səmimi bir ahəng və nəhayət, peyzajla bəzəyir. Ana oğlunu günəşin çıxıb aləmə nur saçması, quşların yuxudan oyanıb cəh-cəh vürməsi, insanların işə-gücə tələsməsi, təbiətin coşqun bir ahəng alması fonunda oyadır. Müsəddəsdəki bütün məzmun, ideya, mənzərə və obrazlar pozitiv aurada təsvir olunmuşdur. Hətta sözlərin seçimi də gözəlliyə xidmət edir.

Ə.İbrahimovun «Zavallı qız» [«Məktəb» jurnalı. 1914, №1] şeirində isə əksinə cahil, kobud, qaba davranışı və sözləri ilə övladının tərbiyəsinə mənfi təsir göstərən savadsız bir ana obrazı ilə üzləşirik. Həcmcə nisbətən böyük olan bu nəzm nümunəsi ana və onun balaca qızı arasında dialoq formasında qurulmuşdur. Məktəb yaşına çatmış qız oxumaq, dərslər almaq arzusunda. O, bu istəyini açıb anasına deyir. Nadan ana isə oxumağın faydasını anlamadığından qızına kobud, vulqar sözlər söyləyir, onu təhqir edir. Belə bir niyyəti üçün qızını danlayır. Kiçik qız bunu anasının maarifsizliyi və savadsızlığı ilə əlaqələndirir. Anasına da, özünə də yazığı gəlir. Təbii ki, bu, müəllifin öz ideyasıdır ki, onu balaca qızın dili ilə ifadə etmişdir.

Uşaq poeziyasında qızların, qadınların təhsil və tərbiyə alması gərəkli bir istək kimi təlqin edilir. Bu məsələ müasir həyatın diktəsi, vacib bir elementi hesab edilir. Məsələ belə qoyulur: qızlar, qadınlar, yəni analar oxuyub təhsil, tərbiyə almasalar, cahil və savadsız qalsalar, böyüməkdə olan nəslin düzgün tərbiyəsi də mümkün deyil. Bunsuz millətin nicat tapıb tərəqqiyə nail olması da müşkül görünür. Çünki nadan, maarifsiz və elmsiz ana lazımlı, elmlə, ağıllı vətəndaş tərbiyə edib böyüdə bilməz. M.T.Sidqinin «Elmin şərəfəti» [Sidqi M.T. 2004, s.20], Rəşid Əfəndizadənin «Qızlarımıza nəsihət» [«Məktəb» jurnalı. 1913, №5], «Ana kimdir?» [«Məktəb» jurnalı. 1913, №13] və s. mənzum əsərlərində deyilən mətləbin dolğun ifadəsini görürük. M.T.Sidqinin qızlara müraciətlə yazdığı «Elmin şərəfəti» şeiri dördlük formasındadır. Müəllif qız fidanlara üz tutaraq onları başa salmağa çalışır ki:

*Hər qız ki, ülumə etsə rəğbət,
Axırda yəqin tapar səadət,
Yox elmdən özgə bir şərəfət,
Elm ilədir iftixar, qızlar...*

*Təhsili ülumə eylə rəğbət,
Qeyrət dəmidir, zamani-qeyrət,
Düşməz ələ bir də böylə fürsət,
Gəlməz belə ruzigar qızlar*

[Sidqi M.T. 2004, s.20].

R.Əfəndizadə «Qızlarımıza nəsihət» məsnəvisində öz qız övladını oxutmağı hər bir atanın vicdan və atalıq borcu hesab edərək yazır:

*Verməsə mərifət qıza atası,
Qurtararmı vəbalıdan yaxası?*

[«Məktəb» jurnalı. 1913, №5]

Uşaq şairləri məktəb ləvazimatlarını, habelə tərbiyə vasitələrini də bədii sözün obyektinə çevirirlər. Onlar kitab, dəftər, qələm, sinif otağı və s. kimi əşyaları, həmçinin qəzet, jurnal və s. tərbiyə vasitələrini tərifləyir, kiçik oxucularda bunlara qarşı rəğbət hissi aşılamağa çalışırlar. Rəşid Əfəndizadə «Qələm» [Əfəndizadə R. 1979, s.36] şeirində qələmi sadə bir dillə vəsf edir. A.Səhhət «Qəzet nədir?» [«Dəbistan» jurnalı. 1906, №1] mənzuməsində qəzetin maarif və tərbiyə yolunda oynadığı rolu balacalara anlatmaq məqsədi güdür. Mirzə Kazım Qazi Əsgərzadə düzgü formasında qələmə aldığı aşağıdakı şeirində məktəb ləvazimatlarını rəvan, sadə və son dərəcə axarlı bir dillə tərənnüm edir:

*Oğlum, oğlum, naz oğlum,
Dərsindən qalmaz oğlum.
Bülbül kimi dərs oxur,
İstər çox, ya az oğlum.
Qələmin al əlinə,
Bir yaxşı zad yaz, oğlum!
Oğlum gedər məktəbə,
Oxur, çatar mətləbə,
Dərsin oxur, rəvanlar,
Nə oxuyubdur, anlar,
Daş üstə çiçək qazar,
Məşqini göyçək yazar.
Mənim oğlum candır, can,
Dərslərin oxur rəvan.
Gümüsdəndir dəvəti,
Qələmi var beş-altı.
Qələmdanı şəkilli,
Qələmi xalli-müllü.*

*Dəftəri var tər-təmiz,
Kitabı ondan əziz.
Kağızları rəngbərəng,
Oğlum, gətir, yaz, görək*

[Köçərli F. 1981, s.210].

Bu cür düzgülərin uşaqlar üçün dəyərini, onların zövq, maraq və idrakı səviyyəsinə uyğunluğunu nəzərə alan F.Köçərli M.K.Q.Əsgərzadənin bu cür xeyli düzgülər qələmə aldığı alqışlayır və yazırdı: «Düzgülərin çoxusunu Mirzə Kazım özü yazmışdı. Bu düzgülər uşaqlar ağızda söylədiyi «Üşüdüm ha üşüdüm, dağdan alma daşdım» vəzn və bəhrində tərtib olunmuş mənən bir-birinə münasibəti olmayan sözlərə bənzəyir. Mirzə Kazımın bu düzgüləri yazmaqda qəsdı uşaqları oxumağa həvəsləndirmək idi. Əlbət ki, belə yüngül vəznə yazılan şeirlərə uşaqların meyli və həvəsi artıq olur və bunları oxumaq da asandır» [Köçərli F. 1981, s.209].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı müntəxəbatı (XIX-XX əsrlər). (2002). 3 cildə, II cild. Bakı, Nasir.
2. Çernyayevski A.O., Vəlibəyov S.A. (1888). Vətən dili. II hissə. Tiflis, «Kəşkül» mətbəəsi.
3. «Dəbistan» jurnalı. (1906-1908).
4. Əfəndizadə R. (1979). Seçilmiş əsərləri. Bakı, Gənclik. 134 s.
5. Hadi M. (1978). Seçilmiş əsərləri. Bakı, Elm.
6. Köçərli F. (1981). Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, II c. Bakı, Elm.
7. Qarayev Y. (1980). Realizm: sənət və həqiqət. Bakı, Elm.
8. «Məktəb» jurnalı. (1911-1920).
9. Müznib Ə. (1913). Sibiriyə məktubatı. Bakı, Orucov qardaşları mətbəəsi.
10. Müznib Ə. (2007). Seçilmiş əsərləri. Bakı, Nurlan.
11. Nəzmi Ə. (1979). Seçilmiş əsərləri. Bakı, Yazıçı.
12. Sabir M.Ə. (1992). Hophopnamə. Bakı, Yazıçı.
13. Səhhət A. (2005). Seçilmiş əsərləri. Bakı, «Lider» nəşriyyatı.
14. Sidqi M.T. (2004). Seçilmiş əsərləri. Bakı, Çəşioğlu.
15. Şaiq A. (1972). Seçilmiş əsərləri, 5 cildə, III c. Bakı, Azərənəşr.
16. Şirvani S.Ə. (2002). Seçilmiş əsərləri. Bakı, Maarif.
17. Zərdabi H.M. (1901). Türk nəğmələrinin məcmuəsi. Badkubə, Qubernski pravl. mətbəəsi.
18. Rasulova S. (2018) Russian and European writer's works on children in Azerbaijan Language and their role in the development of national, enlightened children's literature (The second half of the 19th century – beginning of the 20th century). Azerbaijan Journal of Educational Studies. Vol. 685, Issue IV, pp. 107–121.

A theoretical view to the issues of «school», «teacher», «education» in the heritage of Jalil Mammadguluzadeh

Kamal Jamalov

Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Nakhchivan Teachers' Institute, Azerbaijan. E-mail: kamal.camalov@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1977-7250>

Abstract. The article discusses the legacy of the great writer, playwright Jalil Mammadguluzadeh, his theoretical view about the school, teacher, education issues. Asserting that the teaching must be honest, honorable, sacred, responsible, he encouraged teachers to have high ideals, principles, noble moral qualities, comprehensive knowledge, to work on themselves regularly, to increase their knowledge, to be aware of scientific achievements and to instill knowledge to the younger generation. According to Mirza Jalil, a teacher should not limit his work with school, but should also work among the public, disseminate his work for the enlightenment of the people, and the target should be to serve the people with dignity. According to the educative principle of training, J.Mammadguluzadeh offered to include practical subjects in the curriculum so that they could improve children's scientific outlook and noble moral qualities. According to the educative principle of training, J.Mammadguluzadeh offered to include practical subjects in the curriculum so that they could improve children's scientific outlook and noble moral qualities.

Keywords: Playwright, nobleness of teacher, training and education, comprehensive knowledge, the enlightenment of the young generation.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.129>

To cite this article: Jamalov K. (2020). A theoretical view to the issues of «school», «teacher», «education» in the heritage of Jalil Mammadguluzadeh. *Teaching of Azerbaijani Language and Literature*. V. 263, Issue I, pp. 147–154.

Article history: Received — 08.10.2019; Accepted — 17.01.2020

Cəlil Məmmədquluzadə irsində məktəb, müəllim, təlim-tərbiyə problemlərinə nəzəri baxış

Kamal Camalov

Pedaqogika üzrə elmlər doktoru, dosent, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu, Azərbaycan.

E-mail: kamal.camalov@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-1977-7250>

Xülasə. Məqalədə böyük yazıçı, dramaturq Cəlil Məmmədquluzadə irsində məktəb, müəllim, təlim-tərbiyə problemlərinə nəzəri baxış təhlil obyektinə çevrilmişdir. O, müəllimlik sənətinin namuslu, şərəfli, müqəddəs, məsuliyyətli olduğunu göstərərək, müəllimlərdən yüksək ideallıq, prinsiplilik, nəcib əxlaqi keyfiyyət, hərtərəfli bilik, öz üzərində müntəzəm işləmək, biliyini artırmaq, elmin nailiyyətlərindən xəbərdar olmaq və bilikləri gənc nəslə mənimsətməyi bacarmağı tələq etmişdir. Mirzə Cəlilə görə, müəllim işini məktəblə məhdudlaşdırmamalı, həm də geniş ictimaiyyət içərisində fəaliyyət göstərməli, xalqın maariflənməsi naminə təbliğat işi aparmalı, məqsədi xalqa ləyaqətlə xidmət etmək olmalıdır. Təlimin tərbiyəedici prinsipini əsas tutan C.Məmmədquluzadə tədris planına elə fənləri daxil etməyin tərəfdarı olmuşdur ki, onlar uşaqlarda elmi dünyagörüşü və nəcib əxlaqi keyfiyyətlər tərbiyə edə bilsin. Məqalədə Mirzə Cəlilin görüşlərində şagirdlərdə fikri fəallığı, təşəbbüskarlığı, müstəqil düşünmək bacarığını inkişaf etdirən üsulları, xüsusilə suallar, çalışma və təmrinləri necə qiymətləndirməyin təsvirinə də toxunulmuşdur.

Açar sözlər: Böyük yazıçı, müəllim, məktəb, təlim və tərbiyə, təlimin həyatla əlaqəsi.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.129>

Məqaləyə istinad: Camalov K. (2020). Cəlil Məmmədquluzadə irsində məktəb, müəllim, təlim-tərbiyə problemlərinə nəzəri baxış. «Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi», № 1 (263), səh. 147–154.

Məqalə tarixəsi: göndərilib — 08.10.2019; qəbul edilib — 17.01.2020

Giriş / Introduction

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev məktəb və pedaqoji fikir tariximizin görkəmli nümayəndəsi, böyük yazıçı, dramaturq, publisist, ictimai xadim və pedaqoq Cəlil Məmmədquluzadənin 150 illik yubileyinin keçirilməsi ilə bağlı 17 yanvar 2019-cu il tarixdə Sərəncam imzalamışdır. Sərəncamda qeyd edilir ki, Cəlil Məmmədquluzadənin meydana gətirdiyi qiymətli dram və nəsr əsərləri, parlaq publisistikaya və dərin humanizmə malik olaraq, özündə milli və ümumbəşəri dəyərlərin vəhdətini, ana dilinin saflığı uğrunda mübarizəni ehtiva edir.

Hələ vaxtilə ümummilli lider Heydər Əliyev Mirzə Cəlil yaradıcılığını dəyərləndirərkən qeyd edirdi ki, Cəlil Məmmədquluzadə irsində milli və bəşəri ideyalar daha çox üstünlük təşkil edir. Ulu öndər Heydər Əliyev Cəlil Məmmədquluzadədə bu kimi milli xüsusiyyətləri, ümumbəşəri dəyərləri və milli ideologiyani belə səciyyələndirirdi: «Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan tarixində görkəmli yer tutmuş dahi bir insan, yazıçı, publisist, filosof, mütəfəkkir, xalqımızın mədəniyyətini çox zənginləşdirmiş bir şəxsiyyətdir. Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında Azərbaycana xas olan bütün milli xüsusiyyətləri, eyni zamanda ümumbəşəri dəyərləri əks etdirən fikirlər bizim milli ideologiyanın əsasıdır və həmin ideologiyanın yaranması üçün böyük bir vasitədir, böyük bir sərvətdir». Heydər Əliyev Cəlil Məmmədquluzadənin yaratdığı əsərləri Azərbaycan xalqının milli sərvəti, mənəviyyət mənbəyi hesab edirdi. Çünki böyük mütəfəkkirin redaktorluq etdiyi «Molla Nəsrəddin» jurnalı xalqla, onun həyatı, arzu və əməlləri ilə sıx bağlı idi. Mirzə Cəlil xalqımızın daim xoşbəxt yaşamasına çalışmışdır. Onun həyatdan alınmış felyetonları, hekayə və şeirləri ayrı-ayrı şəxslərin deyil, bütöv bir xalqın taleyinin, onun gələcəyinin ümumiləşdirilmiş bir formasıdır [Əhmədov C. 1967, s.66-73].

Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında müəllim anlayışı

Cəlil Məmmədquluzadəni iqtisadiyyat, məişət, mədəniyyət, əxlaq, təbət və sair kimi məsələlərlə yanaşı, məktəb, müəllim, təlim-tərbiyə problemlərinə nəzəri baxış da daim düşündürmüşdür. Təlatümlü, təbəddülatlı XX əsrin ilk onilliklərində milli məktəblərin yaranması, müəllim kadrlarının yetişdirilməsində, təhsilin dünyəviliyi və demokratikləşdirilməsində və geniş müzakirə obyektinə çevrilməsində çox böyük xidməti olanlardan biri də böyük demokrat Cəlil Məmmədquluzadə olmuşdur. Cəlil Məmmədquluzadə xalqın xoşbəxtliyini maarif toxumu səpən xalq məktəblərində, elmdə, təhsildə görürdü. O, belə bir fikirdə idi ki, hər bir xalqın maddi yoxsulluğu, iqtisadi düşkünlüyü onun zehni yoxsulluğunun, mənəvi düşkünlüyünün nəticəsidir. Göründüyü kimi, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan elminin tərəqqisində geridə qalırdı. Bunun bir səbəbi Çar Rusiyası imperiyasının düşünülmüş şəkildə apardığı milli müstəmləkə siyasəti ilə bağlı idisə, digər səbəbi avam xalqın İslam dininə kor-koranə baxışından irəli gəlirdi.

Cəlil Məmmədquluzadə də bunları görərək xalq arasında mətbuat vasitəsilə geniş təbliğat işi aparır, elmin, maarifin əhəmiyyətini, mədəni yaşayış üstünlüyünü insanlara başa salır və onları qəflət yuxusundan oyatmağa çalışırdı.

C.Məmmədquluzadə ümumi təhsilə geniş yer vermiş, ümumi icbari təhsilin həyata keçirilməsi, məktəb şəbəkələrinin genişləndirilməsi uğrunda ciddi mübarizə aparmışdır. O, gənc nəslin elmə yiyələnməsində, savadsızlığın aradan qaldırılmasında, yeni üsullu, dünyəvi təhsil verən, təlim-tərbiyə işləri düzgün təşkil edilmiş qabaqcıl məktəblərin rolunu yüksək qiymətləndirmiş, şüurları zəhərləyən ideyalarla mexaniki əzbərləmənin tətbiq edildiyi köhnə sxolastik məktəbləri kəskin tənqid atəsinə tutmuşdur. Görkəmli maarifçi-pedaqoq xalqın maarifə qovuşmasının zəruri şərti kimi anadilli ibtidai məktəblərə xüsusi fikir vermiş, eləcə də ana dilində ibtidai məktəblər açılmasını tələb etmişdir. Bu barədə, xüsusilə 1924-cü ildən çap olunan «Azərbaycan məktəbi» jurnalının müxtəlif nömrələrində dərc edilmiş məqalələrə rast gəlmək mümkündür [Ağayev Ş. 1967, s.62-76].

Qeyd etdiyimiz kimi, o, xalqın tərəqqisini müəllimlərin fəaliyyətində görürdü. Məşhur «Danabaş kəndinin əhvalatları» və yaxud «Danabaş kəndinin məktəbi» əsəri ilə yeni üsullu məktəblərin yaranmasını, təlimin həyatla əlaqəsini, müəllimin xalqla bağlılığını, məktəbdə intizam məsələlərini qabardan böyük mütəfəkkirin fikirləri bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır.

Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycanın ictimai-fəlsəfi fikir tarixində

C.Məmmədquluzadə XVIII-XIX əsrlərin ictimai-ideoloji hərəkatının görkəmli nümayəndələrindən olan Nikolay İvanoviç Piroqov, Konstantin Dimitriyeviç Uşinski, Dimitri İvanoviç Pisarev, Fransa maarifçilərindən Jan Jak Russo, Klod Adrian Helvetsi, İsveçrə pedaqoqu İohann Henrix Pestalotsi kimi görkəmli maarifçilərin pedaqoji sistemi və ideyaları ilə yaxından tanış olmuşdur. Klassik pedaqoqları mütaliə edib öyrənmək Cəlil Məmmədquluzadənin müəllim kimi inkişafına qüvvətli təsir göstərmişdir. Bu böyük simaların xalq maarifi yolunda fəaliyyəti, metodika və didaktikaya dair təlimi, pedaqoji irsi, şəxsi fədakarlığı onun üçün ömrünün axırınadək ilhamverici nümunələrdən olmuşdur. Bunu pedaqoqun öz əsərlərində yeri gəldikcə həmin şəxsiyyətləri yad edib, onlardan misallar və sitatlar gətirməsindən də aydın görürük.

Fasilələrlə Naxçıvan şəhər məktəbində (1881-1882), Baş Nəraşəndə (indiki Şərur rayonu) (1888), Nehrəm məktəbində (1890-1897) müəllimlik və müdirlik edən C.Məmmədquluzadə «tədris prosesində yeni, faydalı təlim üsullarına əsaslanmış, hələ seminariya illərində «Vətən dili» dərslisi vasitəsilə mənimsədiyi səs metodunu məktəb təcrübəsində sınaqdan çıxarmışdır. Yaş və bilik səviyyələrinə uyğun gələn qabaqcıl maarifçi ideyaları şagirdlərə çatdırmışdır» [Həbibbəyli İ. 2009, s.113].

İnsanı «müdrük» görmək istəyən, təlimdən ardıcılıq, əyanilik, «qızıl qayda-qanun» tələb edən, əzbərçiliyi pisləyən, şagirdin öyrəndiyi hər şeydən «gündəlik həyatda nə kimi fayda görəcəyi» barədə düşünən Komenskinin, «özgələr üçün

hər şey, özüm üçün heç şey!», — deyən, «insan təbabətini təkmilləşdirmək» uğrunda çalışan Pestalotsinin, «vətənə mümkün qədər çox fayda verməyi» özünə şüar edən, insanı «əməyə hazırlamağı» tərbiyənin əsas vəzifəsi sayan, ana dilinə böyük məhəbbət oyadan Uşinskinin, «müasir cəmiyyətin günahları»ndan uzaq, «həqiqi insan» tərbiyə etməyə çağıran Piroqovun Azərbaycan klassikinə tək cəda pedaqoji görüşlərinin deyil, bütün ictimai ideallarının müəyyənənən, inkişaf etməsi üçün faydalı və ibrətəmə olduunu pedaqogika mütəxəssislərinin apardığı tədqiqatlar da sübut edir. Təsadüfi deyil ki, C.Məmmədquluzadənin əsərlərində bir sıra böyük sosial problemlər xalqın maariflənməsi, məktəb, müəllim, təlim-tərbiyə üsulları, tədris vəsaiti və s. məsələlərlə əlaqələndirilir [Əhmədov C. 1967, s.66-73].

Personajların dilindən söylədiyi fikirlər

M.Məhərrəmov böyük dramaturqun «Ölülər» əsərini insan psixologiyasına dərinədən bələd olan bir görkəmli pedaqoqun əsəri kimi qiymətləndirir və öz fikrini həmin əsərdən gətirilən konkret misallarla şərh edib yazır ki, burada «hisslərlə idrak arasında mövcud olan qarşılıqlı əlaqə» məsələsi canlı, həyatı səhnələrdə əksini tapmışdır. Komediya «qorxu və onun təsiri ilə asanlıqla yaranan təlqin» (ölülərin dirilməsinə inam), «hisslərin sirayətədicisi xassəsi» (Şeyx Nəsrullahın aqlamasının təsiri), «qorxu hissini idrak və fəaliyyətə mənfi təsiri» («ölülər»in qorxudan sustalıb fəaliyyətdən qalması) kimi məsələlər də «psixoloji baxımdan düzgün həll edilmişdir» [Məhərrəmov M. 1967].

C.Məmmədquluzadə, həmçinin, İ.Pestalotsinin əyani təlim və L.Tolstoyun «sərbəst» nəzəriyyələri ilə, «öz dövründə hökm sürən əsas psixoloji cərəyanlarla» [Ağayev Ş. 1967, s.62-76] yaxından tanış olmuş, onlara tənqidi yanaşmışdır. O, bu fikirdə olmuşdur ki, məktəb uşağa birinci növbədə əməli həyatda, təsərrüfatda kömək edəcək biliklər verməlidir. Pedaqoq əzbərçiliyə, əyani təlimi və onun ifadəsi olan əşya dərşini bayağılaşdırmağa da bu baxımdan etiraz etmir. «...«uşaq psixologiyası», «eksperimental psixologiya», «pedaqoji psixologiya» terminləri Azərbaycan pedaqoji fikir tarixində ilk dəfə məhz Cəlil Məmmədquluzadə tərəfindən işlədilmişdir», pedaqoq öz əsərlərində həm də «bu elmlərin əsas vəzifələrindən, təlimdə əhəmiyyət və mövqeyindən çox düzgün və elmi şəkildə bəhs edir» [Ağayev Ş. 1967, s.62-76].

Qeyd etdiyimiz kimi, o, dövrünün məktəb və maarif məsələlərini öz əsərlərində, xüsusən də «Molla Nəsrəddin» jurnalında diqqətə çatdırmış, məktəblərdə verilən təhsilin heç bir işə yaramadığını özünəməxsus dillə kəskin tənqid etmiş, pedaqoji sahədə görülən işlərin uğursuzluğunun əsas səbəblərindən birinin sağlam olmayan müəllim kontingenti münasibətlərində görmüşdür. Cəlil Məmmədquluzadənin «Niyə mən dərşdən qaçdım» adlı felyetonunda oxuyuruq: «Dünyada çox adam dərşdən qaçıb. Özgə millətləri bilmirəm, amma bunu bilirəm ki, yer üzündə bir müsəlman yoxdur ki, dərşdən qaçmamış ola. Müxtəsər, dərşdən qaçmayan müsəlman deyil.

Məlumdur ki, dərstdən qaçmağa bir neçə səbəblər olur. Görürsən on üç yaşında bir uşaq nə qədər ki, qamışdan at qayırb minib küçələri o tərəf bu tərəfə kişnəyə-kişnəyə çapır, sağ və səlamətdir, amma dərse gedən kimi, biçarənin Şəki alması kimi qırmızı yanaqları başlayır solmağa. Uşağın atası gedib Hacı Kərim həkimə əhvalatı deyir və həkim uşağın üzünə baxan kimi ona bir dua yazır və uşağın atasına deyir ki, oğlunun heç özgə naxoşluğu yoxdur, məhz falaqqadan qorxub və uşaq bu sözləri eşidəndən sonra, dəxi dərstdən qaçır...» [«Molla Nəsrəddin» jurnalı, 1906].

C.Məmmədquluzadə öz görüşünə uyğun olan müəllim hazırlığını elə sözü gedən «Danabaş kəndinin müəllimi» əsərində yaratmışdır. Bəzi gülünc situasiyaların yaranmasına baxmayaraq, burada yaradılmış müəllim hazırlığı artıq köhnə düşüncəli müəllim hazırlığından əsaslı surətdə fərqlənir. Bu müəllim dərstdə şagirdlərin diqqətini öyrədilməsi, mənimsədilməsi nəzərdə tutulan mövzuya cəlb etməyə, uşaqları dərstdə maraqlandıрмаğa və fəallaşdırmağa səy göstərir [Əhmədov C. 1966, s.66-73].

«Danabaş kəndinin müəllimi» əsərində, müəllim uşaqların təlim zamanı düzgün davranış qaydalarına yiyələnməsinə, sinifdə düzgün oturmalarına, icazəsiz danışmağa və sinifdən çıxmamasına xüsusi diqqət yetirir, onlarda cəmiyyət üçün gərəkli olan mədəni davranış qaydalarını formalaşdırmağa çalışır. Şagirdlərin mövzuları başa düşmədiyi zaman sualla müəllimə müraciət etməsinə şərait yaradır. Müəllim uşaqların yaş xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, onlara öyrədilən hər hansı bir təlim materialının əyani xarakter daşmasına xüsusi diqqət yetirir, təlimə qarşı onlarda maraqla oymaq, şagirdlərin hamısını fəallaşdırmaq və öyrədilən materialın sual-cavab yolu ilə mənimsənilməsi üçün xüsusi səy göstərir. Onun təsvir etdiyi müəllim öyrədilən mövzu haqqında şagirdlərin anlayışını, öz düşüncələrini ifadə etmə qabiliyyətini və təfəkkürünü inkişaf etdirir [Məmmədov M. 2012, s.156]. Cəlil Məmmədquluzadə bu əsərində arzu etdiyi müəllim obrazını yaratmışdır. Əsərdə təsvir edilən müəllimin əsas ünsiyyət vasitəsi uşaqlarla səmimi münasibətdir. Müəllimin uşaq şəxsiyyətinə hörməti onun öyrənənlərə qarşı səmimi münasibətində özünü göstərir. Artıq mollaxanada söz deməkdən qorxan uşaqlar bu əsərdə təsvir olunan dərslər zamanı müəllimlə aktiv ünsiyyətə girir. Məktəblilər bu ünsiyyətin nəticəsində son dərəcə fəallıq kimi bir xüsusiyyətə yiyələnirlər.

Cəlil Məmmədquluzadənin yaratdığı demokratik ruhlu, milli koloritə məxsus olan müəllim obrazı təlim prosesində uşaqlara hörmət göstərməklə yanaşı, onların sağlam intizama dəvət olunmasına da diqqət yetirir. Lazım gələndə uşaqlara gərəkli olan davranış normalarını formalaşdırmaq üçün cəza üsulundan da bir vasitə kimi istifadə edir. Lakin onun istifadə etdiyi cəza mollaxanadakı mollaların istifadə etdiyi fiziki cəza deyil. Müsbət davranışı qazandırmaq üçün istifadə edilən və tətbiqi zamanı mənəvi və fiziki zədə vurmeyən cəza növüdür. Əsərdə oxuyuruq:

Əsəd:

– Uşqol, acam, gedirəm evimizə.

Uçitel:

– Otu yerinə! Dərs qurtarmamış getmək olmaz.

Əsəd gedir qapıya tərəf, uçitel gedib yapışır onun çiyindənən:

– Sən ki mənim sözümdən çıxdın, get dur bucaqda özünü də tənbeh üçün bezabed (naharsız – K.C.) qoyacağam [Məmmədquluzadə C. 2004, s.509].

Göründüyü kimi, Cəlil Məmmədquluzadə pedaqogikada olan rəğbətləndirmə və cəzalandırma üsulundan istifadə etməyi oxucularına aşılamağa çalışmış və əsasən, buna nail olmuşdur. O, əsərlərində qeyd edir ki, əsl müəllim öz biliyi, mədəniyyəti, bacarığı, nəzakəti, davranışı, sadəliyi ilə sadəcə şagirdlər arasında deyil, xalq arasında da özünə hörmət, nüfuz qazanmalıdır [Məmmədov M. 2012, s.156]. Pedaqog nizam-intizama riayət etməyən müəllimləri gülüş hədəfinə çevirərək «Müəllimlər» adlı felyetonunda yazır: Sarıqlı mollalar «əvvələn, nə vaxt ki kefləri istədi, dərsə gedəcəklər, nə vaxt ki kefləri istəmədi, yəni ki, vaxtları olmadı, getməyəcəklər. Oruluqda və məhərrəmlikdə heç dərs deməzlər, çünki yarmarka vaxtı çox şüğlləri (məşğuliyyətləri – K.C.) olur. Özgə vaxtlarda da ölü yerinə getsələr, kəbin kəsməyə və talaq verməyə getsələr, qonaqlığa, taziyyəyə, mərsiyəyə, müsəlliyə, qəbr üstə, camaat namazına, Əshabi-kəhf ziyarətinə və qeyri min-min bu cür işlərlə məşğul olanda, söz yox, dərsə gedə bilməzlər. Çünki məvacib öz vaxtında yetişəcək. Məsələn, Bakıda Molla Ruhulla əfəndi həmişə məsciddə və minbərdə ola-ola iki şəhər məktəbində və bir də «Səadət»də, ya qeyri bir məktəbdə müəllim hesab olunur. Amma şəhər məktəblərinin birində, məsələn, ildə yetmiş beş dərsin qırx beşini ötürür və ancaq otuz dərsə gedə bilir. Dəxi yazıq nə eləsin, parçalana bilməz ki?» [«Molla Nəsrəddin» jurnalı, 1908].

Deməli, belə müəllimlərin xalq içərisində nə hörməti olar, nə də nüfuzu. Bu baxımdan onun pedaqog, maarifçi Məhəmməd Tağı Sidqinin ölümü münasibəti ilə yazdığı məqalədə böyük maarifpərvərin xalq içində öz biliyi, mədəniyyəti, bacarığı, nəzakəti, davranışı, sadəliyi ilə qazandığı nüfuzdan bəhs edərək yazırdı: «Sidqinin vətənimizə etdiyi qulluğun qədrini bilməkdən ötrü lazımdır müqabilə etmək camaatımızın savad və maarif aləmində olan indiki əhvali ilə on il bundan əqdəm halətini. Tərəqqi çox artıq görünür və əgər söyləsək ki, bu tərəqqinin onda doqquzuna bais məhz Sidqidir, insafdan və həqiqətdən bilmərrə uzaq olmaz» [Məmmədquluzadə C. 2004, s.110].

Nəticə / Conclusion

Görkəmli maarifpərvər bu münasibətlə yazdığı nekroloqda göstərir ki, qorxu təsiri altında qazanılmış nüfuz həqiqi hörmət və nüfuz ola bilməz. Əsl müəllim özünün pedaqoji məharət və ustalıq, insansevərliyi, şagirdlərə qarşı, eləcə də xalqa qarşı səmimiyyəti ilə məktəblə valideynlər arasında hörmət, qarşılıqlı anlaşma və ümumi məqsəd uğrunda işbirliyi yaratmağı bacarmalıdır. Ümumiyyətlə, Cəlil Məmmədquluzadə belə çatdırmaq istəyir ki, müəllim xalqın övladlarına doğma münasibət bəsləyən, onların bilik, savad sahibi olması üçün ciddi səylə çalışan, uşaqların sahib olduğu cəmiyyətə uğurlu adaptasiyasını təmin edən,

həmin cəmiyyətin öndə gedən şəxsiyyətlərindən biri olmalıdır.

Yuxarıda sadalanan fikirlərdən Cəlil Məmmədquluzadənin müəllim və müəllim kadrları hazırlığı haqqındakı görüşlərini aşağıdakı kimi səciyələndirmək olar.

Müəllim:

- məktəbdə və ümumiyyətlə maarif sahəsində ən mühüm sima olmalıdır;
- əqidəsi ilə uşağın əqidəsinin təşəkkül etməsinə kömək etməlidir;
- ixtisas hazırlığı ilə yanaşı, həm də yüksək əxlaqi və mədəni səviyyəyə malik olmalıdır;
- əxlaq tərbiyəsi ilə şagirdlərdə bütün xeyirxahlıqlara və gözəlliklərə qüvvətli məhəbbət, nəcib hisslər inkişaf etdirməyi bacarmalıdır;
- xalq yolunda fədakarlıqla çalışmalıdır;
- şagirdlərə verdiyi tələb onların yaş xüsusiyyətlərinə uyğun və aydın olmalıdır;
- səbirli, təmkinli olmalı, mühitin etinasızlığına diqqət verməlidir;
- uşaq ruhunun qabil bilicisi olmalı, qəlbinə hakim kəsilməlidir;
- xalqın ümumi tərəqqisi və maariflənməsinə çalışmalı, vətən uğrunda malını, canını əsirgəməməlidir;
- uşaqlarda vətənə sevgini, vətənə vurğun olmağı elə cani dildən danışmalı, aşılamalıdır ki, bu da uşaqlarda vətəni sevməkdə milli iftixar hissi oyatsın.

Cəlil Məmmədquluzadənin müəllim şəxsiyyəti və müəllim kadrları hazırlığı haqqında olan fikirləri öz aktuallığını bu gün də saxlayır, təlim-tərbiyə işi ilə məşğul olan müəllimlər ordusunu yeni-yeni müvəffəqiyyətlərə ruhlandırır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Ağayev Ş. (1967). Böyük ədəbin əsərlərində psixoloji məsələlər. «Azərbaycan məktəbi» jurnalı. №1, s.62-76.
2. Əhmədov C. (1967). C. Məmmədquluzadə və rus pedaqoji fikrinin bəzi məsələləri. «Azərbaycan məktəbi» jurnalı. №2, s.66-73.
3. Hacıyev D. (1966). Cəlilin yaradıcılığında dini fanatizmin ifşası. «Azərbaycan məktəbi» jurnalı. №5, s.66-72.
4. Həbibbəyli İ. (2009). Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Naxçıvan, Əcəmi. 424 s.
5. Məmmədov M. (2012). Publisist Sözün Kudreti. İstanbul, 156 s.
6. Məhərrəmov M. (1967). «Ölülər» əsərində bir psixoloji moment. «Azərbaycan müəllimi» qəzeti, № 39.
7. Məmmədquluzadə C. (2004). Əsərləri. 4 cildə. I cild (Tərtib edəni və ön sözün müəllifi akademik İ.Həbibbəyli). Bakı, Öndər. 664 s.
8. Məmmədquluzadə C. (2004). Əsərləri. 4 cildə. IV cild (Tərtib edəni və ön sözün müəllifi akademik İ.Həbibbəyli). Bakı, Öndər. 472 s.
9. «Molla Nəsrəddin» jurnalı (1906-1931).

Educational significance of proverbs and issues of teaching it

Chinara Rzayeva

Doctor of Philosophy in Philology, senior researcher, Nakhchivan Branch of ANAS, Azerbaijan. E-mail: cinarerzayeva@yahoo.com.tr
<https://orcid.org/0000-0003-0655-9342>

Abstract. Proverbs with small but rich content shades in form are investigated in the article. It is known that the proverbs are sayings coming from the thoughts, ideas and speech of all Oghuz people, our great ancestors. And these sayings reflect the people's feelings, thoughts, culture in themselves. Along with these ideas, the educational importance of Proverbs is also great. In the article the educational significance of a number of Proverbs is examined, their role in human life is determined. At the same time, the special influence of Proverbs on the growth, comprehensive development and correct formation of the child in the national spirit was noted. Besides, Proverbs, which at first glance seem to contradict each other, were also involved in the research, relevant analyzes were conducted. It has become known that such proverbs express separate meanings, although they cause certain confusion in children. The article also investigates the importance given to the teaching of proverbs in schools and how to use modern teaching methods and techniques for its good mastering. It turned out that in order to achieve a good result, the teacher should take into account the age limit of children and choose suitable proverbs for them. If attention is paid to what is said, the teacher will have the result set before him. During the research, a number of new, interesting scientific results were obtained.

Keywords: Folklore, proverbs, teacher, child, educational significance.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.130>

To cite this article: Rzayeva Ch. (2020). Educational significance of proverbs and issues of teaching it. *Teaching of Azerbaijani Language and Literature*. V. 263, Issue 1, pp. 155–166.

Article history: Received — 08.11.2019; Accepted — 05.02.2020

Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri olan «atalar sözləri»nin tərbiyəvi əhəmiyyəti və tədrisinə dair

Çinarə Rzayeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, böyük elmi işçi, AMEA Naxçıvan Bölməsi, Azərbaycan.

E-mail: cinarerzayeva@yahoo.com.tr

<https://orcid.org/0000-0003-0655-9342>

Xülasə. «Atalar sözləri» ulu əcdadlarımızın fikrindən, düşüncəsindən, nitqindən süzülən kəlamlardır. Həmin kəlamlar xalqın hissini, düşüncəsini, mədəniyyətini özündə əks etdirir. Məqalədə bir sıra atalar sözlərinin tərbiyəvi əhəmiyyəti araşdırılıb, onların insan həyatındakı rolu müəyyənləşdirilmişdir. Eyni zamanda atalar sözlərinin uşağın milli ruhda böyüməsinə, hərtərəfli inkişafına, düzgün formalaşmasına göstərdiyi xüsusi təsir də qeyd olunmuşdur. Bunlarla yanaşı ilk növbədə bir-birinə zidd görünən «atalar sözləri» də tədqiqata cəlb edilmiş, müvafiq təhlillər aparılmışdır. Həmçinin məqalədə məktəblərdə atalar sözlərinin tədrisinə verilən önəm və onun şagirdlər tərəfindən yaxşı mənimsənilməsi üçün müasir təlim metod və üsullarından necə istifadə edilməsi imkanları araşdırılmışdır. Məlum olmuşdur ki, müəllimin daha yaxşı nəticə əldə etməsi üçün şagirdlərin yaş həddi mütləq nəzərə alınmalı, onlara uyğun atalar sözləri seçilməlidir. Tədqiqat zamanı bir sıra yeni, maraqlı elmi nəticələr oxuculara təqdim olunur.

Açar sözlər: Folklor, atalar sözləri, müəllim, uşaq tərbiyəsi, tədris metodikası.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.130>

Məqaləyə istinad: Rzayeva Ç. (2020). Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri olan «atalar sözləri»nin tərbiyəvi əhəmiyyəti və tədrisinə dair. «Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi», № 1 (263), səh. 155–166.

Məqalə tarixəsi: göndərilib — 08.11.2019; qəbul edilib — 05.02.2020

Giriş / Introduction

Folklor mətnləri uşaqların inkişafında mühüm rol oynayır. Çünki bu dəyərli sərəvətimiz nənələrimizin, babalarımızın öyüd-nəsihəti, dəyərli fikirləri ilə zəngindir. Folklor janrları bir çox yöndən uşaqlara yaxşı mənada təsir edir. Belə dəyərli, tərbiyəvi əhəmiyyəti çox olan folklor janrlardan biri də atalar sözləridir. Bu janrın özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Atalar sözündə hökmlük özünü göstərir. Görkəmli alim Ə.Mirəhmədovun təbirincə desək: «Atalar sözü-şifahi xalq ədəbiyyatının ən çox yayılmış formalarından biri, həyatın bütün sahələrini müşahidə etmək və sınaqdan keçirmək sayəsində yaradılan, şifahi nitqdə və yazılı ədəbiyyatda çox işlədilən, bir və ya bir neçə cümlədən ibarət hikmətli sözlər»dir [Mirəhmədov Ə. 1998, 240 s.].

Atalar sözlərində bir çox sahələr və müxtəlif mövzular əhatə olunur. Həmçinin «atalar sözlərində atalarımızın keçib gəldiyi yollar, yaşadıkları həyat, sevincləri və çəkdikləri əziyyətlər, mənə dolu nəsihətləri, keçmişdə yaşamış əcdadlarımızın adət və ənənələri əks olunmaqdadır» [Yoldaşev İ., Gümüş M. 1995, 191 s.]. Atalar sözlərinin yığcam olmasına baxmayaraq, böyük mənə ifadə edir.

«Atalar sözləri»nin mənəvi-əxlaqi dəyərinin uşaqlara aşılması

Azərbaycan folklorunun epik janrları arasında atalar sözü geniş yayılmışdır və onların tarixi qədimdir. Bu janrın qədimliyini türk xalqlarının orta qədim dastanlarına nəzər salanda görürük. Məsələn, Mahmud Kaşğarının «Divani lüğət-it-türk» əsəri quruluş etibarını ilə lüğət olsa da atalar sözləri ilə də zəngindir.

*«Tağ tağqa kavuşmas, kişi kişiyə kavuşur»
(Dağ dağa qovuşmaz, adam adama qovuşar).*

Günümüzdə də bu atalar sözü tez-tez işlənir. Əsasən insanlar nə qədər uzaqda olsalar da, aradan uzun zaman keçsə belə yenə də rastlaşa biləcəkləri fikrini ifadə etmək üçün istifadə edirlər.

Bu atalar sözü uşaqlarda onu formalaşdırır ki, ünvanlandığın əməyin sahibi bir gün sənin qarşına çıxa bilər. Yaxşılıq və pislilik etdiyim insan mənə qarşıma heç vaxt çıxmıyacaq – aforizminə zidd olaraq bu atalar sözü işlənməkdədir. Bu atalar sözü uşaqlara hər hansı bir addımı atarkən ehtiyatlı olmağı, dərin düşünməyi tövsiyə edir. Edilən yaxşılıq və pislilik insanın qarşısına çıxa bilər.

Bundan başqa, Azərbaycan folklorunun nadir incilərindən olan «Kitabi-Dədə Qorqud» kimi dəyərli abidədə də tərbiyəvi əhəmiyyətli atalar sözlərinə rast gəlirik.

Məsələn:

Baba malından nə fayda, başda dövlət olmasa?

*Çıxan can geri gəlməz.
Ana haqqı, Tanrı haqqı.*

Belə atalar sözlərinin sayı «Kitabi-Dədə Qorqud»da çoxluq təşkil edir. Nümunədə verdiyimiz atalar sözlərinin dəyəri çox böyükdür.

Birinci atalar sözündə uşağa izah olunur ki, nə qədər malın, mülkün olsa da, ağlın olmasa bunların heç bir faydası yoxdur. «Ana haqqı, Tanrı haqqı» atalar sözündə Ana haqqının Tanrı haqqı ilə bir tutulması, ananın dəyərindən, sevgisindən və ananın bala üzərində olan haqqının çoxluğundan, müqəddəsliyindən xəbər verir.

Qədim abidələrimizdən verdiyimiz nümunələrlə atalar sözlərinin həm qədimliyini, həm dəyərini xatırlatmaq istədik.

Bu janrın tədrisinə də çox önəm vermək lazımdır. Çünki atalar sözləri və məsəllər həqiqətən də insan həyatında mühüm rol oynayır. Həmcə kiçik, ancaq böyük və dərin mənası olan bu janr vasitəsilə uşaqlara sanki həyat dərsi verirsən. Onun üçün şifahi xalq ədəbiyyatının tədrisi zamanı belə dəyərli janrlara daha çox yer verilməli və şagirdlərə mənimsədilməlidir. Atalar sözləri əsasən nəsihət xarakterlidir. Çünki, onların hər birində min bir hikmət var. Məsələn:

«Ürək ki, var şüşədir, sındırarsan kim yamar?!»

Verilən atalar sözündə qırılan qəlbin düzəlməsi mümkünsüzdür mənası öz əksini tapmışdır. Bəlkə də vaxtı ilə atalarımız bu gözəl kəlamla insanlara sındırılan ürəklərin sağalmaz olduğunu, onların düzəlməsinin imkansız olduğunu deyərək qəlb qırmamağa çağırırmış. Başqa nümunələr:

1. *Pis gün görməyincə yaxşı günün qədri bilinməz.*
2. *Pis olmasa, yaxşı xatırlanmaz.*
3. *Əlindəkinin qədrini itirəndən sonra bilərsən.*
4. *Gündüzün dəyəri gecə olanda bilinər.*

Həqiqətən də belə atalar sözləri uşaqların tərbiyəsində mühüm rol oynayır. Bu atalar sözlərinin vasitəsilə uşağa izah olunmalıdır ki, insan əlindəkinin dəyərini, yaxşının qədrini vaxtında, onu itirmədən bilməli, dəyər verməli və qiymətini anlamalıdır.

Uşaq anlamağa, tərbiyə olunmağa başlayandan öyrənir ki, hər zaman sözün düzün danışmalı, yalandan uzaq olmalıdır. Müdriklərin təbirincə desək, «düz hər zaman əyrini kəsər». Həm də deyilən sözün üstündə durulmalıdır. Müqəddəs kitabda – «Matta » da deyildiyi kimi «Qoy «bəli»niz bəli olsun, «xeyr» sözünüz xeyr olsun. Bundan artığı şərəndir». Bu kəlam onu bildirir ki, verdiyimiz sözü tutmalıyıq. Bununla bağlı xeyli atalar sözləri var. Bir neçəsinə nəzər salaq:

1. *Yalan ayaq tutar, ancaq yeriməz.*

2. *Yalan elə bağırdı ki, sanki, doğrudur.*
3. *Yalanla dünyanı dolanmaq olar, amma geri dönmək olmaz.*
4. *Yalançının ipi ilə quyuya düşən quyuda qalar.*

Bu atalar sözlərinin ümumilikdə mənasını belə izah edək: uşağa izah olunur ki, yalan deyənə əvvəl hər kəs inanır, sonra yalan olduğu ortaya çıxır. Beləliklə də, hər kəs həmin adamı yalançı olaraq tanıyır. Ondan sonra nə qədər düz danışsa da ona heç kim inanmaz. Aşağıdakı müdrik kəlam xatırlanır:

Yalançının evi yandı, heç kəs ona inanmadı.

Yalanla bağlı olan başqa bir nümunə:

Doğru sözdən xəta gəlməz.

Babalarımız, atalarımız təcrübələrinə, dünyagörüşlərinə əsaslanaraq çox gözəl qeyd etmişlər. Bu atalar sözü böyük məna ifadə edir. Buradan nəinki uşaq, hər kəs anlayır ki, doğru söz hər zaman xeyir gətirər, yalan söz isə hər zaman xəta, bəla, müsibət gətirər, fitnə-fəsadlıq yaradar. Belə misalları əyani hadisələrlə izah etmək, kiçik səhnəciklər təşkil etmək olar.

Uşaqlara dostluğun böyük nemət olduğunu, sədaqətin, vəfanın nə qədər önəmli olduğunu bildirən, onlarda müəyyən fikir formalaşdırmaqda müdrik kəlamlarımızın da rolu böyükdür. Dostluq sözlərə sığmayan bir münasibətdir. Bu münasibət əsasən uşaqılıqdan başlayır. Ona görə də uşaqları bu münasibətin ülviliyindən, onun müqəddəsliyindən, necə qoruyub saxlamaqdan xəbərdar etməli, onlara xeyli izahatlar verilməlidir. Bunun da ən gözəl yollarından biri, qısa, lakin dərin mənası olan atalar sözləridir. Bu qəbildən olan atalar sözlərimiz az deyil. Aşağıda bir neçəsinə nəzər salaq:

1. *Dost daşı bərk ağrıdar.*
2. *Dost dostu dar gündə sınıyar.*
3. *Dost dostun sağlığını istər.*
4. *Dost gəlişi bayram olar.*
5. *Dost yolunda boran olar, qar olar.*
6. *Dostsuz insan qanadsız quş kimidir.*
7. *Dostu çox olanın gücü çox olar.*
8. *Dostun atdığı daş baş yarmaz.*
9. *Dostun sirrin dost bilər.*
10. *Dostunu ağladan özü gülməz.*
11. *Dostunu mənə göstər, deyim sən kimsən.*

Verilən nümunələrin hər biri özlüyündə mənəvi əxlaqi, tərbiyəvi anlam daşıyır. Bütün bu dəyərli fikirlərin sınınilaraq, min bir süzgcdən keçirilərək yaranması

heç də təsadüfi deyil. Uşaqlar bilməlidir ki, hər insanı özlərinə dost olaraq seçməməlidir. Dostunu seçəndə isə, ona güvənməli olduğunu, onun yolunda fədakarlıq edə biləcəyini və s. düşünməlidir. Belə dəyərli atalar sözləri bir daha sübut edir ki, folklor janrları böyük tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir. Bir sözlə, uşaqlarda «dostluq zamana və yerinə baxmadan, maddi və mənəvi keyfiyyətlərə o qədər də əhəmiyyət verməyən, dünyanı ağ-qara rəngdə yox, rəngarəng görən duyğu və düşüncəsini özündə cəm edən insandır» fikrini formalaşdırmalıyıq.

Dostla bağlı araşdırma apardığımız zaman maraqlı bir atalar sözü ilə də rastlaşdıq. Onu da sizin nəzərinizə çatdırırıq:

*Dostluq üç almadır: gah ikisi səndə, biri məndə,
gah ikisi məndə, biri səndə* [Atalar sözü. 1985, 690 s.].

Tapmacanı xatırladan bu atalar sözü də dərin məna kəsb edərək insanı xeyli düşündürür.

Uşaqlara ailəyə, böyüyə olan dəyəri, hörməti izah edəndə atalar sözlərinə müraciət oluna bilər. Çünki bu istiqamətdə də atalar sözlərinin rolu və əhəmiyyəti böyükdür. Bəzən nə qədər məsləhət verib, fikirlər deməkdənsə, o mövzu ilə bağlı bir atalar sözü demək kifayət edir. Bir neçəsinə diqqət yetirək:

*Ana, baladan ötrü canını oda yaxar.
Anadan əziz yenə anadır.
Ata-ana qədrini bilməyən,
yadın qədrini nə bilər.
Ata-anasına xeyri olmayanın, elə nə xeyri.
Ata-ana sözünə baxmayan xoş gün görməz.
Ata malına göz dikən ac olar.
Bir ata yeddi oğulu dolandırdı,
yeddi oğul bir atanı dolandırmadı.
Böyüyə hörmət vacibdir.
Böyük danışanda kiçik danışmaz.
Böyük danışanı kiçik götürər.
Böyük sözünə baxmayan, baxımsız qalar.
Qoca evin sütunudur.
Qocaya hörmət elə, sən də qocalacaqsan
Qocanın biliyi, cavanın biləngi.*

Sonuncu atalar sözü bizə «Ağıllı qoca» nağılını xatırladır. Orada qocanın biliyi bütün şəhəri divdən xilas edir. Bu da atalar sözünün sınınilaraq yaranmasını bir daha təsdiqləyir.

Uşaqlar və hər kəs üçün önəmli, həm də əhəmiyyəti böyük olan fikirlərdən

biri də sözlə bağlıdır. Bununla bağlı istənilən qədər atalar sözləri vardır. Və bunların bir çoxu hamı tərəfindən əzbər bilinir. Belə atalar sözlərinin tərbiyəvi əhəmiyyəti çox böyükdür. Söz insan həyatında mühüm rol oynayır. Çünki ağızdan çıxan bir söz min bəla, fəlakət, müsibət gətirər və ya əksinə, min sevinc, xoşbəxtlik və sülh gətirər. Elə bu yerdə ilk olaraq «Söz var dağa qaldırar, söz var dağdan endirər» hikmətli sözü xatırlamaqla sözün əhəmiyyətini, rolunu bir daha anlamış oluruq. Bununla bağlı bir neçə atalar sözünü diqqətə çatdırıq:

Söz qılıncdan kəsərlidir.

Əvvəl düşün, sonra danış [Atalar sözləri. 2013, 476 s.].

Dilini saxlayan salamat olar.

Söz var xəstəni sağaldar,

söz var adamı yaralar [Atalar sözü. 1985, 690 s.].

Söz var gələ keçər, söz var dələ keçər [Atalar sözü. 1985, 690 s.].

Sözü ağzında bişir, sonra de [Atalar sözü. 1985, 690 s.].

Sözlə bağlı istənilən qədər atalar sözləri vardır. Maraqlı olan digər bir atalar sözünə baxaq:

Sözün qıyası dəyərli olar [Atalar sözü. 1985, 690 s.].

Bu hikmətli sözün böyük mənası var. Deməli, hər kəs az və dəyərli danışmalıdır. Mənasız sözlərlə danışib özünü gözdən, hörmətdən salmamalıdır. Bunu uşaqlar körpəlikdən mənimsəməlidir ki, yorucu, uzun-uzadı danışmasınlar. Yəni, hər hansı bir fikri qısa olaraq ifadə etməyi öyrənsinlər. Bu gün istənilən tədbirdə bunlarla qarşılaşırıq. Yəni bəzən mühazirə, məruzə oxuyan və yaxud çıxış edən şəxs o qədər boş, lüzumsuz sözlərə yer verir ki, dinləyicilərdə marağı öldürür, tədbiri sıxıcı edir, beləliklə də öz məqsədinə nail ola bilmir. Yox, bunun əksi, hər hansı bir şəxs qısa, mənalı danışarsa, o, dinləyicilərin diqqətini öz çıxışına, sözünə yönəldərək məqsədinə nail olur. Elə bu yerdə dahi Nizami Gəncəvinin sözlərini xatırlamaq yerinə düşər:

Sözün də su kimi lətafəti var,

Hər sözü az demək daha xoş olar.

Bir inci saflığı varsa da suda,

Artıq içiləndə dərd verir su da.

İncitək sözlər seç, az danış, az din,

Qoy az sözlərlə dünya bəzənsin.

Az sözün incitək mənası solmaz,

Çox sözün kərpictək qiyməti olmaz.

Sözlə bağlı nəinki atalar sözləri, dahi şair və yazıçılarımızın da dəyərli fikirləri çoxdur. Sədi Şirazi:

*Nədir dil ağızda, ey ağılı olan?
Hünər xəzinəsinə açardır – inan!
Tələsik söyləmə sözünü bir dəm,
Fikrini kamil de, gec olsa nə qəm...
Əvvəl bir düşün, sonra dilə gəl,
Divar tez yıxılar, olmasa təməl!*

Bir bənd şeir çox böyük mənanı, dərin düşüncəni özündə cəmləyib. Bu şeirin nə dərəcədə tərbiyəvi əhəmiyyəti olduğunu görürük. Hələ o dövrdə belə şeirin yazılması böyük dünyagörüşü və dərin zəka tələb edirdi.

N.Gəncəvinin sözlə bağlı daha bir fikri də əvəzolunmaz xəzinədir. «Sirlər xəzinəsi» əsərində şair sözlə bağlı «Sözün qüdrəti» adlı ayrıca fəsil vermiş və orada sözün dəyərini belə qiymətləndirmişdir:

*Sözü qızıl yatağı altınla tutdu qoşa,
Dedi söz sərrafına: «De hansı gəlir xoşuna?
İncə, köhnə qızılı, təzə sözmü yaxşıdır?»
Söz sərraflı söylədi: «Söz dünyanın naxışdır...!»
Söz qasidi bələdsiz başa vurur yolları,
Söz hünər meydanında yenər mərd oğulları...
Söz hər yerdə hakimdir. Hamudan başda olur.
Dünyanın sərvətidir, inci qaş-daş da odur.*

Buradan da görüldüyü kimi dahi şair Nizami Gəncəviyə görə, dünyada bütün çətin işləri söz vasitəsilə yerinə yetirmək olar. Nizaminin böyüklüyü, dahiliyi məhz bu şeirdə bir daha ifadə olunmuşdur.

Sözlə bağlı istər şifahi xalq ədəbiyyatının, istərsə də yazılı ədəbiyyatın nümunələri ilə uşaqları düzgün tərbiyə etmək, onlarda müəyyən fikirlər yaratmaq mümkündür. Onlar bu dəyərli fikirlər əsasında bir daha əmin olurlar ki, düşünmədən danışmaq olmaz. Söz qiymətlidir, onu yerində işlətməklə qiymətini daha da artırır bilirik. Söz ağızdan çıxdısa, o səni idarə edəcək. Bunun üçün «düşünüb-düşünmədən danışmaq olmaz» fikrini yadda saxlayaraq hərəkət edəcəklər.

Bu hikmətli sözlərin tərbiyəvi əhəmiyyəti hədsiz dərəcədə böyükdür. Aşağıdakı fikirlərdə qarışıqlıq yaradan, uşaqların düzgün formalaşmasında mühüm rol oynayan atalar sözlərini təhlil edək:

*Qorunan baş salamat olar.
Qorxan gözə çöp düşər.*

Bu və bu qəbildən olan atalar sözləri uşaqların tərbiyəsində böyük əhəmiyyətə

malikdir. Burada uşağa «Qorunan baş salamat olar» deməklə onların başlarının salamat olması üçün ehtiyatlı davranmağın gərəkli olduğu bildirilir.

Digər yandan da «Qorxan gözə çöp düşər» deməklə qorxaq olmaq təlqin edilmir. Burada ortaya maraqlı və düşündürən sual çıxır. İki atalar sözü bir-birini inkarmı edir?

Təbii ki, yox. Burada izah olunur ki, igidlik, mərdlik, cəsarət, qorxmazlıq hər zaman lazımdır, ancaq yeri gəldikdə, yersiz cəsarət, mərdlik baş ağrıdar, insana xələl gətirər. İnsan yüz ölçməli, bir biçməlidir. Qorxaq da olmamalısan, çünki qorxaqlıq igidlikdən deyil. Əgər o yerdə sənin cəsarətin xeyirli nəticə verəcəksə, o zaman cəsarət göstərməlisən. Yox əksidirsə, yəni cəsarətin sənə belə gətirəcəksə çəkinməlisən.

Bu qəbildən olan başqa bir atalar sözünə nəzər salaq:

Asta qaçan namərddir.

Tələsən təndirə düşər.

Belə atalar sözləri çox maraqlı çəkir və bir qədər düşündürür. Bir-birinin təsdiq və inkarı olan bu kimi deyimlər də uşaqların inkişafında böyük rol oynayır. Bu qəbildən olan atalar sözləri nəinki uşaqları, həmçinin böyükləri də xeyli düşündürür. Hikmətli sözlərin tədrisi zamanı belə nümunələri demək, bunların açıqlamasını, izahını vermək lazımdır. Ortaya belə sual çıxır:

Niyə bir fikir o biri fikri inkar edir? Axı ikisinin də müəllifi atalarımız olub. İzahını belə vermək mümkündür.

Tələsən təndirə düşər deməklə hər kəsi səbrli olmağa çağırır, hansısa qərarı vermədən, işi görmədən xeyli düşünmək lazım olduğunu deyir. Əgər tələsən təndirə düşəcəksən, yəni önündəki maneəni, təhlükəni görməyib təndirə düşəcəksən. Təbii ki, təndir burada məcazi mənada işlənib. Yəni ziyana düşüb məhv olarsan. Axı təndirə düşən yanıb məhv olur. Burada Həzrəti Əlinin kəlamı yada düşür: «Yüz ölç, bir biç».

«Asta qaçan namərddir» atalar sözü hər bir işdə geri qalmamaq, öz istəklərinə çatmaq, öz uğurlarını əldə etmək üçün gecikməmək, vaxt itirməmək mənasını verir.

İki ayrı-ayrı fikri ifadə edən atalar sözləri uşaqları düşündürür, onlara yuxarıda qeyd olunan keyfiyyətləri aşılayır, eyni zamanda düşünmə qabiliyyətini inkişaf etdirir.

Bu qəbildən olan daha bir maraqlı atalar sözünə nəzər salaq:

Dama dama göl olar.

Quyuya su tökməklə, quyuya dolmaz.

Bu atalar sözlərinin də uşaqların inkişafında, onların düzgün formalaşmasında rolu böyükdür. Bu deyimlə uşaqlara qənaətçil olmağı başa salmış oluruq. Su

dama dama göl olursa, pul da qəpik qəpik yığılıb çox olar müqayisəsi aparılır. Həmin atalar sözünü tədris edəndə, yaxşı olar ki, müəllim ikinci verilən atalar sözünü də eyni zamanda desin. Beləliklə də uşaqları düşündürən bir suala cavab vermiş olacaq. Çünki onları düşündürür ki, dama dama göl olar, bir yandan da deyilir ki, quyuya su tökməklə quyuya dolmaz, bu necə olur axı?

Burada müəllim ikincini deyir və izahına başlayır. Qeyd olunmalıdır ki, quyuya su tökməklə quyuya dolmaz deməklə atalarımız gənclərimizə çatdırır ki, gərək hər bir şey insanın özündə ola. İstər mədəniyyət, tərbiyə, etika, ağıl, savad, bacarıq və müsbət keyfiyyətlər. Əgər insanın özündə yoxdursa ona deməklə, olmaz. Yəni quyuda su yoxdursa ora su töküb quyunun suyu var deyə bilmərik.

Hər iki atalar sözünün əhəmiyyətini geniş izah etdikdən sonra uşaqlarda heç bir qaranlıq məsələ qalmır. Aydın olur ki, bir-birinin inkarı kimi görünən bu atalar sözləri əslində tam ayrı –ayrı mənalarda işlənmişdir. Həm bu atalar sözləri ilə uşaqlara xeyli müsbət keyfiyyətlər aşılamaş olduq, həm onların məntiqini inkişaf etdirdik, həm də geniş düşünmə təfəkkürünə malik olmasına təkan verdik.

Ziyanın yarısından qayıtmaq xeyirdir.

Sonrakı peşmançılıq fayda verməz.

Bu atalar sözləri də diqqət çəkənlərdəndir. Ziyanın yarısından qayıtmaq xeyirdir deməklə hər hansısa bir iş görəndə ziyan gördünsə geri qayıt, ziyan etməklə xeyir tapmarsan. Sonrakı peşmançılıq fayda verməz də eyni fikri təsdiqləyən atalar sözüdür. Yəni ziyanın yarısından qayıtmısan, sonra çəkdiyən peşmançılığın heç bir faydası olmaz. Əvvəldə deyilib axı ziyanın yarısından dön, xeyir görərsən.

Düzlük ən böyük biclikdir.

Düz düzdə qalar.

Bu atalar sözləri də yuxarıda verdiyimiz atalar sözləri kimidir. Uşaqlara düz danışmağı, düzlüyün müsbət keyfiyyət olmasını izah etmək üçün belə atalar sözlərinin də rolu az deyil. Uşaqlar bu hikmətli sözlərin vasitəsi ilə düzlüyün ən böyük siyasət olduğunu öyrənirlər. Deməli, sən ağıllı, kamallı, çox bilən adam olmaq üçün elə düz danışmalı, beləliklə də öz amalına çatmalısan. Axı atalarımız vaxtında yaxşı deyib, «Düz hər zaman əyrini kəsər», «Düzə zaval yoxdur» kimi atalar sözlərini müəllim izah edəndən sonra deyə bilər ki, uşaqlar belə bir sualla müraciət edə bilərsiniz. Müəllim bəs niyə onda deyirlər «Düz düzdə qalar»? Bəli, çox maraqlı sualdır. Siz düşünün ki, düz düzdə qalır deməklə yəni düz hər zaman düzdür, aylar, illər, əsrlər keçsə də düz düzlüyündə qalır, dəyişilmir. Yəni bu o deməkdir ki, ola bilsin ki, düzü deməklə müvəqqəti də olsa insan çətinə, dara düşə bilər, kimsə ona kömək etməz, lakin bu da insanın öz günahı üzündən ola

bilər. Və nəhayət düzü danışanda köməksiz çarəsiz «düzdə qala bilər». Lakin düzü danışmaqla o ən nəhayət həqiqəti üzə çıxardar, çünki düzlük heç bir yalanla əvəz olmur. Bu zaman uşaq anlayır ki, düz düzdə qalır deməklə müəllimin dediyi fikri atalarımız bizə çatdırmaq istəmişdir. Bu tipli atalar sözlərini müəllim izah etməklə uşaqları düşündürən qaranlıq suallardan aydınlığa çıxarır.

Aşağıda verdiyimiz atalar sözləri də bir qədər düşündürücüdür:

Kişinin sözü bir olar.

Atalar üçdən deyib.

Bu cür atalar sözləri də tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir. Uşaqlar müəyyən yaş həddinə gəldikdə artıq onlar dərk etməlidir ki, verdikləri sözlərdən dönməməli, bir söz deyildisə onun üstündə durmalı, verdiyi sözü yerinə yetirməlidir. Elə uşaqların həmin yaş dövründə bu atalar sözlərini işlətmək böyük əhəmiyyət kəsb edəcək. Hələ qədim zamanlardan dədələrimiz, babalarımız, atalarımız demişdir ki, kişinin sözü bir olar. Uşaq müəllimə sual vermədən müəllim digər atalar sözünü özü deyib izahını versə daha yaxşı olar. Uşaqlar, deyə bilərsiniz ki, bəs onda niyə deyirlər «Atalar üçdən deyib»? Atalar deməyib üç dəfə verdiyiniz sözdən dönə bilərsiniz. Deyib ki, bir işi gördünsə alınmırsa bir də cəhd et, iki də cəhd et, üç də cəhd et olmasa, o işin dalınca getməsən yaxşıdır. Bu iki atalar sözləri ayrı-ayrı fikirləri ifadə edir.

Nəticə / Conclusion

Bu dəyərli, ibrətamiz sözlərin mövzu dairəsinin geniş olması onu deməyə əsas verir ki, müəllim istənilən mövzunu tədris edəndə ona uyğun atalar sözlərini seçib deməklə yaxşı nəticə əldə etmiş olar. Bu da atalar sözünün zənginliyindən irəli gəlir. Şifahi xalq ədəbiyyatının tədrisində digər janrlar kimi atalar sözlərinin tədrisinə də dərs saati ayrılır. Müəllim çalışmalıdır ki, ayrılan bu qısa vaxtı yaxşı dəyərləndirsin. Bunun üçün də tərbiyəvi əhəmiyyəti böyük olan atalar sözlərini əvvəlcədən müəyyən etməli, onların geniş izahını şagirdlərə verməlidir. Beləliklə də uşaqların yaş həddini nəzərə alıb seçilmiş tərbiyəvi əhəmiyyətə malik atalar sözləri müəllimin tədris zamanı qarşısına qoyduğu nəticəni əldə etməyə gətirib çıxaracaq. Bir çox sahələrdə də bu hikmətli sözlərin rolu böyükdür. Biz burada onların bir qisminə toxunaraq tədqiqata cəlb etdik. Tədqiqat zamanı bir daha əmin olduq ki, «atalar sözləri şagirdlərin şifahi nitqini xalq dilinin, canlı təbii tələffüz və ifadə xüsusiyyətləri ilə silahlandırır, nitqi daha kəsərli, daha tutarlı edir» [Cəfərova N. 2016, 403 s.]. Elə bunun üçün də uşaqların formalaşmasında, mənəvi inkişafında atalar sözlərinin rolu böyük və danılmazdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Abdullayev B., Arazlı Ə. (1994). Təbrizdən dörd dəftər: atalar sözləri, məsəllər, hikmətlər. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. 165 s.
2. Atalar sözləri. (2013). Bakı, Nurlan. 476 s.
3. Atalar sözü. (1985). Bakı, Yazıçı. 690 s.
4. Cəfərova N. (2016). İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. I hissə. (Dərslük). Bakı, ADPU nəşriyyatı. 403 s.
5. Əliyev İ. (2014). Atalar sözləri: hikmət və öyüdlər. “Azərbaycan məktəbi” jurnalı, №2. Bakı, Ərgünəş. s. 32-37.
6. Hacıyev T. (2012). Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı, Elm. 496 s.
7. Kərimov M., Qasımlı M. (2004). Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. VI cildə, I cild. Bakı, Elm.
8. Maqsudov E. (2010). Məntiqi – fonetik çalışmaları üzrə işdə atalar sözlərindən istifadə. “Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” jurnalı, №4. Bakı, Elm və təhsil. s. 52.
9. Mirəhmədov Ə. (1998). Ədəbiyyatşünaslıq. Ensiklopedik lüğət. Bakı, 240 s.
10. Paşayeva M. (2005). Salman Mümtaz arxivinin təsviri. Bakı, Nurlan. 240 s.
11. Tanrıverdi Ə. (2006). “Kitabi-Dədə Qorqud”un obrazlı dili. Bakı, Nurlan. 143 s.
12. Yoldaşev İ., Gümüş M. (1995). Türkçe açıklama özbeke ata sözləri. Ankara, 191 s.

Newly discovered poems of Jahanshah Haqiqi, the Ruler of Garagoyunlu state

Akbar Najaf

Doctor of Philosophy in History. Azerbaijan

E-mail: ekbernecef@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-4075-0300>

Abstract. Garagoyunlu ruler Jahanshah (1437/8-1468), is considered to be the second great poet who developed *Diwan* poetry (an anthology or a collection of poems by one author) after Imadaddin Nasimi in Azerbaijani literature, wrote his poems under the pen name «Haqiqi» (Truth lover). A few months ago, new manuscripts that belonged to Haqiqi were discovered. These poems are written by Hamidrza Sokhra-biabad and Bulent Akin; one of them is in *Cüing* (Parchment Scroll) that was kept in Diyarbakir Alevi shrine and the other is in the diary that belongs to the *Girkhlar* (the Forties) shrine which is situated in Ilkhchi city of South Azerbaijan. The first manuscript contains eight ghazals, and the second contains three ghazals. An interesting fact is that these ghazals were recited in ritual ceremonies of Qizilbash-Alevi (Followers the mystical teachings of Ali) for a long time. The authors also note that the ancestors of the Ilkhchi Turks of South Azerbaijan had a *Diwan* belonging to Haqiqi. These ghazals, which will be of interest to researchers and teachers of Azerbaijani literature, are demonstrated in this article along with some new facts about the Garagoyunlu ruler Jahanshah.

Keywords: Haqiqi, Qizilbash, Alevi, Traditional Islam, Junk, Diwan, Ceremony Rituals, Shrine, Parchment Scroll.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.131>

To cite this article: Najaf A. (2020). Newly discovered poems of Jahanshah Haqiqi, the Ruler of Garagoyunlu state. *Teaching of Azerbaijani Language and Literature*. V. 263, Issue I, pp. 167–183.

Article history: Received — 05.11.2019; Accepted — 07.02.2020

Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşah Həqiqinin yeni tapılan şeirləri

Əkbər Nəcəf

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru. Azərbaycan

E-mail: ekbernecef@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-4075-0300>

Xülasə. Azərbaycan ədəbiyyatında İmadəddin Nəsimidən sonra türkce divan ərsəyə gətirən ikinci böyük şair hesab olunan Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşah (1437/8-1468) şeirlərini «Həqiqi» təxəllüsü ilə qələmə alıb. Bir neçə ay əvvəl Cahanşah Həqiqiyə aid olduğu məlum olan yeni əlyazma nüsxələri aşkarlandı. Həmin şeirlər Həmidrza Sohrabiabad və Bülənt Akın tərəfindən biri Diyarbəkirlilə Ələvi ocağına aid bir *cüng*, digəri isə Cənubi Azərbaycanın İlxıçı şəhərinin Qırqlar ocağına aid bir dəftərdə yer alır. İlk əlyazmada Həqiqiyə aid səkkiz, digərində isə 3 qəzəli mövcuddur. Maraqlıdır ki, həmin qəzəllər qızılbaş-ələvi cəm mərasimlərində uzun müddət ayinlərdə oxunmuşdur. Müəlliflər Cənubi Azərbaycan İlxıçı türklərinin dədələrinin əlində Həqiqiyə aid bir divanın olduğunu da qeyd edirlər. Azərbaycan ədəbiyyatı tədqiqatçıları və müəllimlərində maraq doğuracaq Həqiqiyə aid həmin qəzəllər, Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşah haqqında bəzi yeni məqamlarla birlikdə bu məqalədə öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: Həqiqi, qızılbaş, ələvi, xalq islamı, cüng, dəftər, cəm, ocaq.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.131>

Məqaləyə istinad: Nəcəf Ə. (2020). Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşah Həqiqinin yeni tapılan şeirləri. «Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi», № 1 (263), səh. 167–183.

Məqalə tarixçəsi: göndərilib — 05.11.2019; qəbul edilib — 07.02.2020

Giriş / Introduction

Orta əsrlər Azərbaycanın siyasi tarixində, eləcə də ədəbiyyatında və mədəniyyətində dərin izlər buraxmış Cahanşah Həqiqinin fəaliyyətləri son illərdə yenidən tədqiqatçıların maraq dairəsindədir. Onunla bağlı yaxın zamanlarda ərsəyə gətirilən elmi tədqiqatlardan biri Bakıda çap olunub. Tədqiqatçı-alim Tofiq Nəcəfli «*Azərbaycan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri*» [Nəcəfli T. 2012] adlı iri həcmli əsərində Cahanşah haqqında geniş açıqlamalara və təhlillərə yer vermişdir. Türkiyəli tarixçi Ayşə Atıcı Arayancan isə 2010-cu ildə hazırladığı əhatəli müdafiə işini tamamilə Cahanşahın siyasi, idari, iqtisadi, dini və mədəni fəaliyyətlərinə ayırır. Yenə Qəzvin Universitetinin müəllimlərindən olan orta əsrlər tədqiqatçısı Muhsin Bəhramnıcad «Qaraqoyunlular və Ağqoyunlular» adlı tədqiqatında (2019) Cahanşahın siyasi fəaliyyətlərini müəyyən qədər işıqlandırmışdır. Monoqrafiya mahiyyətli bu əsərlər xaricində Cahanşah haqqında Qərbdə və müsəlman ölkələrində çox sayda məqalələrin qələmə alındığını da qeyd etməliyik. Son iyirmi ildə həm ölkəmizdə, həm də İran və Türkiyədə Cahanşahın divanı dəfələrlə çap edilmişdir. Bütün bu tədqiqatlarda Cahanşahın bir dövlət xadimi olaraq hərbi-siyasi fəaliyyətləri ilə birgə ədəbi-bədii yaradıcılığı da xüsusilə vurğulanmış və orta əsrlər Azərbaycan və Müsəlman-Türk dünyasındakı rolu müsbət qiymətləndirilmişdir.

Mərkəzi Təbriz olmaqla 1408-ci ildə Cəmaləddin Qara Yusif tərəfindən əsası qoyulan Qaraqoyunlu dövləti (1408-1468) Xorasandan Ərzincana qədər geniş əraziyə sahib idi. 1420-ci ildə Qara Yusifin vəfatı və hakimiyyətin İskəndərin əlinə keçməsi ilə Teymurilərlə uzun və ağır müharibələr aparən Qaraqoyunlular Cahanşah dövründə tarixlərinin ən qüdrətli çağını yaşamışdılar. Onun vaxtında Teymurilərə aid Xorasan və Herat torpaqlarını da ələ keçirən Qaraqoyunlu dövləti Orta Şərqi hakim gücünə çevrildi [Aka İ. 2001, s.32-84]. Mənbələr Cahanşahı «dövrünün ən qüdrətli hökmdarı, gözəl əxlaq sahibi və mahir siyasətçi» kimi təsvir edirlər [Nəcəfli T. 2012, s.124].

Cahanşahın xanımı Xatun Can Bəyim də əri qədər Qaraqoyunluların siyasi və mədəni tarixində rol oynamış, Təbrizdə günümüzə qədər qalan Göy məscid onun təşviqi və dəstəyi ilə tikilmişdir [Arayancan A. 2011, s.290].

Baharlı, Sadlı, Baranlı, Döyərli, Qaramanlı, Alpavut, Çakırlı, Ağacəri, Duharlı, Bayramlı, Əyinli, Hacılı, Maraşlı kimi tayfaların ittifaqı nəticəsində yaranan Qaraqoyunlu dövləti Əmir Teymur və Şahrux Mirzəyə qarşı uzun müddət mübarizə aparmış və bu mübarizənin nəticəsində Cahanşah dövründə Teymurilərin paytaxtı Herat ələ keçirilmişdir. Dövrün müsəlman müəlliflərinin əsərlərində Qaraqoyunlu dövləti və hökmdarları haqqında verilən məlumatlar birmənalı deyildir. Başda İbn Tağriberdi olmaqla Məmlüklü dövrü mənbələri Qaraqoyunlu hökmdarlarını kəskin tənqid edir, hətta onları «müsəlman olmamaqda» ittiham

edirlər. Bunun əksinə, Səfəvi və Osmanlı dövrü mənbələrində həm Qara Yusifin, həm də oğlanları İskəndər Mirzə və Cahənşah Mirzənin adları böyük ehtiramla qeyd edilir. Həsən bəy Rumlu onları «ədalət və mərhəmət sahibləri», Münəccimbaşı isə «cəsarət və cəmərtliyin təcəssümü» kimi tərif edirlər [Sümer F. 1984, s.115].

Mənbələrdə Qaraqoyunlular haqqında fərqli və müxtəlif açıqlamaların mövcud olmasının başlıca səbəbi Qara Yusif, İskəndər və Cahənşahın sahib olduqları dini inancları və əqidələridir. Belə ki, ənənəvi türk inanc anlayışını qoruyan, hətta hürufi olduqları haqqında fikirlər səsləndirilən Qaraqoyunlu hökmdarları M.Fuad Köprülünün də qeyd etdiyi kimi teqriçi inanca islamın qarışması nəticəsində formalaşan Azərbaycan və Anadoluda yaşayan türklərin «xalq islamı» adlandırılan dini əqidələrə bağlılıqlarından qaynaqlanırdı [Köprülü F. 1989, s.39-40; Macit M. 2002, s.53-54].

Hökmdar və şair

Əbu Bəkr Tehraninin məlumatına görə Qara Yusifin oğlu olaraq Mardin mədrəsəsində dünyaya göz açan Cahənşah mənbələrdə Mirzə Cahənşah, Əbu Müzəffərəddin, Əbül-Müzəffər kimi də xatırlanır [Tihrani E. 2001, s.48]. Atasının zamanında Həmədan, Sultaniyyə, Tarum, Qəzvin və Qorqanı idarə edən Cahənşahın gənclik illərində Nəsiminin şeirlərinin güclü təsiri altında qaldığı, hətta özünü onun müridi adlandırdığı qeyd edilir [Değirmençay V. 2005].

Cahənşah, Qara Yusifin altı oğlundan dördüncüsüdür. Atasının adı əvvəlcə Mardinşah qoymuş, lakin xalq arasında «şəhər adlarının qadınlara verildiyi» haqqında yayılmış inanca görə dəyişdirib Cahənşah etmişdir. Anadan olduğu tarixi mənbələrdə 1395, 1403 və 1405/6 olaraq göstərilib. Ən doğru tarixin Həsən bəy Rumlunun qeyd etdiyi 1403-cü il olma ehtimalı yüksəkdir [Rumlu H. 2006, s.448]. Mənbələrdə anasının adı Şəkər xatun olaraq zikr edilib [Kərbəlayi H. 1344, s.52].

Hələ uşaqlıq illərindən yaxşı təhsil alan Cahənşah əsərlərindən də aydın olduğu kimi *kəşşaf*, *məntiq*, *məxzəni-əsrar* və *məsnəvi* kimi elmi əsərləri dərindən oxumuşdur [Arayacan A. 2010, s.99]. İki dəfə ailə həyatı quran Cahənşahın birinci xanımı Xatun Can Bəyim, ikinci xanımı isə Həsən Əlinin anası olub ki, adı mənbələrdə qeyd edilmir. İki evlilikdən Cahənşahın 3 qızı və 6 oğlu dünyaya gəlib. Qızlarından Tutuk İsmət xatun Teymuri hökmdarı Baysunqurun oğlu Məhəmməd Mirzə ilə ailə həyatı qurmuşdu. İkinci qızı Kəalül-ehsan adı ilə xatırlanır ki, Ağqoyunlu Sultan Yaqubun xanımı idi. Üçüncü qızının adı bilinməsə də onun məşhur sufi Nemətullah Vəlinin nəvəsi Nemətullah Sani ilə evləndiyi məlumdur. Cahənşahın oğlanlarının adları isə belədir: Pərbudaq, Həsən Əli, Məhəmməd Mirzə, Əbu Yusif Mirzə, Əbül-Qasım Mirzə, Fərruzad Mirzə [Yınanç H. 1983, s.176].

Hələ 1435-ci ildə Azərbaycanın hakimiyyətini ələ alan Cahanşah, qardaşı Qara İskəndərin 1437/8-ci ildə öldürülməsindən sonra Qaraqoyunluların vahid hökmdarı oldu. 30 ildən çox davam edən hakimiyyəti dövründə sosial, iqtisadi, maddi, mədəni, elmi, qısaca həyatın bütün sahələrində siyasi təminatı bərpa edən Cahanşah başda Təbriz olmaqla bir çox şəhərlərdə mədrəsələr açdırmış, məscidlər, kitabxanalar tikdirmiş, bəndləri təmir etdirmiş, körpülər saldırmışdır. Elm adamlarını, din xadimlərini, şeir və sənət sahiblərini qoruyub himayə edən Cahanşah yazdığı şeirlərə şairlərin münasibət bildirməsini istəmişdir. Misal üçün, fikirlərinə böyük hörmət bəslədiyi Əbdürrəhman Camiyə öz divanının bir nüsxəsini göndərən Cahanşah, hədiyyə olaraq da şairə 2 min kəpəki¹ qiymətində kürk vermişdi. Cami qəsidələrinin birində Cahanşahın bu diqqətini xüsusilə qeyd edir:

*Əzəmətli dağ kimi şahın ehsan əli elə bir dəryadır ki,
Bu dəryada sahilə ləpə olaraq ancaq mücəvhərlər vurur.*

*Dalğası İraq mücəvhəratından bəxş etdiyindən
Herata çatan ləpələri Camiyə min (qızıl) gətirmiş.*

Camiyə aid mənzum bir məktubda şairin Cahanşaha «Şah Həqiqi» adı ilə xitab etdiyi bəlli olur [Hərəvi N. 1377, s.79].

Həm mənbələrdə yer alan məlumatlar, həm də başda Muhsin Məcid olmaqla bir sıra tədqiqatçının tədqiqatları Cahanşahın hürufilərə, xüsusilə də hürufi ədib və şairlərinə böyük rəğbət göstərdiyi anlaşıdır. Cahanşah hürufi fikirləri ilə tanınan Cəlaləddin Dəvvaninin Təbrizdə tikdirdiyi Müzəffəriyyə mədrəsəsinin başına keçməsinə istəmişdir. Həmin mədrəsədə müdərrişlik edən Dəvvani fars dilində qələmə aldığı «*Risaləyi-hüruf*» adlı əsərini Cahanşaha ithaf etmişdir. Eyni müəllifin «*Risaləyi-zəvra*» və «*Səvakil əl-hur*» adlı əsərlərini Göy məsciddə qələmə aldığı bildirilir.

Şeirlərini türk dilində qələmə alan Cahanşahın poetik üslubunun hürufi, ələvi-bektaşî üslubuna yaxın olması diqqəti cəlb edir. Cahanşahın ədəbi siması siyasi simasından daha təsirli olmuşdur. Belə ki, onun ədəbi təsirində qalan oğlu Pir Budaq ilə qardaşı qızları Arayış Xatun və Şah Saray Bəyim gözəl qəzəl və qəsidələr qələmə alıblar. Xüsusilə Cahanşahın oğlu Pırbudağın atası kimi türkcə qəzəllər yazdığı və «Budaq» təxəllüsünü işlətdiyi qeyd edilir [Naxçıvani H. 1343, s.2; Arayancan A. 2010, s.383-384]. Cahanşahın Camiyə göndərdiyi divan

.....
¹ Dilimizdə «qəpik» mənasına gələn bu pul vahidi Cağatay hökmdarı Kəpəkin adından gəlir. 1 kəpək təxminən 10 min dinara (qızıl sikkə) bərabər idi. Buradan 1 kəpəkin 1 dinar olduğu aydın olur.

nüsxəsində oğlu Pırbudağa yazdığı farsca 12 beytlik nəsihətindən bəhs edilir [Cahanşah Həqiqi. 2006, s.6].

Cahanşah divan sahibi şair hesab olunur. Tədqiqatçılar Cahanşahın şairliyi və şeiriyəti haqqında müxtəlif fikirlər səsləndiriblər. Fuad Köprülünün gəldiyi nəticəyə görə, «farsca sufi tərzli şeirlər yazan bu türkmən hökmdarlarının dini əqidələrini türkmənlər arasında yaymaq üçün türkcə şeirlər də yazması və həmin şeirlərdə heca vəznindən istifadə etməsi ehtimal xarici deyildir» [Köprülü F. 1989, s.39-40].

Cahanşahın şeiriyətinə tənqidi yanaşan Muhsin Macidin fikirləri də F.Köprülü ilə oxşarlıq təşkil edir. Ona görə, «Həqiqi söz xəzinəsi geniş olan şair deyildir. Onun şeirlərində təkrarlanan misralar çoxluq təşkil edir. O, həm türkcə, həm də farsca şeirlərində kəlmə qruplarını və misraları fərqli tərkiblər içində istifadə edərək təkrarlayır. O, siyasi istiqrarın davamlı təhdid altında olduğu mübarizə şəraitində mistik təcrübənin məcbur etdiyi mücərrəd ifadələri tərcih edib. Həqiqi lazımı səviyyədə düşüncə dünyasında dərinləşməmiş, əlinə keçirdiyi cövhəri sonuna qədər istifadə etmək məcburiyyətində qalmışdır» [Macit M. 2002, s.54-55]. Aysə Arayancan isə bu şeirlərin Cahanşaha aid olduğundan şübhələnir [Arayancan A. 2010, s.387-388].

Lakin bu iddiaların əksik tərəfləri mövcuddur. Diqqəti çəkən ən mühim nöqtə həm F.Köprülü, həm də M.Macitin Cahanşahın şeirlərini türk xalqını mərkəzə alaraq qiymətləndirmələridir. Hər iki tədqiqatçı Cahanşahın türk xalq inancına bağlı kütlələri öz tərəfinə çəkmək üçün şeir dilindən istifadə etdiyini qeyd edirlər. Halbuki, müəlliflərin qeyd etdikləri xüsusiyyətlər Cahanşahın farsca şeirlərində də yer alır.

Cahanşahın şeirlərinin tərtibçiləri olan Əbülfəz Rəhimov, Lətif Hüseynzadə və Hacı Mailin onun divanına yazdıqları ön sözdə belə bir fikir səsləndiriblər: «Şübhəsiz ki, bu təkrarları onun sənətkar kimi zəifliyi ilə əlaqələndirmək doğru olmaz. Çünki qəzəl janrında yazılmış şeirlərdə 5-10 müstəqil qafiyə tapmaq çox asandır. 100-200 beytlik qəsidələrdə isə bu olduqca çətindir» [Cahanşah Həqiqi. 2006, s.10].

Cahanşahın yeni tapılan şeirləri

Cahanşahın divanının iki əlyazması tapılıb. Həmin əlyazma nüsxələrinin ilki London Britaniya kitabxasında, ikincisi isə Yerevan Əlyazmalar İnstitutunda (Matenadaran) saxlanıldığı qeyd edilir. Bu əlyazmalardan birincisi haqqında şərqşünas V.Minorsky (1877-1966), ikincisi haqqında isə Lətif Hüseynzadə elm aləminə məlumat vermişdir. London nüsxəsinin 1488-ci ildə xəttat Qənbərəli Xosrov oğlu İsfahani tərəfindən nəstəliq xəttlə üzü köçürülüb. Həmin divanda Həqiqinin farsca 116 qəzəli, bir müstəzadı, türk dilində 91 qəzəli və 33 rübaisi

yer alır. Matenadaran əlyazmasının xəttatı məlum olmasa da, 1474/75-ci ildə üzünün köçürüldüyü bildirilir [Cahanşah Həqiqi. 2006, s.5].

M.Macit tərəfindən hazırlanan Cahanşah divanının Türkiyə nəşrində isə 87 qəzəl və 32 rübai yer alır. Bəzi şeirlərində müdari, müştad və rəcəzi-mati-i mathub kimi bəhrlər işlədilir ki, bu da Cahanşahın fars şeir dilini yaxşı bildiyinə işarədir. İşlədilən bu bəhrlərin başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, türkçə sözlərin qısa-uzun və çox uzun səslərini bu bəhrə tətbiq etmənin çətinliyidir [Minorsky V. 1971, s.168].

Cahanşahın farsca qələmə aldığı şeirləri ilə türkçə şeirləri arasında bəzi fərqlər mövcuddur. Cahanşah farsca şeirlərində fikir, ideya və üslub baxımından özünü daha sərbəst hiss edərkən, türkçə şeirlərində açıq və örtülü şəkildə hürufi, xüsusilə də Nəsiminin təsiri aydın şəkildə özünü büruzə verir. V.Minorsky bunu diqqətə alaraq Cahanşahın farsca şeirlərini yüksək qiymətləndirərkən, türkçə şeirlərinin eyni səviyyədə olmadığını iddia etmişdir [Minorsky V. 1971, s.167-168].

Cahanşahın siyasi və ədəbi yaradıcılığını qiymətləndirən tədqiqatçılar onun siyasi və hərbi fəaliyyətlərini ədəbi yaradıcılığından üstün tutaraq, şairliyinə istiqamət verən başlıca amilin siyasi kimliyi olduğunu vurğulayırlar. Lakin belə açıqlamalar çox mübahisəlidir. XV əsrdə yaşamış bir hökmdar və şairi bütünlüklə səmimiyyətdən uzaq, yeganə hədəfinin özünün siyasi ehtiyaclarını qarşılamaq olduğunu vurğulamaq modernist bir yanaşmadır. Hamı kimi Cahanşahın da bağlı olduğu, özünü bir parçası olaraq hiss etdiyi dini, əxlaqi, mənəvi dəyərləri vardır. Onun bu dəyərlər təəssübkeşi kimi şeirlərində çıxışı olduqca təbiidir. Şühbəsiz bir hökmdar kimi Cahanşahın siyasi hədəflərinin olması şübhə doğurmur, lakin bunu onun həyatının tam hissəsi olması mübahisə yaradır.

2019-cu ildə iranlı Həmidrza Sohrabiabad ilə türkiyəli tədqiqatçı Bülent Akının «Alevilik-Bektaşilik Araşdırmaları Dergisi»nin 19-cu sayında birlikdə qələmə aldıkları iri həcmli məqalədə Cahanşah Həqiqinin şeirlərinin yer aldığı iki əlyazmanı elm aləminə təqdim etdilər. Bu əlyazmalardan ilki Ankarada yaşayan diyarbəkirlə ələvi ocağı dədəsinə məxsus şəxsi arxivində yer alan bir cüngdür. Həmin əlyazma Diyarbəkri Bismil bölgəsinə daxil Ulutürk (Darlı) kəndində yerləşən İmam Zeynəlabidin Ocağına mənsub Abbas Önənə aiddir. Bu əlyazmanın üzü 1860-cı ildə İbrahim Xəlil Dədə tərəfindən köçürülüb. Cüngdə Həqiqiyə aid 8, Nəsimiyə aid 1, Abdal Pir Sultana aid 2, Şah İsmail Xətaiyə aid 1, Seyyid Nizamogluna aid 1, Seyfiyə aid 1, Dərviş Əliyə aid 3, Qaracaoğlana aid 2, Diyarbəkirlə Huriyə aid 1, Aşıq Sevdaiyə aid 1, Qul Əhmədə aid 1 və adı bilinməyən şairə aid 1 şeir ilə bir neçə qoşma yer alır. Cüng qələmə alındığı yazı üslubuna görə (rika xətti) XIX əsrə aid edilə bilər. Cüngdə ən çox Həqiqinin şeirlərinin qeyd edilməsi XIX əsrin axırları və XX əsrə qədər qızılbaş – ələvi ocaqlarında və cəm mərasimlərində Cahanşah Həqiqiyə aid şeirlərin oxunduğunu təsdiq edir [Sohrabiabad H., Akın B. 2019, s.197-198].

H.Sohrabiabad ilə B.Akın bu şeirlərin həqiqətən Cahanşaha aid olduğunu və Həqiqi divanında tapılmadığı üçün olduqca əhəmiyyət kəsb etdiyini qeyd edirlər. Onlara görə, Cahanşah Həqiqinin adı Anadoludakı qızılbaş-ələvi-bektaşi camaatları arasında diqər qızılbaş şairləri (Xətai, Nəsimi, Virani və s.) qədər məşhur olduğu və hürufi şairi kimi xatırlandığı məlumdur [Sohrabiabad H., Akın B. 2019, s.198-200].

İkinci əlyazma Cənubi Azərbaycanın İlxıçı şəhərinə bağlı Qırqlar və ya Cəltən Ocağına aid «Bəyaz» və ya «Dəftər» adı verilən cüngdür. Həmin cüng Cəltən Ocağında qızılbaşların təşkil etdikləri mərasimdə (cəm) açılır və oxunulur. Bu əlyazmada Cahanşah Həqiqiyə aid 3 qəzəl mövcuddur [Sohrabiabad H., Akın B. 2019, s. 201]. Tədqiqatçıların fikrincə Qırqlar ocağının pirlərinə aid şəxsi arxivdə Cahanşaha aid bir divan da mövcuddur. Lakin müəlliflər həmin divan haqqında ətraflı məlumat verməyiblər. Məqalənin 216-224-cü səhifələri arasında əlyazmalarda yer alan Həqiqiyə aid şeirlərinin orijinal vərəqləri də göstərilib.

Əldə edilən bu məlumatlar Cahanşah Həqiqinin qızılbaş-ələvi türkləri arasında Xətai və Nəsimi qədər ehtiramla yad edilən şair olduğunu təsdiq edir. Bu da onun ənənəvi türk inancına dərinədən bağlı olduğunu və bu xüsusiyyəti ilə qızılbaşların hafizəsində dərin iz buraxdığını sübut edir. Cahanşahın yeni tapılan şeirlərində də bu xüsusiyyət özünü açıqca biruzə verməkdədir.

Diyarbəkir İmam Zeynəlabidin Ocağına mənsub Abbas Önenə aid cüng

1. «Ara» qəzəli

(failatün failatün failatün failün vəznində)

Hər kimin müsahibi yoxdur gəlməsin meydan ara,
Ona yol yoxdur gəzib seyr eyləyə ümman ara.

Ər-Rəfiq süm-mət-tariq mənasını fəhm etməmiş,
Şahı-mürsəl söylədi şol mən-kabət bürhan ara.

Olmayan əhli-müsahib tanımamış Rabbisin,
Tanımayan Rabbisin sərgəştədir dövran ara.

Ayəti «əkməltü ləküm dinəküm» ta gəlmədən,
Yetmədi həddi-kəmalə dinimiz insan ara.

Mustafa qıldı rəfiqini Əliyyül-Murtaza,
Şahı-mərdan söylədi meydan ara, mərdan ara.

Həqq rəfiqin tanımayan div olar ol ta ədəb,
Həşrə dək ol olub gəzər gərmişdə devran ara.

Həqq yaxınındır şəriat rahi ərkani-təriq,
Mənzilin olur həqiqət can ara, canan ara.

Kim ki yoldaş oldısa zülmətdə qalsa qəm yeməz,
İçirür abi-həyatdan məst ara, məstan ara.

Lahmükə lahmi rumuzunun bəyanın bilmiş ol,
Pirədir şərii-təriqi böylədir fərman ara.

Çün İmam oldı on iki rahi-ərkan oldı bir,
Bir olur, bir iki olmaz böylədir Quran ara.

Ey Həqiqi bəhri ümmandır cihanda bu तरीq,
Gir o bəhrin içinə gir gör bu gün ümman ara.

2.

(failatün failatün failatün failün vəznində)

Bir mürəbbi vü müsahib manidə iqrarədir,
Bu sözə inkar edənlər mürşidə inkarədir.

Pir yoluna varmayan gəzmiş olur heyvan-sifət
Şəkli insan olsa nolur, manidə avarədir.

Ər-Rəfiq sümmeət-təriq çün söylədi fəxri-cihan
Həqq rəfiqin tanımayan dünyada biçarədir.

Söhbəti dünyada hər kim kəndinə yar eylədi,
Mərhaba ol kişiyə kim talii bidarədir.

Əhsəni-təqvimə çün əmr eylədi Allahımız,
Əhsəni-təsvimə iqrar eyləyən iqrarədir.

Kamili-insana yetməkdir kəmalı talibin,
Kim ki yetməz bu kəmalə bil ki həqqi-zarədir.

Söylədi qalü-bəla gəl qail ol mənasına,
Ey Həqiqi, mənayı bil bu mani-i əkbarədir.

3. «Səndədir» qəzəli

(failatün failatün failatün failün vəznində)

Sufiyə səf ol bu gün çün rəh-i ərkan səndədir,
Çünki tövhid əhlisən, din ilə iman səndədir.

Tut yaxın ilə təharət eylə sidq ilə namaz,
Oxı kim əxlas ilə ayəti-Quran səndədir.

Qaluda bəla didin tövhidə iqrar eylədin,
Eylə mənzur-ü nəzər höccəti-burhan səndədir,

Qövlü fili xali qıldı səndən ötrü Mustafa,
Qövlünə fərman olan bu əmri-fərman səndədir.

Yer-i gök həm ləşgəridir şərii Məhəmməd ilə
Get bu sultan əmri ilə şərii-divan səndədir.

Murtaza sirri Məhəmməd Mustafa sirri ilə
Çün bulara arif oldın sirri-Sübhan səndədir.

Yol şəriətdir, təriqətdir, həqiqət mərifət,
Onları zahir edən bu nitqi-bəyan səndədir.

Məclisin bəzmi-əzəl həmsöhbətin cananı-can
Yaxşı saxla xalqa izhar etmə, irfan səndədir.

Cüş edip dərya-sifət mövc ilə gönlüm qaynadı,
Yer üzündə bəxş ilə həm bəhri-ümman səndədir.

Ehtiyat et dəhrə netdi div vermə gönlünü,
Yaxşı saxla hatəmi möhri-Süleyman səndədir.

Eylədi abi atəşdən haqi baddan adəmi ol rütbəyə,
Qafil olma kanisən sən, ləl-i mərsan səndədir.

Ey Həqiqi, canı çün canana verdin sidq ilə,
Öylə bil kim aləm içrə canı-canan səndədir.

Aləl-Həqiqi rəhmətullahi

4.

(failatün failatün failatün failün vəznində)

Oldı hüsnün dəftəri bu gönlümə ümmül-kitab,
Aləmə andan açıldı rahi-iman fəthi-bab.

Yeddi xətt səbal-məşani həm aləl-ərş-istiva,
Safhada tərkim olunmuş aləmə virdi cəvab.

Kabə qövseyni-ev ədna sirri-sübhan anlayıp,
Gördüm ol dəftərdə səbt olunmuş bakur qıldım tarab.

Yeri gögi arş u kürsi hər nə kim aləmdə var,
Xoş musəvvər eyləmiş bir safhada ali-cənab.

La-yemessuhu illəl-mutahhar ayətin fəhm etməyəən,
Oxusa bu safhayı daim olur əhli-əzab.

İsmi-zatın mənasıdır safha-i Xənnanımız
Bilməmiş bu mənaı başına gəzmiş hər zühab.

Ey Həqiqi aşiqə məşuq halın söyləgil,
Qalmadı bir söz dəxi vallahi aləm biş-səvab.

5.

(failatün failatün failatün failün vəznində)

Dərdimə dərman qılan ol gözləri şəhla imiş,
Qaşlarıdır kabə qövseyn zülfi ev əbna imiş.

Leylətül-miraca zülfün yar imiş aşıqlara,
Söyləmiş ol Batı Sübhan əlləzi isra imiş.

Oxuyan səbal-məşani bilməyəən təfsirini,
Arif olmuş ol arifi-Mövla imiş.

Küntü kənzin sirrini insanda bilən insan olur,
İşbu sirri bilən insan cümlədən əla imiş.

Canı ver canana canı-cahandan fariq ol,
Gəl bəri gənc istəyən kim bir əcəb sövda imiş.

Canı canan yolunda qılmayan hər dəm səbil,
Bibəşirətdür cahanda gözləri ama imiş.

Dilbərim qıldı Həqiqi ismi-pakından rza,
Gördüm əbcəd körpüsündə mənzilim ala imiş
Aləl-Həqiqi rəhmətullah

6.

(failatün failatün failatün failün vəznində)

Təndə canın bilməyənlər bilmədi canan nədir?
Bilməmiş ol kişi kim qətrə nədir, ümman nədir?

Qonağı saxla kiramən söylədi xeyrül-bəşər,
Pəs gərəkdir biləsin bu iv nədir, mehman nədir?

Bu görən bu göstərən bu gətirən bu apanan,
Aləmi seyran edən bu can nədir bu tən nədir?

Eşidən bilən yetişən arif olan elminə,
Mən ərəf sirrini bilən şu vahidi-irfan nədir?

Eyləmiş şeytan ilə Rəhmani-mülkə həm-nişin,
Bilməgi yox mülklərə şeytan nədir, Rəhman nədir?

Aləmi kəsərdə vəhdət kamilə insan qıldı faş,
Pirə xidmət qıl biləsin kamili-insan nədir?

Pirə xidmət eyləyənlər kamili-insan olur,
Pirə xidmət etməyənlər bilmədi ərkan nədir?

Kamili-insan Məhəmməd şərii-piri-ərkani-tariq,
Pir ilə ərkana gəl ta biləsin bu kan nədir?

Ey Həqiqi pir ilə ərkada çox seyr eylədin,
Pir ilə ərkada bildin sahibi-ərkan nədir?
Aləl-Həqiqi rəhmətullahi

7.

(failatün failatün failatün failün vəznində)

Olmuşam səhra-güzər bir Leyli sevdasında mən,
Gəşti-Məcnuna yetişdim eşq səhrasında mən.

Gönül ... eşqinə düşdü yenə həm bənd olur,
Oxudum eşq dərşini İsa kilsəsində mən.

Gərşət edibən Tura yetdim söylədim anəstü nar,
Eylədim yüz min kəlmə Turi-Musasıda mən.

Zülməti-şəb qaplamışdır hier ilə nalan-u zar,
Şölə gördüm yetdim ol dəm yedd-i bəyzasında mən.

Söylədim səni sevərim mənə vergil könlünü,
Biqərəzdir dilbəri bildüm təmənnasında mən.

İhtiyar-ü can-ü dildən dil yapışdı dilbərə,
Nə qılam ey dost günül dilbər təmaşasında mən.

Dil yapışdı dilbərə, dilbər yapışdı dərd ilə,
Çəkərim hər dəm məlamət eşqin fətvasında mən.

Dilbərə bəli deməklə dutdı gönlüm bənd edər,
Nə yazılmış bilməzəm bu hərfin mənasında mən.

Arapı eşqiylə tapşırtdı məni bir məscidə,
Oxudum səbal-məsani eşqin mollasında mən.

Yazılı cənnətdə gördüm ayəti-ümmül-kitab,
Elmi-kamil eylədim hüsnün təmaşasında mən.

Hər zaman can istədi canan can bağışladı,
Olmadum canan yolunda can ... pərvasında mən.

Hasil etdüm giryə mən, canandan aldum dəst-namaz,
Xoş salavat eylədim dilbəri-musallasında mən.

Bil Həqiqi can olana hər zaman canan gəlür,
Aləmi seyr eylədim dilbər təcəllasında mən.
Aləl-Həqiqi rəhmətullahi

8.

(failatün failatün failatün failün vəznində)

Qılmayan canın fəday ol dilbəri-cananına,
Cahili-nadan imişlər rəhm gəlməz canına.

Bilməmiş ki, can nədir, canan nədir, mənə nədir,
Bu sözi görən bilür şol Vahidin ərkanına

Piri bil mürşidi bil ərkanı təhqiqlə eyləgil,
Kim ki, təhqiqlə etmədi qəsd eylədi imanına.

Bil rəfiqin piri dür mürşid mürəbbi yol tariq,
Xalisən məhlus piri bilmiş bular damanına.

Kir-ü isyandan dilərsən gər vücudun pak ola,
Sıdıq ilə sadıq olur gir tövhidin ümmanına.

Məclisi-irfana varın bəxş edən mərdan olur,
Qıl fəday canın Həqiqi böylə məclis xanına
Aləl-Həqiqi rəhmətullahi

Cənubi Azərbaycanın ilxıçı şəhəri «Qırqlar» ocağında saxlanılan dəftər

1. «Gördüm» qəzəli

(mafailün mafailün mafailün mafailün vəznində)

Vücudun şərhinə girdim əcəb sirri-Xüda gördüm,
Yasanmış iki bənd üstə bu şərhə canfəza gördüm.

Girib gəzdim bunu tənha göründü gözümə zibə,
Bu dəxi misli bu dünya yasanmış bir bina gördüm.

Yaratmış məğrib-i məşriq, ay ü gün, gecə vü gündüz
Axaq arxı dönər çərxi əcəb ərz-ü səma gördüm.

Həzəran küh-ü səhrələr həzəran əbr-ü dəryalar,
Həzəran cənfi-davalar bə hər canib rəva gördüm.

Həzəran bülbüli-dəstan həzəran bağ ilə bostan,
Karışmış küft imanə təcərrüddə İsa gördüm.

Yetişdim Xısrı-alaya məni tapşırdı Musaya,
Yarışdım yed-i bəyzaya əlimdə bir əsa gördüm.

Bu şərhə sərbəsər gəzdim xəbərin səhihin sızdım,
Məniyyətədən əlim üzüm bu mənləkdə həba gördüm.

Cahanda hakimi-sultan peyapey ayəti-Quran,
Bu şərhə hatəmi-quran Məhəmməd Mustafa gördüm.

Gəzərkən tanıdım canı xəbərləşdim o sultanı
Həqiqi canı cananı Əliyül-Murtaza gördüm.

2.

(failatün failatün failatün failün vəznində)

Demişdim bir kəz bəli ey yar səndən dönməzəm,
Gəl Zəkərya tək sərimdən yar səndən dönməzəm.

Ta ki, gördüm şol cəmalın gülüzarın bağ ara,
Yüz min olsa gitməzəm gülzar səndən dönməzəm.

Ata ana qövüm qardaş əhli-eşqə geyr imiş,
Mən buraxdım bunları qəm-xar səndən dönməzəm.

Eşq ilə dutdum uhuvvət baş doqydum qarıva,
Qılsalar yüz min bəla azar səndən dönməzəm.

İstədim görüm fəqih-ü zahidin zişt üzlərin,
Mən bulardan olmuşam bizar səndən dönməzəm.

Ar ilə namus-ü nəngi yoluva qıldım səbil,
Olmuşam aləm-ara biar səndən dönməzəm.

Küfri-zülfün din ilə imanımı qeyd eylədi,
Gər talarsan könlümü əyyar səndən dönməzəm.

Öldürür cəllad gözün gündə yetmiş kəz məni,
Çün dirildir ləhçə-yi göftar səndən dönməzəm.

Bağladım Sənan kimi zünnar-i tərza belimə
Xəlqi-aləm söyləsin küffar səndən dönməzəm.

İçmişəm meyxanə-yi vəhdətdə seyran eylərəm,
Məsti-cam-ı şövkəm ü xumar səndən dönməzəm.

Kainarın aynısın ey çeşmi-mazağ-ı basar,
Çün Həqiqi doymuşam əsrar səndən dönməzəm.

3.

(mafailün mafailün mafailün mafailün vəznində)

Utan şərm eyləgil həqdən,
Dur ey qafil nə yatıbsan,
Yanında zati-mütləqdan,
Dur ey qafil nə yatıbsan.

Yarıdı qafilə-yi məhmil,
Ərişdi həmrəh-i məzil,
Olur billəh işin müşkül,
Dur ey qafil nə yatıbsan.

Yeyirsən naz ilə nemət,
Qılırsan xacəyə xidmət,
Yəqin bil yoxdur qəflət,
Dur ey qafil nə yatıbsan.

Səni aldatdı bu dünya,
Yıxıldı xanə-yi ukba,
Gəl indi qıl qəmi-fərda,
Dur ey qafil nə yatıbsan.

Ərişdi mənzilə yoldaş,
Qalubsan yuxuda qardaş,
Deyirsən daşdı yer yoldaş,
Dur ey qafil nə yatıbsan.

Sənə can verdi ol sübhan,
Qılasan yoluna qurban,
Ərişdi bir əcəb mühman,
Dur ey qafil nə yatıbsan.

Əcəl can şərbətin işdin,
 Əzabı-qəbrə yetişdin,
 Məgər qıl köprünü geçdin,
 Dur ey qafil nə yatıbsan.

Gəl indi bunu əzbər qıl,
 Yazıb divanə dəftər qıl,
 Həqiqi fikri-məhşər qıl,
 Dur ey qafil nə yatıbsan.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Cahanşah Həqiqi. (2006). Şeirlər, Tərtib, müqəddimə və lüğətin müəllifləri: Əbülfəz Rəhimov, Lətif Hüseynzadə, Hacı Mail. Bakı, Şərq-Qərb.
2. Nəcəfli T. (2012). Azərbaycan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri (Müasir Türkiyə tarixşünaslığında). Bakı, Çarşıoğlu.
3. Aka İ. (2001). İran`da Türkmən Hakimiyyəti (Kara Koyunlular Devri). Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
4. Arayancan A. (2010). Karakoyunlu Hükümdarlarından Cihanşah və Dönemi (Siyaset-Teşkilat-İktisad-Din-Kültür) 1438-1467, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi. Ankara.
5. Arayancan A. (2011). «Akkoyunlu ve Karakoyunlu`da Kadının Devlet Yönetimi ve Diplomasideki Öneme İki Örnek: Hatun Can Begüm ve Sara Hatun», Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, № 29. Konya.
6. Değirmençay V. (2005). İmadüddin Nesimi ve Farsça Divanı`nın Türkçe Çevirisi. Erzurum, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları.
7. Köprülü F. (1989). Türk Mutasavvıfları. Ankara, Diyanet Vakfı Yayınları.
8. Macit M. (2002). Karakoyunlu Hükümdarı Cihanşah ve Türkçe Şiirleri. Ankara, Grafiker Yayınları.
9. Rumlu H. (2006). Ahsenü`-t-Tevarih. Ankara, TTK Yayınları.
10. Sohrabiabad H., Akın Bülent. (2019). «Tarihi Bulgular ve Hakiki`nin Bilinmeyen Şiirlerinden Hareketle Karakoyunluların Mezhebi Eğilimleri Üzerine Yeni Tespit ve Görüşler». Alevi-Bektaşî Araştırmaları Dergisi, №19, s.179-224.
11. Sümer F. (1984). Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan Şaha Kadar). Ankara, Türk Tarih Kurumu.
12. Tihrani E. (2001). Kitab-ı Diyarbekriyye. Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.
13. Yınanç M. (1983). Cihanşah, İslam Ansiklopedisi, cilt III. Ankara, Maarif Bakanlığı.
14. Minorskiy Vlademir. (1971). «Karakoyunlu Cihanşah ve şiirleri». Selçuklu Araştırmaları Dergisi, Konya.
15. Naxçıvani H. Çəhil məqalə. Təbriz, Çapxanə-i Xurşid mətbəəsi. 1343 hş.
16. Hərəvi N, Cami. Tehran, Tərxi-növ nəşriyyatı. 1377 hş.
17. Hüseyn Kərbəlayi, (1344 hş).Rövzət əl-cinan və cənnət əl-cənan. Tehran, Cəfər Sultan əl-Kurrai nəşri.

Müəlliflərin nəzərinə

«Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi» jurnalında dərc ediləcək məqalələr üçün texniki tələblər

Məqalələrin məzmunu

Məqalələr aktual mövzulara həsr olunmalı, jurnalın məzmun və üslubuna uyğun akademik tələblərə cavab verməli, «Giriş» (Introduction), «Əsas hissə» (Main part) və «Nəticə»dən (Conclusion) ibarət olmalıdır. «Giriş»də mövzunun aktuallığı əsaslandırılmalı, «Əsas hissə»də tədqiq edilən məsələlər, qaldırılan problemlər bölmələr üzrə ətraflı şərh edilməli, «Nəticə»də isə elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq müəllifin gəldiyi elmi qənaət, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməli, təklif və tövsiyələr irəli sürülməlidir.

Məqalələrin strukturu, tərtib edilmə qaydaları və həcmi

1) Redaksiyaya təqdim edilən məqalələr Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının dövrü elmi nəşrlərin qarşısında qoyduğu şərtlər də daxil olmaqla aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

- Məqalənin adı, müəllifin adı və soyadı, vəzifəsi, elmi dərəcəsi, işlədiyi qurumun adı və ünvanı, elektron poçt ünvanı və telefon nömrəsi məqalənin titul səhifəsində yazılmalıdır.
- «Açar sözlər» (Azərbaycan və ingilis dillərində) 3-5 söz və söz birləşməsindən ibarət olmalıdır.
- «Xülasə» (Azərbaycan və ingilis dillərində) eyni məzmununda olmaqla, təxminən, 70-120 söz həcmində verilməlidir.

2) Məqalənin mətni Microsoft Word proqramında, A4 (210x297mm) formatda, Times New Roman — 12 şriftində yığılmalı, həcmi 6-10 səhifə olmalıdır.

3) Məqalənin adı böyük hərflərlə, yarımbaşlıqları isə yalnız ilk hərfi böyük olmaqla, qalın şriftlə, kursivlə yazılmalıdır. Başlıq və yarımbaşlıqlardan, cədvəl və şəkillərdən (həmçinin tənliklər və düsturlardan) əvvəl və sonra bir sətir ara boşluğu buraxılmalıdır. Səhifələr ardıcıl olaraq aşağı sağ küncdə nömrələnməlidir.

4) Cədvəl və şəkillərin adı olmalı və bu ad cədvəllər üçün cədvəlin üstündə sol küncdə, şəkillər üçün şəklın altında sol küncdə yerləşdirilərək, ardıcıl nömrələnməlidir.

5) Məqalənin mövzusu ilə bağlı elmi mənbələrə zəruri istinadlar olmalı, sonda verilən «İstifadə edilmiş ədəbiyyat»da istinad olunan ədəbiyyatlar mətnin içində [Məmmədov A. Bakı, 2010] kimi verilməli, sonda isə əlifba ardıcılığı ilə nömrələnməlidir. Elmi ədəbiyyata mətndə onlayn istinad olarsa 1 qoyaraq aşağıda internet linki göstərilməlidir. Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam, dəqiq və orijinalın dilində olmalıdır. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Elmi məqalələrə, simpozium, konfrans və digər nüfuzlu elmi tədbirlərin materiallarına və ya tezislərinə istinad edərkən məqalənin, məruzənin və ya tezisnin adı göstərilməlidir.

Mətnə istinad olunan bütün mənbələr, səhifə nömrələri ilə birlikdə «İstifadə edilmiş ədəbiyyat» siyahısında aşağıdakı nümunələrdə göstərilən qaydada verilməlidir:

a) *Kitablara istinad:*

Adilov M.İ., Həsənov İ.C. (2012). Qloballaşma və milli mədəni dəyərlər. Bakı, «Elm». 476 s.

b) *Jurnallara istinad:*

Kərimova F. (2013) Müasir təlim metodlarından istifadənin zəruriliyi. Məzmun islahatlarının təlimin keyfiyyətinə təsiri. Azərbaycan məktəbi. №4, Bakı: Ərgünəş, səh. 28-31.

c) *Toplularda məqaləyə istinad (konfrans, simpozium və digər):*

«Azərbaycan iqtisadiyyatında keçid dövrünün başa çatması: təhlil və nəticələr. Milli inkişaf modelinin formalaşması problemləri». (2010). Respublika elmi-praktiki konfransının materialları. Bakı: «Şərq-Qərb», səh. 314-316.

ç) *Dissertasiyalar və avtoreferatlar:*

Məmmədov H.B. (2013) Azərbaycan Respublikası müasir beynəlxalq siyasi proseslərin aktoru kimi. Elmlər doktoru dissertasiyasının avtoreferatı, Bakı: «Elm», 44 s.

d) *Müəlliflik şəhadətnamələri və patentlər:*

Алиев С.Г., Джалалов К.Х. А.С. 163514, СССР // Б.И. 1988, № 4, с.50
Langsam M., Savoca A. C.L. Pat. 4759776, USA, 1988.

e) *İnternet səhifələri (internet səhifələrinə istinadlar tam göstərilməlidir):*

<http://www.journal.edu.az>.

Məqalədə son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və digər etibarlı mənbələrə üstünlük verilməlidir.

6) Məqalə redaksiyaya 2 formada: ya elektron poçtla (editor@journal.edu.az), ya da məqalə müəllifinin özü tərəfindən təqdim edilməlidir. Orijinal nüsxədə müəllif(lər)in imzası vacibdir.

Məqalələrin qəbul edilməsi və dərci

Təqdim edilən məqalələr redaksiyada nəzərdən keçirildikdən sonra oxunuş üçün (müəllifin adı gizli saxlanılmaqla) mütəxəssislərə göndərilir. Məqalə jurnalın profilinə uyğun olduğu təqdirdə və tələblərə cavab verərsə, çapa təqdim edilir. Müəllif istəsə, ona məqaləsinin qəbul edilməsi barədə sənəd verilə bilər. Məqalələr növbəlilik prinsipi ilə dərc edilir.

Müəlliflik hüquqları

Jurnalda dərc edilən məqalələrdə müəlliflik hüququ qorunur və bu məqalələrin bütün nəşr hüquqları «Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi» jurnalına aiddir. Jurnalda çap edilmiş məqalələrin eyni ilə digər nəşrlərdə (məqalənin tezis şəklində dərc olunmuş variantı istisnadır) dərcinə yalnız redaksiyanın yazılı icazəsi, sitatların verilməsinə isə mənbə göstərilmək şərti ilə yol verilir.

Əvvəllər çap olunmuş və ya çap olunmaq üçün başqa bir dövrə nəşrə göndərilmiş əlyazmaların jurnala təqdim edilməsi müəlliflik etikasına ziddir.

Yuxarıda göstərilən tələblərə cavab verməyən məqalələr qəbul edilmir. Dərc olunmuş məqaləyə görə müəllifə qonorar və jurnalın bir nüsxəsinin verilməsi nəzərdə tutulur.

For authors

Requirements to the articles submitted for publication in «Teaching of Azerbaijani language and literature»

Content of articles

The articles should be devoted actual topics, meet the academic requirements of journal' s style and content and consist of "Introduction", "Main part", and "Conclusion". The introduction should contain a thesis that will assert the main argument. In the main part, the studied issues and the raised questions should be explained and analyzed in detail in the sections. In the conclusion, the author should reinforce the importance of the main idea, emphasize his scientific contention and appreciate his topic in personally relevant ways, and it is notable to shine the scientific novelty and the benefits of the work and to offer suggestions and recommendations.

Rules of preparing of articles and scope

1) The articles submitted for the editorial must meet the following requirements, including the conditions set out for the periodical scientific publications presented by the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan:

- Title of the article, author's name, surname, position, academic degree, name and address of the organization where he works, e-mail address and telephone number should be written on the title page of the article.
- Key words (in Azerbaijani and English) should consist of 3-5 words and phrases.
- Abstract (in Azerbaijani and English) should be approximately 70-120 words, with the same content.

2) The text should be typed in Microsoft Word, A4 (210x297mm), Times New Roman — 12, size 6-10 sheets.

3) The title should be capitalized in capital letters, and subheadings should be written in bold, italic, with the first letter in uppercase only. Before and after the headline and subheadings, tables and figures (also equations and formulas), a single line spacing should be added. Pages should be numbered in the lower right corner.

4) The table and pictures must be named, and the name should be placed in the left-hand corner above the table, and pictures name should be placed in the left-hand corner under picture.

5) There should be references to scientific sources related to the topic of the article, as well as the sources noted at the end in "used works" should be mentioned in the text as [Mammadov A. Baku, 2010] and finally numbered in alphabetical order. If there is an online reference in the text, you should put an internet link below and number it from one. The information on each reference in the Literature List must be in full, accurate and the native language. The bibliographic description of the source should be based on its type (monograph, textbook, scientific article, etc.). The name of the article, report or thesis should be cited when referring to scientific articles, materials or theses of symposium, conference or other prestigious scientific events.

All sources referenced in the text should be cited in the "Used Works or References" list, along with the page numbers, as specified in the following examples:

a) *References to books:*

Adilov M.I., Hasanov I.C. (2012). Globalization and national spiritual values. Baku, "Science" p. 476

b) *References to journals:*

Kerimova F. (2013) The necessity of using modern teaching methods. Impact of content reform on the quality of training. Azerbaijani school. No 4, Baku: Ergunash, p. 28-31.

c) *Reference to the articles in scientific events:*

«End of a transitional period in Azerbaijan economy: analysis and conclusions. Problems of National Development Model Formation" (2010). Materials of the scientific-practical conference of the Republic. Baku: "East-West", p. 314-316.

ç) *Dissertation thesis and abstracts:*

Mammadov H.B. (2013) The Republic of Azerbaijan as an actor in contemporary international political processes. Doctoral dissertation abstract, Baku: "Science", 44 h.

d) *Copyright and Patents:*

Aliev S.G., Jalalov K.Kh. A.S. 163514, USSR // B.I. 1988, No. 4, p.50
Langsam M., Savoca A. C.L. Pat. 4759776, USA, 1988.

e) *Internet pages (references to web pages should be indicated in full):*

<http://www.journal.edu.az>.

The article should give preference to scientific materials, monographs and other reliable sources for the last 5-10 years.

6) The article should be submitted to the editorial office in two forms: by e-mail (editor@journal.edu.az), or by the author himself. The original signature of the author is important.

Acceptance and publication of articles

After review, the presented article will be sent to experts (the author's name confidentiality is maintained) to be read out. If the article corresponds to the journal profile and meets the requirements, the printing is provided. If the author wishes, a document on his / her article acceptance may be issued. Articles are published on the principle of rotation.

Copyright

The articles published in the journal are copyrighted and all publishing rights of these articles belong to the "Teaching of Azerbaijani language and literature". The articles published in the journal are allowed to be published in other publications(except the variant of the article published in the form of a thesis) only with the written permission of the editorial board, and the source of quotation must be provided. It contravenes the authorship ethics to submit manuscripts previously sent or published in another periodical.

Articles that do not meet the above requirements are not accepted.

According to the published article, the author will get a reward and a copy of the journal. Dear Authors don't send please your conflicts of interests and published articles in anywhere.

К сведению авторов

требования к рукописям

Содержание статей

Статьи должны быть посвящены актуальным темам, соответствовать академическим требованиям к содержанию и стилю журнала, должны состоять из «Введения» (Introduction), «Основной части» (Main part), и «Заключения» (Conclusion). В «Введении» должно быть обоснована актуальность темы, «в «Основной части» исследуемые задачи и поднятые проблемы должны быть объяснено подробно по разделом, а в «Заключении», также включает научные выводы автора в соответствии с характером области науки и статьи, научная новизна работы, важность применения, экономические выгоды и тд. должно быть четко указано, и должны быть выдвинуты предложение и рекомендации.

Структура статей, правила составления и объем

1) Статьи, представленные в редакцию, должны соответствовать следующим требованиям, в том числе условиям, установленным Высшей Аттестационной Комиссией при Президенте Азербайджанской Республики, для периодических научных публикаций:

- На титульном листе статьи должны быть указаны название статьи, имя и фамилия, должность, ученая степень, название и адрес организации, адрес электронной почты и номер телефона автора.
- Ключевые слова (на азербайджанском и английском языке) должны состоять из 3 - 5 слов и фраз.
- Аннотация (на азербайджанском и английском языке) должна составлять примерно 70-120 слов с одинаковым содержанием.

2) Текст статьи должен быть написан в программе Microsoft Word, A4 (210x297 мм), Times New Roman — 12, объем должен быть 6-10 страниц.

3) Названия статьи должен писаться с жирным шрифтом и с курсивом с большой буквой, а подзаголовки только первые буквы прописными. До и после заголовка и подзаголовков, таблиц и рисунков (также уравнений и формул) должен быть выпущен один междустрочный интервал. Страницы должны располагаться последовательно в правом нижнем углу.

4) Таблицы и рисунки должны иметь имя и это имя для таблиц должен размещаться над таблицей в левом углу, для рисунков под рисунки в левом углу и последовательно пронумероваться.

5) Необходимые ссылки на научные источники, относящиеся к теме статьи, должны быть приведены в тексте как ссылки на «использованную литературу» в тексте [Мамедов А. Баку, 2010] и в конце должны быть упорядочены в алфавитном порядке. Если в тексте научной литературы есть онлайн-ссылка, разместите интернет-линк ниже. Информация по каждой ссылке в списке литературы должна быть полной, точной и на языке оригинала. Библиографическое описание справочного источника следует представить в зависимости от его типа (монография, учебник, научная статья и т). При ссылке научных статей, симпозиумов, конференций, тезисов и других престижных научных мероприятий следует указывать название статьи, отчета или тезиса.

Все источники, на которые есть ссылки в тексте, должны быть включены в список «Использованная литература» вместе с номерами страниц в следующих примерах:

а) *Ссылки на книги:*

Адилов М.И, Гасанов И.С. (2012). Глобализация и национальные духовные ценности. Баку, Наука. 476 стр.

б) *Ссылка на журналы:*

Керимова Ф. (2013) Необходимость использования современных методов обучения. Влияние реформирования контента на качество обучения. Азербайджанская школа. № 4, Баку: Эргунаш, с. 28-31.

в) *Ссылки на статьи в сборнике (конференция, симпозиум и т. д.):*

«Конец переходного периода в экономике Азербайджана: анализ и итоги. Проблемы формирования модели национального развития». (2010). Материалы республиканской научно-практической конференции. Баку: Восток-Запад, с. 314-316.

г) *Диссертации и авторефераты:*

Мамедов Х.Б. (2013) Азербайджанская Республика — современная международная политика как актер в процессе. Автобиография докторской диссертации, Баку: «Наука», стр. 44.

д) *Авторские свидетельства и патенты:*

Алиев С.Г., Джалалов К.Х. А.С. 163514, СССР // БИИ 1988, № 4, с.50
Langsam M., Savoca A. C.L. Патент 4759776, США, 1988.

е) *Интернет-страницы (ссылки на веб-страницы должны быть полностью показаны):* <http://www.journal.edu.az>.

В статье предпочтение отдается научным статьям, монографиям и другим надежным источникам написанном последние 5-10 лет.

б) Статья должна быть представлена в редакцию в 2-х формах: по электронной почте (editor@journal.edu.az), или через онлайн SUBMISSION MANUSCRIPT, либо самим автором статьи. В оригинальной копии важна подпись автора(ов).

Прием и публикация статей

Представленные статьи после ознкомлений в редакции отправляют (после того, как имя автора останется конфиденциальным) экспертам для прочтение. Если статья соответствует профилю журнала и требованиям, тогда предоставляется в печать. По желанию автора может быть выдан документ о его принятии статьи. Статьи публикуются по принципу очереди.

Авторские права

Авторские права на статьи публикуемые в журнале, защищены, и все права на публикации этих статей принадлежит журналу «Преподавание азербайджанского языка и литературы». Статьи опубликованные в журнале, допускаются только с письменного разрешения редакции для других опубликованных публикаций (кроме статьи, опубликованной как тезис).А для использования цитатов можно только с одним условиям-показать источника. Рукописи, отправленные для печати в другое периодическое издание или в раннем времени напечатанные в другом журнале подача в редакцию противоречит этику авторов.

Статьи не соответствующие вышеуказанным требованиям, не принимаются. Для опубликования статьей предназначен представить автору гонорар и одну копию журнала.

Format: 70x100 1/16
Tiraj: 500
Şərq-Qərb ASC Nəşriyyat və Poliqrafiya
müəssisəsində çap olunub